

В'ячеслав Винчук

ТУЧИНСЬКЕ
ПОГОРИННЯ:
МИНУВШИНА ТА СЬОГОДЕННЯ

В'ячеслав Вінічук

*Тучинське
Погориння:
минувшина та
сьогодення*

*Фастів
«Поліфаст»
2010*

УДК [94+908](477.81-22)
ББК 63.3(4 Укр-4 Рів)+26.89(4 Укр-4 Рів)
В 48

*Рецензент: В.В. Калініченко, доктор історичних наук,
професор, завідувач кафедри історії України
Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна.*

В. Вінічук.

В 48 Тучинське Погориння: минувшина та сьогодення. — Фастів:
«Поліфаст», 2010. — 324 с.

ISBN 978-966-7758-96-7

Автор звертає увагу всіх, особливо молодих, на те, як зберегти і передати нащадкам усі кращі надбаня історії та культури, що були виплекані протягом століть українським народом. Що треба зробити, які зусилля докладати, щоб створити таку атмосферу, аби молодь не цуралася національного спадку. Подає широку панораму епохи, яка сприймається з великою вірогідністю. Стисла історико-краєзнавча праця повертає читача до джерел праматеризни, змальовує сувору гру кольорів минулих століть на Погоринні, аналізує складні процеси державотворення в різний час на рідній землі та суть новітньої доби. Часом гіркі роздуми просякнуті небайдужістю та вірою в світлу долю волинського села. Обґрунтовується необхідність глибокого ви-вчення історії всіма громадянами, незалежно від спеціальності та посад, тезисно викладається прадавня, середньовічна і сучасна історія України. Особлива увага звертається на спроби різних поневолювачів асимілювати наш народ і позбавити його історичної пам'яті та рідної мови. Книга спонукає до роздумів, до оцінки минулого і дає право вибору майбутнього.

ББК 63.3(4 Укр-4 Рів)+26.89(4 Укр-4 Рів)

ПЕРЕДМОВА

З висоти зрілих літ невимушено повертаюсь у далеке дитинство, з якого розпочалися всі мої університети, до гарного села, що вигнулося величезною підковою на правому високому березі річки Горинь, що за своєю протяжністю на території України є шостою – 659 км, і при цьому є найбільшою притокою річки Прип'ять, яка належить до басейну Чорного моря. Мое рідне село Тучин розташоване в південній частині сучасної Рівненщини на синьоокій Волині (Волинська, Рівненська, частина Житомирської, Хмельницької та північні райони Тернопільської областей). Перш за все подумками лину до тих людей, які оточували мене з перших дитячих літ, від яких черпав глибоку народну мудрість, складні життєві уроки. Всі односельці щедро напували мене влучним словом і власними вчинками, продиктованими традиціями великого волинського села. Балакучі та замкнуті, співучі та роботящі, веселі та роздратовані, добрі та злі, хитруни та праведники – саме такими вилпіла їх природа і трохи підшліфувало важке життя. З ними я спілкувався, їх у селі знали і досі багатьох називають чудернацькими призвіськами, одне з яких з доброго дива причепилось і до мене... Господи милий, яких колоритних людей Ти поселив у моєму селі! Зовні – звичайнісінькі селяки, яких більшовики силою загнали в колгоспи, одягли в чорні кукляки та кирзові чоботи, а насправді це гори мудрості. Куди поділися вишиті сорочки та розшиті мереживом кожухи? Куди подівся гордий погляд господаря власної ниви? Все вивезли в товарняках на Соловки та Колиму...

А тут страшенна війна і темні ночі в хаті. Хто стукне в шибку, з чим прийде, куди поведуть? Зі зброєю вешталися різні люди з різними відозвами та намірами аж до початку 60-х років ХХ ст. Лише опісля поверталися в село дотепна вигадка, влучне слово та веселий сміх. Але про політику, війну та повстанців люди намагалися мовчати ще довго, або вели розмови в щільному колі родичів та вірних друзів. Надто дорого обходилося просте базікання за часів сталінщини і пізніших радянських часів. Старі та мудрі люди на

запитання: “Як це було, діду?”, не підводячи очей, спльовували на пучки пальців і бралися до роботи. Вважали за краще помовчати. Лише з роками я зрозумів – так вони берегли нас і не хотіли труїти нам дочасно дитячі душі.

З часом трохи відлягло від серця, і було що слухати та чому дивуватися. Школа давала своє, необхідне та звичне, а почуте поза її стінами сприймалося значно гостріше та влучніше. Навіть із того, що вони з притиском розповідали нам, можна було налуштити багато зерен, які падали в наші молоді душі і дали рясні сходи. Шкодою, що не встиг подякувати багатьом добрим, розважливим, терплячим та мудрим людям за їх науку та життєвий досвід, яким вони зі мною ділилися. Думав, встигну, вантаж споминів про вбоге дитинство відсунув углиб свідомості, а потім було пізно, багато з них уже пішли у вічність. Про цей сільський океан різнобарвності сердець та характерів треба писати окрему книгу. Хто знає, може, колись зберуся з духом. Українська нація на загал є сільською. Село жило її талантами, вишуканою атрибутикою, солов'їним співом, романтиками, патріотами, трударями та ще безліччю інших принад. В різні періоди в тій чи іншій мірі.

Не шкода лише того, що все трапилося так, а не інакше. Думаю, тому, що не життя вело мене за собою, з дитячих літ борсався проти течії, гріб двома руками, але вибрався на відносно твердий ґрунт. Сам визначав напрям свого життя, не почивав на досягнутому, дерся далі, а вже згодом повертався у свої обжиті палестини. Допомогала підтримка родини та добрих друзів. Не все вдалося, багато справ треба робити, зціпивши зуби, довго та гуртом, всією Україною.

Територія Волині дуже розмаїта і поділена на два краї: південний – це Волинське плато, переважно підвищений рельєф, розділений малими водними артеріями, кручами, балками, з досить помітними ще дрібними плато, що мають назву однойменних річок, населених пунктів або інших помітних об'єктів; та північний – низинний і лісистий, досить заболочений і рівнинний, змережений маленькими підвищеннями у вигляді піщаних наносів, морен, валів. Поділ проходить через поштовий шлях, що йде від Устилугу через Володимир, Торчин до Луцька, далі на

Олику та Клевань так званим купецьким шляхом з поворотом знову на поштовий шлях до села Бронне і від нього йде далі на схід через Тучин, Межирич, Соснове, Корець та Новоград-Волинськ (Звягіль). Моя земля всіяна пагорбами, кручами, ярами і дикими каменистими скелями, відрогами Волино-Подільської височини.

У відповідності з економіко-географічним поділом України теперішній західно-волинський край (Волинська та Рівненська області) має площу 40,3 тис. кв. км, чисельність населення – 2,2 млн., густота населення – 55 осіб на квадратний кілометр (при середній в Україні – 83 особи на квадратний кілометр), рівень урбанізації – понад 50 відсотків, приріст населення – 2,6 особи на тисячу жителів.

Саме село Тучин при наближенні виразно видно з будь-якого боку. Воно, немов сторож-прикордонник, вічно бовваніє на високих крейдяних горбах, які підмиває річка Горинь – стара примхлива пані, що в часи мого дитинства двічі на рік виходила з берегів, затоплюючи лути та пасовища, густо здобрюючи їх поживним мулом. Різотрав'я, сінокоси, пташиний лемент, безліч риби в озерцях і виямках, скажений гул комах – все це спомин про мудре діяння матінки-природи. Адже річки, як люди. З одного боку, вони дуже схожі одна на одну, але разом із тим кожна – це окреме неповторне явище природи. Люди добре розуміли це, і тому здавна шанобливо ставилися до річок. Тисячі річок течуть територією України. Якщо їх уявити як єдину суцільну водну дорогу, то її довжина становитиме п'ять навколосвітніх маршрутів по екватору. Українські річки – це діти клімату та рельєфу. Скажімо, річки Поділля мають здебільшого значну глибину долин з крутими схилами. Часом подільські річкові долини перетворюються на каньйони.

Саме тут утворився найдовший в Україні каньйон – Дністровський, що має довжину 250 км і сягає глибини 120 метрів. Заплава подільських річок неширока і подекуди на одному з берегів взагалі відсутня. На Волині, навпаки, долини річок слабо виражені, піщані береги тут ледь піднімаються над рівнем водної поверхні. Зате заплави дуже широкі і нерідко мають озера. Втім, вода має нелегкий характер-норов. Вода – це творець і водночас

руйнівник, вона то лагідна, то норавлива, може вилікувати і отруїти, зігріти і застудити, то рятує, то губить. Але людство вдячне природі за цей витвір, бо там, де немає води, немає життя.

Більшість українських річок живляться талими сніговими водами, саме тому вони розливаються навесні на чотири броди. Рано чи пізно річка збирає свої води до купи і прямує далі. Вода, що тече, дорогу знайде, вода тече донизу – кажуть у народі. Отак віками шумить донизу, шукаючи собі дорогу, замріяна Горинь, яка насправді є річкою особливою. Але для цього треба не тільки дивитися, а й бачити. Скільки б не жила допитлива людина на світі, вона не може не дивуватися йому. Приємне відчуття новизни, солодке очікування незнаного, радість зустрічі зі старим знайомим – усе це справжній двигун нашого життя. На підставі стислих і солодких споминів згадую, як ми, діти, накупавшись досхочу, пили чисту річкову, крейдянну воду прямо з рук, втішаючись її смаком та прохолодою. А опісля зграйкою, усі босоніж, розхристані, засмаглі, квапливо бігли через зелено-барвистий луг по домівках. Де цей час і чи було таке?!

Наразі сива Горинь живить водою Хмельницьку атомну електростанцію та ряд інших великих господарських комплексів. Цієї наруги моя синьоока Горинь не витримала, зіщулилася, втиснулася навіки у круті береги, притихла на поворотах, обміліла та наче відмовилась від своїх попередніх фривольних манер, хоча й далі для нас всіх буде милою, грайливою, з янгольським усміхом, своїм неповторним шумом і дзюркотінням, що завжди буде брати за душу і краяти серце.

Усе минає, та нічого не минає безслідно. Річка зараз хвора – але, слава Богу, не вмерла. Тихо шепоче до світу та несе свої води барвистою Волинню. І той, хто давно не був на її берегах, аж присідає від здивування. Не впізнає, не йме віри, дивується, сумує, шкодує. Не плач, моя річко! Хто знає – той впізнає. А може, колись і допоможе. Ти надала людям послуг настільки багато і безцінних, що віддячити за них люди змогли лише безвдячністю.

Свого часу Горинь біля Тучина була судноплавною. Достеменно відомо, що певний час Тучин був пристанню і мав ряд шлюзів перед колишнім другим дерев'яним мо-

стом. Шлюзи були необхідні, щоб перейти крейдяну мілину на бистряку і зайти у глибокі води. За власні кошти власник Тучина Йозеф (Йосип) Валевський вміло спорудив шлюзову систему – цей складний у технічному плані на той час об'єкт. За цей подвиг на річці Горинь Йосип отримав царську подяку і графський титул. Але, не міняючи своїх переконань, із принципових позицій цей титул Йосип Валевський не прийняв.

Добре пам'ятаю, як у дитинстві, здійснюючи десятки запливів за день теплою і спокійною річкою, ми, дітвора, наштовхувалися на старі дубові палі, що були сховані під водою і до цього часу становлять певну небезпеку, служать доказами колишньої величі безтурботної річки. А мода зараз на швидке і дешево, відповідно – бридке й огидне. І все-всье – у річку. Терпи, моя рідна, може, колись виберешся з халеви. Архіскладне завдання, але всі ми віримо в силу твоєї принадності.

Тучин знаходиться за 24 кілометри від Рівного у північно-східному напрямку. Територія села розміщена на досить великій тектонічній платформенній структурі – Волино-Подільській плиті, яка залягає на глибині близько 800 метрів. Геологічну основу фундаменту складають архейські біотинові гнейси і нижньопротерозойські сірі та рожеві середньозернисті граніти. У сиву давнину на теперішньому Погоринні була активна вулканічна діяльність, безупинно лилася магма, континентальний клімат чергувався з морським, територія Тучина то піднімалася, то опускалася в морську купіль. Результат цієї епохальної діяльності видно лише тепер, бо утворювалися все нові й нові відкладення гірських порід – глини, пісковики, вапняки, крейда.

Сучасний рельєф Тучина склався під дією різних геологічних процесів і є досить диференційований. Тут закінчується Рівненське плато Рівненської хвилясто-горбистої височини, де пасма і горби асиметричні і їхні схили неоднакові за стрімкістю. Так, західні і північно-західні схили більш круті, а східні і південно-східні – більш пологі. Усе це зумовлює не тільки характер водотоків навколо Рівного та Тучинського Надгориння, а й створює свій особливий мікроклімат, мозаїчність ґрунтового покриття, різноманітні та

часто контрастні місця існування рослин, що яскраво можна спостерігати в селах Горбів, Воскодави, Річиця, Дроздові, Великий Житин біля Рівного (де, до речі, народився Леонід Макарович Кравчук, перший Президент України).

Нашарування у моїй місцевості переважно складають лесовидні суглинки, що лежать на розташованій нижче товщі крейדיаних мергелів. Їх глибина різна – 15-20 м, і це добре видно при копанні колодязів. Біля самої крейди вода стає прекрасною до вжитку і має чудові хімічні властивості. Осадових комплексів корисних копалин в околицях Тучина та подовж річки Горинь мало, але треба відзначити, що в цьому плані територія недостатньо вивчена і досліджена. Майже за весь радянський період цьому перешкоджав військовий полігон, де пошуки корисних копалин з відомих причин не велися і не ведуться. Хоча окремі трубадури ляскотять про неосяжні поклади, які таїть в собі ця земля, на мою думку, це явне перебільшення. Звісно, досліджувати потрібно.

А ось поклади торфу навколо достатні, він має хорошу якість, потужність в окремих місцях сягає до 2 метрів. Я пам'ятаю ряд торфопідприємств, які діяли в околицях Тучина. Торф різали, сушили на сонці – це був основний енергетичний продукт у довоєнний та повоєнний період. Вугілля майже ніхто не бачив. Торф утворюється внаслідок відмирання і розкладу рослин в умовах надмірного зволоження і нестачі повітря. Це добре описав Михайло Пришвін: «... болота з усіма величезними запасами пального торфу – це комора сонця. Гаряче сонце було матір'ю кожної травинки, кожної квіточки. Усім їм сонце віддавало своє тепло. Тисячі років це добро під водою зберігається, болото стає коморою сонця, а потім уся ця комора сонця як торф дістається людині у спадщину». В Україні заболочених земель порівняно мало, але у Рівненській та Волинській областях до них уже давно звикли.

Явище поширення боліт певним чином представлено у численних географічних назвах світу, зокрема на нашому континенті. Адже фінське слово «Суомі» означає – «країна боліт». Чимало назв міст так чи інакше пов'язані з поширенням боліт: польське Данськ (вологий, болотистий), чеське Брно (мокре, болотисте місце). Постійно нагадують

про болота і географічні назви на території нашої країни. Особливо це стосується Поліської низовини. Через численні болота тут з'явилися й відповідні назви річок. Стубла (ліва притока Горині, басейн Прип'яті), що на Поліссі, означає «грузьке болото». Назва Тня, права притока Случі (басейн Горині), означає «болото, грязь». Місто Бельськ на Волині означає «сира низовина».

У північно-східному напрямі рельєф має спокійний характер і його визначають як широкохвилястий. Висоти навколо Тучина не перевищують 180-210 м, в окремих низинах помітно заболочення. Клімат помірно-континентальний: зима м'яка, літо тепле та вологе. Переважають повітряні маси з Атлантики, сонячне сяйво складає на рік 81 день, безморозний період становить у середньому 161 день. Промерзання ґрунту сягає 50 см, найбільш аномальне – 100-110 см. Середня багаторічна температура повітря становить +7 градусів, відносна вологість повітря в середньому на рік – 70-80 %. Вологість – одна з найважливіших ознак погоди, яку постійно треба враховувати під час прогнозів. І волиняки це добре знають, уважно придивляючись до народних прикмет. Вчили і мене з дитинства: “Сіль важчає – перед зливою; коли влітку вікна пітніють, то це на вогку погоду і негоду; дрова горять з тріском і писком – на мороз; дим з димаря коромислом – на відлигу або бурю”. Треба відзначити, що характерною ознакою місцевого клімату є чергування різко посушливих літ з вологими, відбуваються часті перепади температур, що негативно впливає на стан здоров'я людей.

Річна кількість опадів становить 600-700 мм, а середня тривалість бездошового періоду – 3-4 дні. Переважає хмарна погода, кількість похмурих днів – понад 150. Моя місцевість є переважно аграрною. Доводилося спостерігати, як хвацько беруться люди за сінокос у гарну днину. Знають, що так буде недовго. У холодну пору року переважають південно-східні, південно-західні та західні вітри, а в літню – західні та північно-західні. Уже навіть школярі знають, що коли в Тучині вітер дме з боку села Річиці, то буде мокро і холодно. Страшні дощукульні буревії омивають Тучин, середня швидкість вітру становить 4-6 метрів за секунду.

Довкола Тучина в минулому росли вікові дубові та мішані ліси, що їх у той час називалися борами.

Необхідно відзначити, що тучинські землі знаходяться в перехідній зоні від Лісостепу до Полісся і ґрунти тут за природною родючістю є бідними. Третина сільськогосподарських угідь – опідзолені супіщані ґрунти, ще третина – дерново-підзолисті, і лише решта угідь – неглибокі опідзолені чорноземи. Вміст гумусу за результатами агрохімічного стеження на початку 70-х років ХХ ст. складав 1,6%. Широка долина річки Горинь від міста Острога до міста Гощі трохи звужена далі до сіл Чудниця, Воскодави та Гурбів, піщано-глиниста, з рядом піщаних грив, чорноземи опідзолені й залягають ближче до русла ріки Горинь та струмків і боліт, що її оточують біля Тучина та вздовж маленьких річечок (Зеленка, Чорна – між Тучином і Микулином). Сірі опідзолені ґрунти мають знижену родючість, підвищену кислотність, малий вміст гумусу.

Старий Тучин майже весь на піску, а Шкіндерівка – суцільний масив піску, так звані борові піски – дерново-підзолисті піщані ґрунти. Тут доцільно для порівняння відзначити, що в радянський період, коли земля стала нічийною, без справжнього господаря, вона з року в рік втрачала родючість. За дослідженнями знаменитого російського вченого В.В. Докучаєва, вміст гумусу в українських чорноземах на початку ХХ ст. складав 7-9%, тепер – 2-3%. Сталося це, в основному, після колективізації. Починаючи з 1963 року Радянський Союз, маючи 225 мільйонів гектарів орних земель, у тому числі 70% чорноземів планети, змушений був щорічно купувати зерно та інші продукти харчування у «загниваючих» капіталістів.

У дослідному господарстві «Тучинське» землі 2618 га, в тому числі 2123 га ріллі. Площа Тучина – 783 га, будинків – 760, вулиць – 32, територія громадських пасовищ – близько 86 га, парк займає 5,2 га, особистих підсобних господарств – біля однієї тисячі, і вони займають майже 800 га землі. Але воля, здоров'я, любов до землі та матеріальна зацікавленість у роботі на власній ниві, хай і не відразу, сприяли зміцненню та росту селянських господарств по всій Волині.

Керівництво Тучинського дослідного господарства

добре знало стан своїх ґрунтів і планомірно збільшувало внесення добрив. Уже в 1998 році вміст гумусу зріс до 2%. Кращі ґрунти має Новий Тучин. Одна десятина землі в 30 роках ХХ століття коштувала в середньому в Старому Тучині 150-180 злотих, у Новому Тучині – 200- 220 злотих, мішок жита коштував 2-3 злотих, гарна корова – 250 злотих; щоб заробити 5 злотих, потрібно було важко працювати 2-3 дні з ранку до ночі. Консультація лікаря коштувала 3-5 злотих, один укол – 3 злотих. Є над чим задуматися теперішнім жителям волинських сіл, бо вже на початку третього тисячоліття жителі села Тучин не знають реальної ціни своїх земель із різних причин. До цього вона була відома завжди, починаючи із середини XVI ст.

На віддалі 3-4 кілометри від Тучина зараз лісів немає. Віковий дубовий Річицький ліс, напоений запахом ожини та ягід, підлісок якого складався з горобини, глоду, бузини та терену, куди в дитинстві водила мене баба Тетяна по ягоди та гриби, вирізали вщент уже в середині 60-х років ХХ ст., а недолуга програма осушення боліт призвела до знищення молодих гаїв обабіч Тучина.

Зовсім недавно висаджено молодий сосновий ліс на околицях села, і ця жменька цілющої рослинності хоч трошки прикрасить і напоїть ароматом свіжого повітря досить велике волинське село. Трави в околицях села Тучин розлогі, поширена ожина, папороть. на заболочених ділянках та лугах ростуть верболози, очерет, лепеха. Береги річки Горинь напрочуд швидко заростають, річка торує шлях все глибше в товщі землі, поверхневої гладі майже не видно, течія сповільнюється. Гріє душу одне: річка потихенько очищується, і я мав нагоду в цьому переконатися цього літа. Плавав досхочу на різких поворотах ріки за мостом у напрямку села Шубків, милувався крутими берегами, де безжурно комизились птахи у свої кублах-дірках.

За Горинню у напрямі теперішнього військового полігону, за 3-4 кілометри від Тучина, починається величава Поліська низовина, на якій узвишся можна зустріти, як правило, лише у вигляді залишків штучно насипаних городищ, що рятували людей під час негод, розливу рік та озер, а також від набігу завойовників. Такі рештки городищ існують у Дубровиці, Березному, Степані, біля Воло-

димирця тощо. Гарно збереглося правильної форми городище і в Тучині: коли дивитись із пойми річки, з луку від урочища Огенок – то це місце, де колись була олійня за територією теперішнього інтернату. Якщо уважно придивитися, то друге давньоруське городище і його природні вигоди видно й зараз на території, де колись розташовувався колгосп імені Ворошилова і починався старий колгоспний став. Пам'ятаю, в дитинстві, гуляючи там, знаходили кремнієві гострі шматочки правильної форми, залишки черепків та інший дріб'язок. Але нам ніхто нічого не пояснював, і все зникло безслідно.

Відомий дослідник волинського краю Олександр Цинкаловський у своїх дослідженнях, виданих у Канаді в 1986 році, повідомляє, що в Старому Тучині збереглися сліди валів і ровів городні, або замчища (500 метрів довжини і ширини), а на полях поблизу містечка було три кургани (дані на 1900 рік). В інших відомих мені історичних джерелах ці дані не згадуються. Розкопку курганів ніхто не проводив, до якого культурного шару вони належать, не зафіксовано. На мою думку, вони були знищені людьми та часом, а слід про городні (невеликі двори з дерев'яними будівлями) лишився в Описах Луцького замку. Власник Тучина, на той час Олександр Семашко, платив до державної скарбниці з 29-ти димів по 10 грошей, з 5-ти садів – по 4 гроші, 2-х млинових коліс – 12 грошей, за право виготовляти хмільні напої в залежності від їх кількості – від 10 до 50 грошей, від корчми – 12 грошей. Кожен з правителів намагався упорядкувати землекористування у своїх цілях, і за часів існування на волинських землях Великого князівства Литовського кожне господарство (або дим) користувалось волокою – певною ділянкою землі, що складала 30 моргів (один морг – 0,52 га).

Одну волоку або лан обробляли 18 чоловік, а бідніші селяни мали півволоки, деякі – четвертину. Окрему групу складали городники – мали лише присадибні ділянки, там і порались; халупники крім власної халупи нічого не мали; а на соціальному дні були підсусідки – жили в чужих домівках і важко працювали, бо панщина на той час становила в середньому 5 днів на тиждень, і всі без винятку платили грошові і натуральні податки. Навколо Тучина

були поселення з різною кількістю димів: до 10-ти, від 10-ти до 50-ти – Воронів, Рисвянка, Жалаянка; від 50-ти до 70-ти – Сінне, Річиця, Шубків (по тогочасному – Шупків), великими вважались Тучин, Козлин.

Походження назви Тучин, як і всього давнього, овіяне міфами, легендами, чутками і домислами. Існує ряд монографій (зокрема, Я.Пури), в яких досліджуються назви населених пунктів (ойконімів) України і, зокрема, Рівненського Надгориння – значної території вздовж середньої та нижньої течій Горині та її приток з контактними басейнами Надсвижжя і Середнього Стиру.

До середини XII ст. Надгориння було стратегічним резервом великого київського князя, і коли виникала необхідність заспокоїти, вгамувати амбіції котрогось із міцніючих воевод, він давав йому для володіння ряд надгоринських міст і селищ, тому сусідні місцевості були у володінні різних власників, які ворогували між собою. Але згодом вся Погорина (так її називали в давнину) відходить до Волині і розділяється на удільні князівства. Територія Погориння – це показовий факт правікової традиції розселення людей в умовах водних реалій.

Річкові системи визначали і назви багатьох населених пунктів. Слов'яни зводили поселення над дрібними лісовими річками, біля вікових боліт. Повсякчас відбувалося групування поселень відповідно до потреб життя. Щоб дослідити назви населених пунктів Рівненщини, потрібно використати літописи, краєзнавчі нариси, різні ділові акти, спогади про мандрівки, історичні, геологічні, географічні вітчизняні та зарубіжні дослідження, різноманітні каталоги, словники, карти, плани, схеми, фольклорні матеріали.

За народною версією, назва Тучин пішла від слова «туча» – часті напади татар, що йшли, мов туча. «Тут і чин» – хтось отримав у нагороду цю місцевість і радісно так вигукнув, що згодом розвинулось у назву, хоча це малоімовірно. Бо є Тучин, але ж є і Лучин, Мучин, Ючин, Бутрин, Житин. Існує версія, що етимологічно назва може походити і від колишнього першого поселенця або власника села. Зовсім вірогідно, що власником поселення був якийсь Тучинський, хоча часто зустрічається прізвище просто Тучин (на зразок Куршин, Замшин). Наразі відомо, що кінцевий елемент

«-ин» символізує певну приналежність і є базою в утворенні українських топонімів. Назви населених пунктів з ойконімами на -ин, -інь, -унь є синонімічними до утворень назв на -ів, -еве, -ове: Шпанів, Шубків, Бутове. Мають більш обмежену антропонімічну базу і похідні, як правило, від прізвищ, імен, прізвиськ на -а, -о, -я (Головин від Голова, Житин від Жито, Іллін від Ілля). Можливо, Тучин від Туча, щось велике, громіздке, об'ємне, пухке і пористе, тучне. В Білорусії є місто Тучино, в Польщі Теча. Як би там не було, але назва «Тучин» – давня, легендарна та славетна.

Цікаво подав поступ села Тучин у своєму краєзнавчому нарисі Микола Жақун. І хоча Тучин йому не рідне село, але з якою любов'ю і шаную він досліджує сторінки його минувшини і, уникаючи зайвої фамільярності, дбайливо зображає окремі цікаві епізоди.

Збіжить зовсім небагато часу, і славетне волинське село в 2045 році буде святкувати своє 500-ліття. Адже назва Тучин відома з 1545 року. Щоб не виникало ніяких сумнівів і протиріч, повну назву історичного джерела: «Городня Семашки в Тучине». Памятники, издаваемые Временной комиссией для разбора древних актов, – СПб, 1845. – т 4, с. 77. Це перша відома нам письмова згадка про Тучин.

Не багато знайдеться в окрузі сіл і містечок, які мають такий давній і достовірний родовід. Перша літописна згадка: Бугрин (1545), Шубків (1577), Шпанів (1545), Бабин (1465), Житин (1518), Кунин (1487), Корнин (1479), Малятин (1570), Оженин (1536), Сапожин (1151), Березне (1445), Деражне (1577), Бронне (1556), Рокитне (1545), Степань (1288), Клевань (1446), Дубровиця (1005), Бочаниця (1478), Чудниця (1772), Решуцьк (1569), Корець (1150), Володимирець (1570), Матіївка (1890), Федорівка, а до 1946 року Тудорів (1577), Бармаки (1569), Воскодави (1469), Подоляни (1445), Рясники (1570), Дорогобуж (1097), Межиричі (1568), Симонів (1545), Томахів (1545), Коростятин (1577) Котів (1445), Квасилів (1445), Дроздів (1593), Здолбунів (1478), Горбів (1773), Горбаків (1511), Козлин (1467), Ючин, що над притокою Горині при струмку Ючці (1471), Микулин (1452).

Аналіз цієї хронології дає право вважати мій край давнім, який залюднювали східні слов'яни, чия матеріальна

і духовна культура виразно зберігає загальнослов'янську внутрішню єдність. У наш час знайдеться чимало достойників, які, копірсаючись у різних окремих фактах матеріальної культури Волинського краю, будуть з надривом доводити, що їхнє село чи місто, хутір, двір, слобода чи околиця були заселені набагато раніше. Наперед згоден з ними. Сива давнина міцно тримає свої таємниці, і лише зухвалим та допитливим зрідка надає дороговказ.

Зізнаюся, що люблю я своє гомінке волинське село, вірю в принадність для всіх навколишнього подиху природи і дорожу друзями дитинства, людьми, з якими виріс, які жили і живуть у цьому оксамитовому поясі, на якому блищить, наче вправлена в срібну оправу, і в'ється змією цнотлива Гуринь. Маю надію, що громада Тучина дослухається до давнього клекоту, що кличе на спомин, і не омине нагоди уважно придивитися до того, що поруч з нами, – бо це цілий світ рідного краю. Готуймося до свята вже тепер.

Вдруге Тучин згадується та постає в акті від 28 лютого 1563 року. Це скарга князя Андрія Масальського на єврея Ізраїльця, який виготовляв патош у Сінненській пущі господарського маршалка Петра Кирдея Мильського. Третій раз в XVI ст., в нормативному акті від 25 травня 1569 року Тучин прослідковується таким чином: король Сигизмунд Август II видав універсал про приєднання волинських земель до польської Корони, і серед імен тих, хто скріпив цей акт підписом, фігурує ім'я «князь Андрій Масальський з Тучина». Величав себе князем, а, можливо, існувало маленьке удільне Тучинське князівство?

Землі у південній частині Волині досить родючі, особливо біля річок, поля помірно розлогі і належно винагороджують працю селянина. Північна частина краю носить назву Волинське полісся. Вона покрита лісами, перелісками, купинням і драговиною, помережена ріками і озерами, і є малородючою, але по-своєму гарною і багатою на звірину, ліс, рибу, торф, горючі сланці, граніт, лабрадорит, доломіт, польовий шпат, графіт, глину, кварцит, апатити, коштовне та напівкоштовне каміння – бурштин, топаз, берил, кварц тощо. Древляни та дреговичі, які жили на півночі Волині, на теренах ріки Прип'ять, розділялися її притоками Гуринню і Случчю, і з плином часу тут

утворилося Волинське князівство, яке з одного боку мало зв'язок з Галичем і було, так би мовити, посередником між Руссю і Польщею, а з іншого – тяжіло до Києва й зазіхало на нього.

Хоч як пручалися волинські племена проти об'єднання, але час робив своє. Взірєць цієї впертості, з якою боронилася особність окремих племен, можна побачити в історичному факті страти князя Ігоря Олеговича під час полюддя 945 року. Князь та його дружина збирали у підлеглих племен нічим не нормовану данину, і це викликало обурення і опір. Отже, із середини X ст. йшло прискорене об'єднання на київському столі земель сучасної Волині.

Потрібно думати, що територія Тучина була заселена з давніх-давен, що й не дивно, зважаючи на такі чудові природні умови. Високий берег річки, навколо вікові ліси, поселення оточувало ще ряд невеличких річок, які були додатковою перешкодою для набігів лиходіїв. Прикордонне становище краю завжди вигідно мало і досі має визначальне значення для розвитку сіл і міст Волині.

Земля Волинська дістала назву від міста Волиня, що було головним містом племені дулібів, пізніше бужан, а згодом волинян і знаходилося за 20 км на північ від нинішнього Володимир-Волинського. У XII ст. до складу Волинського князівства увійшли землі по руслу річки Горинь та землі по течії ріки Бут. Найвищої могутності князівство досягло за Данила Галицького та його найближчих наслідників. А вже в XIV ст. воно починає підупадати; від нього відділяється Берестейська земля, яка потім дробиться на дрібні князівства, втрачає свою самостійність і підпорядковується Литві.

Відповідно до найважливіших державних перемін, що їх зазнавала Волинь за різних часів свого існування, історію її можна поділити на чотири періоди. Перший – від початку історичного існування Волині й до припинення лінії самостійних руських князів з династії Рюриковичів на початку XIV ст. Другий період – це час панування Литви над Волиню, з початку XIV ст. й до остаточного об'єднання Литви з Польщею 1569 року. Цей період – литовсько-руський, він є перехідним часом розвитку Волині до підкорення її чужинському латино-польському пануванню та впливу. Волинь у цей період хоч і підкоряється владі вели-

ких князів литовських, які переймали польські порядки та цивілізацію, але, незважаючи на це, ще користується захистом та заступництвом удільних та служивих литовсько-руських князів та вельмож, аж поки і вони не починають мало-помалу тихцем захоплюватися польськими порядками й навертатися у католицизм. Третій період історії Волині є часом ополячення та окатоличення всього краю, що завершився примусовим введенням церковної Унії в 1596 році. Незадовго до того, у 1569 році, Польща і Литва утворили єдину державу – Річ Посполиту, яку очолював один виборний король, існував один сейм і одна грошова одиниця. Польські магнати здобули право володіти землями в Литві. Окремими залишалися герб, печатка, фінанси, місцеві органи та військо. Майже всі українські землі увійшли до складу Польщі і були поділені на шість воєводств: Руське – із центром у Львові, Белзьке, Волинське – з центром у Луцьку, Київське, Подільське – із центром у Кам'янці, та Брацлавське. Це час польської зверхності і володарювання в краї з 1569 року до третього поділу Польщі 1795 року. Завдячуючи недалекоглядній політиці польської влади, розбещеності і нестримності шляхти, її гоноровості і зверхності до іншого люду Польща на довгий час втратила свою незалежність, і територія Речі Посполитої була поділена між Росією, Австрією та Прусією. Четвертий період – це час змінного впливу на Волинь Російської імперії, Другої Речі Посполитої, Радянської влади і насамкінець, дякуючи Богу, відновлення Української державності, що відбувається повільно й важко внаслідок пружності чужих. часом ворожих впливів, які довго тяжіють над Україною і пустили в ній глибоке коріння. Метою цієї книги є виклад лише тих подій із життя Волині і мого рідного Тучина, які сприяли або перешкождали розвитку православ'я та досягненню моїм краєм державної незалежності, а відомі мені події, що не стосуються цієї доброї мети, пропускаються.

Є намагання розглянути короткий історичний опис долі Волині за певними періодами і скромне бажання подати фамільні портрети перших володарів Тучина під дещо незвичним ракурсом – їхньої особливої причетності до наповнення будівничої скарбниці краю. Кожний умов-

ний період не існує сам по собі, а органічно вростає, входить у попередній. Зразу обмовлюся, що в моєму розумінні історія України та історія Волині зокрема не є історією лише українців. Стрижнем оповіді, звичайно, буде український етнос як серцевина держави та її титульне ядро. Наразі не хочу стерилізувати український простір та Волинь зокрема. Тут жили та живуть й інші етнічні спільноти. Моє коротке письмове звернення адресоване до будь-якої національності – щоб кожен усвідомив свою причетність до спільного минулого та пройнявся справами майбутнього.

ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ

Найдавніші писемні згадки про слов'ян датуються I ст. н.е. Слов'яни згадуються римськими авторами Плінієм Старшим, Тацитом та Птоломеем під збірним іменем венедів (Свод..., 1991, с.24-25, 39, 51-55). Далекі від політичної зрілості й відокремлені від римського світу фракійським та германськими племенами, слов'яни того часу не мали близьких контактів з Римською імперією, тому римські автори знали про них мало і їхні повідомлення про слов'ян-венедів уривчасті й туманні. Короткі відомості про слов'ян-венедів I-IV ст. дозволяють припускати, що ті були землеробами і займали якісь регіони в південній частині лісової та північної частини лісостепової зони України. Якась їх частина відселилась у межиріччя Нижнього Дністра і Дунаю. Цьому не суперечать й археологічні дані.

Середина і друга половина I тис. н.е. в історії слов'ян займають особливе місце. В цей час на території Центральної та Східної Європи йшов процес формування великих слов'янських об'єднань, які згодом у своєму розвитку приведуть до виникнення слов'янських державних утворень. В цей час відбувається велике розселення слов'ян, що в результаті стало одним із основних чинників, які формували етнокультурну карту слов'янських народів. Вже в кінці VI століття вони стали серйозною загрозою для Візантійської імперії і були об'єктом вивчення освічених візантійців. Відповідно зростає кількість писемних свідчень про слов'ян.

Серед авторів VI ст. найширше характеризує слов'ян готський історик Йордан у своїй праці «Гетика». Із текстів Йордана, пише К.В.Штруве, можна ясно зрозуміти, що назва «венети»розумілась у VI ст. як узагальнена назва слов'янських племінних союзів. В свою чергу анти – це нові утворення, які відокремилися від венедського союзу племен. «Племена антив подібні за своїм способом життя, за своїми вчинками, своєю любов'ю до волі. Їх ніяким чином не можна схилити до рабства» (Свод древнейших письменних источников. 1991, с. 369, 377).

Сьогодні на території лісостепової частини Подніпров'я, де Йордан поміщає антив, відкриті пам'ятки V-VI ст. Пеньківської культури, які визнані слов'янськими. Водночас в історичних джерелах цього часу неможливо знайти відповіді на запитання про те, чи є межиріччя Дунаю, Дністра та Верхньої Вісли прабатьківщиною слов'ян, чи вони були тут зайшлим населенням, коли і з яких районів сюди прийшли. Важливе місце у дослідженні слов'янської етногенези належить мовознавчій науці. Мовознавці успішно розв'язали питання щодо відношення слов'янської мови до інших індоєвропейських мов і тим самим показали слов'ян як окрему етнічну спільність у сім'ї індоєвропейських народів. Але мовні явища здебільшого не піддаються датуванню. Не можна забувати, що поняття «історія мови» та «історія народу» хоч і пов'язані між собою, але не тотожні. Останнє значно ширше і різноманітніше.

Серйозну роботу провели антропологи щодо вивчення фізичного типу слов'ян і виділення його серед інших етнічних угруповань. Але найбільш важливого значення в дослідженні історичного процесу етнічного самовизначення стародавніх слов'ян набувають археологічні дослідження. Сьогодні завдання полягає в тому, щоб на основі археологічних джерел окреслити регіони становлення та кристалізації слов'янських ранньосередньовічних культур та розкрити їх витоки.

Залишається привабливим зв'язати археологічний пласт, представлений красивими дорогоцінними предметами-скарбами, з племенем, ім'я якого пізніше дає назву великій європейській державі – Київській Русі. Багатство скарбів могло б свідчити і про могутність войовничих русів,

за Б.Рибаковим, племені VI-VII ст., яке «почало поглинати інші племенні союзи», а в результаті утворився «сильний союз східно-слов'янських племен, що, за головним плем'ям, отримав назву Русі». (Б. Рибаков, 1982, с.87). У V-VI ст. роси або руси, за Б.Рибаковим, витісняють давні племена слов'янських (антських) племен – полян, древлян, полочан, сіверян та інших. У пошуках місцевого слов'янського племені русів – осердя майбутньої давньоруської народності – Б.Рибаков інтерпретує етнонім «росомони» як «русские люди».

Перша частина слова «рос» має означати назву племені, друга частина – «мони» (осетинське «мойне») – муж, людина (Б.Рибаков, 1982, с.86). Ядром Руської землі XII ст. Рибаков вважає «Середнє Подніпров'я від басейну Росі до Тясмина на правому березі Дніпра і частину Лівобережжя з Переяславом Руським і нижніми течіями Сули, Псла, Ворскли». (Б.Рибаков, 1982, с.86). Анти – це не слов'янські «руси» і не якесь міфічне плем'я, а лише певна частина слов'янських венедів. Роксолани, росомони, алани – сарматські племена. В будь-якій комбінації подаючи назви цих етнонімів, хоч як би ми їх не дили, від того сармати слов'янами не стануть. Висновок лише один: у VII ст. слов'янських русів не існувало, як і не існувало у цей час назви «Руська земля».

За А.Насоновим, «Руська земля» утворилась у другій половині IX ст., у часи спаду хозарської переваги в цьому регіоні. (Насонов, 1951, с.44). Частина істориків відносять утворення «Руської землі» до часів Ярослава Мудрого, коли слов'яно-руська духовність стала основою для злиття слов'янських полян і неслов'янських елементів Русі у єдину «Руську землю». Територія Київського, Чернігівського і Переяславського князівств, які згодом утворили Центральну Україну, були обрані місцем постійного заселення досі мандрівної Русі» (Пріцак, 1992, с.32-33).

За писемними джерелами, слов'янські об'єднання у V-VII ст. представляли венеди, склавини та анти, засвідчені археологічно рядом певних слов'янських культур, зокрема Празько-Корчицькою та Пеньківською. Інші, уже напівслов'янські культури, залишаються за межами ранньосередньовічних хроністів і не мають конкретного виразу.

Наступним у хронологічному порядку в історії східних

слов'ян та визріванні соціально-економічних і політичних умов виникнення Київської держави є ще одне доленосне явище, відоме під назвою великого розселення слов'ян. Переселенські процеси практично мають перманентний характер, але в середині I тис., коли під тиском кочівників починають рухатися цілі племена і народи всієї Євразії, ця хвиля захопила і слов'янські племена. Ці відселенські рухи дуже чітко засвідчує археологія. Слов'янське населення Київської культури поступово просувається на північ і північний схід, займаючи ліві притоки Дніпра аж до їх верхів'їв.

Достеменно відомо, що північні групи слов'янського населення інфільтруються в ареали балтських та угро-фінських племен, і правобережне населення нарощує свою присутність у районах, де жили анти, на правому та лівому березі Дніпра, поступово змішуючись з ними, а в культурному відношенні поглинаючи їх. Ім'я антив зникає після 602 року зі сторінок візантійських хронік. Потім слов'яни рухаються на північний схід у Поволжя і зустрічають там угро-фінське населення, яке вони з часом слов'янізували і утворили своєрідний симбіоз місцевого і прибулого населення, що підтверджується своєрідністю матеріальної культури (довгі кургани, сопки, спорідненість жіночих прикрас). Розселення слов'ян у північному напрямку відбувалося століттями, поступово і спокійно.

Але найінтенсивніше потоки розселення слов'ян були спрямовані на південь, до Дунаю та кордонів Візантійської імперії, шляхом, який проклали готи. В свою чергу гунни, розбивши готів, чинили певний тиск на всі племена, що входили в готське об'єднання. Питання про час заселення слов'янами Дністровсько-Дунайського межиріччя ще чекає свого розв'язання. У Подунав'ї слов'яни діляться на дві групи, і подальше їх розселення йде двома потоками. Один потік, анти, просуваються вглиб Балканського півострова, а другий – рухається вгору по Дунаю. Треба думати, що відселилась лише якась частина слов'ян, більшість населення – носіїв культури – залишалась на старих місцях, хоча і тут відбувалися внутрішні переміщення. В цей час не існувало ні східної, ні західної, ні південної слов'янської етнічної спільноти, а були просто

східні, західні та південні слов'янські племена або їх союзи. Тому кожен із сьогоднішніх слав'янських народів може шукати свої витоки у тих історичних подіях, що відбувалися на величезних просторах в епоху розселення.

Наразі це чітко підтверджується писемними та археологічними джерелами, а також лінгвістичними, що було блискуче доведено видатним українським лінгвістом Ю.Шевельовим. Можемо константувати, що історичне значення великого переселення народів, яке охопило і слов'янський світ, полягає в тому, що воно започаткувало поділ слов'ян на ті етнічні групи, які, залежно від певних історичних обставин, дали витоки процесів формування сучасних слов'янських народів. А нам головне, що ці висновки знаходять своє підтвердження в культурі наступних століть, що віддзеркалюють стан суспільного розвитку в Східній Європі напередодні утворення славнозвісної Київської держави.

СЛОВ'ЯНИ В УКРАЇНІ У VIII-X ст.

Найбільшу в територіальному плані Слов'янську культуру V-VII ст., розташовану навколо Карпатських гір, становлять празько-корчацькі старожитності. Археологічні спостереження співвідносяться і з лінгвістичними даними.

У Середньому Подунав'ї через одне-два століття вирастають уже нові племінні утворення, які в інтеграції з аварами та місцевим населенням утворюють низку нових слов'янських союзів (морав'ян, словаків, чехів) або самі стають жертвами асиміляції, як, наприклад, паннонські слов'яни після приходу угрів. У той же час у Південній Польщі поступово визраєє племінний союз віслян.

Постає питання: а яка ж доля того населення Празько-Корчацької культури, що залишилося на своїй території і в майбутньому стало родоначальником українського народу? Це населення постійно прогресує в етнокультурному відношенні, і його культура переростає в Райковецьку культуру. Вона розростається, займає все межириччя Дніп-

ра та Вісли. На півночі обмежується Прип'яттю із заселенням її лівого берега, на півдні – Карпатами з виходом на Буковину. У VII-VIII ст. процес проникнення слов'ян на схід посилюється. Поступово вони переходять на Лівобережжя і стають основним компонентом Волинцівської та Роменської культур. Питання витоків цих культур дискутується і сьогодні.

Археологія не стоїть на місці, розширюється база для вивчення слов'янських літописних племен та об'єднань. Спроби певних любителів старовини, особливо в останні роки, назвати ті чи інші археологічні культури, починаючи з неоліту, слов'янськими або просто перенести назви чужих народів, згаданих античними та східними авторами, на слов'ян чи українців слід оцінювати як тимчасовий спалах романтизму, викликаний відродженням української державності. М.Грушевський на сторінках першого тому «Історії України-Руси» професійно використав наявні у той час археологічні матеріали до історії давнього населення України. Зовсім логічно, що там, де з'явилися нові джерела, окремі тези із названої книги сьогодні вимагають уточнень або доповнень.

Процес становлення східних слов'ян О.Шахматов уявляє як поетапне їх переселення із межиріччя Нижнього Дніпра і Прута. Він думав, що там була їх перша прабатьківщина, там виділялись анти, що прийшли на Волинь і Середнє Подніпров'я. Зараз відомо, що він помилявся, бо розселення слов'ян відбувалося з Північного Прикарпаття на Дунай, а не навпаки. (В.Баран, Давні слов'яни, Україна крізь віки- К.: Альтернативи, 1998-Т.3-с. 115.). Ряд вчених справедливо зауважують, що для антського періоду говорити про українські діалекти ще зарано. Але етнічний зв'язок слов'яно-антського об'єднання та наступних південно-східних племінних союзів, які утворилися на основі подільсько-волинських слов'ян та антів, уже існував.

Одним із найдавніших східнослов'янських племінних об'єднань, яке виникло в VII ст., ще на етапі Празько-Корчацької культури, є дуліби. Літописець згадує їх у зв'язку з нападом на них аварів за часів імператора Іраклія (610-641). Дуліби, а за ними бужани та волиняни, займали територію Західної Волині та Верхнього Подністров'я.

Можемо стверджувати, що вони в VI-VII ст. становили серцевину слов'янської спільноти на території українського Правобережжя. Яку ж територію вони займали? Визначити це важко. Існує чимало різних думок, підтверджених як історично, так і лінгвістично.

За М.Барсовим (М.Барсов, 1885, с.102), який поклав в основу топонімічні дані, «дуліби займали верхні течії Південного і Західного Бугу, доходючи на північному сході до Прип'яті, де знаходиться село Долбунів, на південь від міста Рівне, село Дуліби на південний схід від міста Острог, між Ганнополем і Гущею, та село Дуліби на річці Турів поблизу Турійська в Ковельському повіті. Їхні західні і південно-західні поселення могли заходити на територію між Віслою і Дніпром. Ми бачимо там місцевість Дуліби на південний схід від Львова, між річками Зубра і Липа, Дуліби недалеко від річки Стрипа, на північ від Чорткова, Дупліски (Дубліски) на південь від цього ж міста, Дуліби на річці Стрий, трохи вище міста Стрий». Це своєрідна демаркація кордонів і володінь, бо відповідно географічних назв символізувала крайні володіння дулібів. Ми знаємо, що постійно відбувалася інфільтрація певних груп населення з Волині на лівий берег Дніпра і Прип'яті. Тому В.Седов до складу дулібського союзу включає, крім дулібів-волинян, ще древлян, полян і дреговичів.

Дулібське племінне об'єднання було недовготривалим. Воно розпалося на окремі племена, так і не досягнувши своєї державної завершеності. Авари теж суттєво підірвали певну гегемонію дулібів, але вони вціліли і продовжували своє існування. Нам цікаво, з позиції історії Волині взагалі, що близька етнічна спорідненість волино-прикарпатських племен незаперечна. В дулібське племінне об'єднання входили хорвати, які після його розпаду утворюють в Прикарпатті свій великий племінний союз. В.Ключевський, Б.Греков, Л.Нідерле вважали військовий союз під керівництвом дулібів початковим етапом державності східних слов'ян (Б.Греков, 1953, с.29). Долобське озеро поблизу Києва, яке в Літописі назване Дулібським, село Дуліби на річці Дуліба, притоці Березини, далеко від основної дулібської території, можна вважати утвореннями, які виникли тому, що тут жили полонені дуліби.

Серед східнослов'янських племен південної групи особливою симпатією літописців користуються Поляни – «мужи мудри й смислени». Вони, за літописними даними, дали перших київських князів: Кия з його братами Щеком, Хоривом та сестрою Либіддю. Вони почали розбудовувати Київ, який отримав назву на честь старшого брата. Кий був прийнятий з почестями візантійським імператором у Константинополі. Регіон їхнього проживання слабо окреслений літописцями, але ми знаємо, що десь біля Києва і в Києві жили не тільки древляни та сіверяни, а й поляни. Поляни – це не стільки політично-територіальне, як соціальне об'єднання дніпровських слов'ян. Поляни – це не руси і не хозари, хозарам вони платили лише данину, а русами стали лише після захоплення норманською династією Рюриковичів київського княжого престолу.

На півдні і південному сході групи близьких племен становили поляни, сіверяни (чернігівські), деревляни і, частково, дреговичі, волиняни і дуліби, тиверці та білі хорвати; на північному сході – сіверяни, східні в'ятичі та радимичі; на північному заході – дреговичі, кривичі, словени. Цей поділ намітився вже у III ст. н.е. і зберігся до створення Київської держави, виникнення якої відкриває новий етап в історії східнослов'янських етноплемінних груп.

Але нас цікавить складне і дуже заплутане питання: чи створення Києво-Руської держави на чолі уже з династією Рюриковичів, у яку входили багато поступово підкорених слов'янських племен і неслов'янських народів, призвело до створення єдиної руської народності? Так це чи ні?

Тут існує чимала історіографія, зокрема, тенденційна російська. Не менш суперечливі погляди на питання, чи існувала давньоруська народність, чи ні, висловлені й українськими дослідниками. Я.Ісаєвич у своїй статті «Походження українців: історіографічні схеми і політика», надрукованій у збірнику «Матеріали до української етнології у 1995 р.» (Я.Ісаєвич, 1995, с. 103-115) критикує підходи російської та радянської історіографії до використання спадщини Київської Русі, спрямованої на захист політичних імперських інтересів. Хибною вважає гіпотезу М.Погодіна стосовно того, що буцімто населення київського Подні-

пров'я після навали Орди переселилось на Ростово-Суздальські землі, а його місце зайняли галицькі і волинські поселенці. Тому М.Погодін стверджує, що первісними мешканцями і творцями київської держави були предки росіян.

Шкідливою вважає частина істориків і концепцію «спільної колиски» трьох східнослов'янських народів – білорусів, росіян, українців, освячену «Тезами ЦК КПРС про 300-річчя воз'єднання України з Росією». Російська радянська історична наука продовжувала трактувати киеворуський період як давньоруський, ідентифікуючи поняття Русь-Росія. Фактично привласнили собі чужий бренд. Ми знаємо, що в VI-VIII ст. слов'янської Русі, за впевненим твердженням Б.Рибаківа, фактично не існувало. Б.Рибаків хотів нав'язати думку, що слов'яни-руси поглинули всі інші східнослов'янські племена і надали їм свою назву. Тому треба на віру сприйняти тезу про східнослов'янську єдність, а тим самим і давньоруську народність.

Відомий історик П.Толочко погоджується з Б.Рибаківом, що союз слов'янських племен Середнього Подніпров'я взяв ім'я одного з племен, які об'єдналися в ньому, – народу «Рос» або «Рус». Щоб читач зрозумів, скільки тут ломається списів, подам лише одну думку В.Ключевського. Він визнає, що «о Руси среди восточных словян в VIII ст. совсем не слышно, а в IX-X ст. Русь среди восточных словян – еще не словяне, отличаюсь от них как пришлый и господствующий класс от туземного и подвластного населения» (В.Ключевський, 1987, с.142). Підсумовуючи, слід погодитись із М.Грушевським, перефразувавши його вислів «Не було общеруської народності – немає «общеруської історії». Абсолютно кожен зі східнослов'янських народів має право лише на частину східнослов'янської спадщини і на ту частину східнослов'янських земель, корінних або освоєних у процесі розселення, де жили його безпосередні предки. Хоча були періоди, коли їхньою долею розпоряджались київські князі чи московські царі, кожен з яких творив свою окрему історію. На жаль, в історично-краєзнавчому нарисі немає можливості детально описати хронологічні стадії етнічного розвитку слов'ян, різні групи яких у різний час і в різних районах Європи формувались в народи, а потім у нації. Витоки кожного слов'янського народу, в

тому числі українського, дуже тісно пов'язані, як бачимо, із загальною складною проблемою походження давніх слов'ян. Але один загальний висновок лежить на поверхні, його чітко видно: ні в додержавний період у слов'ян, ні в часи державності не було єдиного етнічного осердя або стовбура, від якого б відгалужувалися предки окремих слов'янських, у тому числі східнослов'янських народів.

ВИШЛОКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІЯ ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ «УКРАЇНА»

І знову повертаємось до М.Грушевського, який на основі аналізу писемних джерел висунув припущення, що предками українців можна вважати наддніпрянський союз східних слов'ян, відомий візантійським авторам VI ст. під іменем антів. Сучасний стан археологічних досліджень дозволяє впевнено говорити про вплив з VI ст. частини антського населення на Балкани. У VIII-IX ст. прищвидшується перегрупування племен, йде цей процес без особливих воєн, екологічних та соціальних катаклізмів. Населення лісостепової частини України в той час стало рушійною силою процесів, наслідком яких стало створення Київської держави. А в той час, коли розпадалась імперія Рюриковичів, до завершення процесів формування української народності, саме інтеграція антів та склавинів (слов'ян), їх велике розселення і перегрупування призвело до виникнення і відокремлення тієї групи східнослов'янських племен, що стала основою українського народу.

Походження назви «Україна» сягає антського періоду. Анти – це порубіжні зі Степом слов'янські люди, іраномовні степові скіфо-сармати. Ця назва з індо-іранського означає «країні, окраїнні». Вона прижилась в іраномовному звучанні у візантійських хроніках і трималася там до початку VII ст. Потім етнонім «анти» зникає, але не безслідно. Літописом 1187 року зафіксована назва «Україна». Помер Переяславський князь Володимир Глібович, і «за ним же Україна багато тужила». (Літопис руський, 1989, с. 343). Наступна літописна згадка назви «Україна Галицька» – від 1189 року. У просторовому плані всі ці назви, що

мають відношення до етноніму «Україна», охоплюють собою південні, південно-західні та західні порубіжні землі Київської держави від Переяславського до Галицько-Волинського князівств.

Особливо зростає вживання назви «Україна» у наступні століття. Польський король Стефан Баторій в універсалі 1580 року звертається до населення України Руської, Київської, Волинської, Подільської. Король Зигмунд посилає в Україну посла «собирати люду». На картах, виконаних для Франції у 1572 році, назва «Ukrain» охоплює Правобережжя та Лівобережжя Дніпра. Тут в «Описах України» француз Боплан, який працював в Україні 17 років, показав реальну етнографічну картину XVII ст. на основі спілкування з людьми того часу. Ця обставина ще більше утвердила назву «Україна» в географічному і політичному сенсі. Наразі маємо зрозуміти, що існувала офіційна, книжна назва «Русь», а поряд з нею – народна назва «Україна», яка, переживши кілька разів процес свого відродження і спаду, виживає, потім витісняє її і стає визначальною для окремого слов'янського народу, другого за кількістю населення. Можна не сумніватися, що перша літописна назва «Україна» не вигулькнула сама по собі, а була породжена народною традицією із сивої давнини. Вона була зафіксована Йорданом, автором VI ст., під іменем антів (окраїнних). Русь, Київська Русь у вузькому та широкому прочитанні, з'явилася на теренах Східної Європи лише в IX ст. разом із норманами-русами.

Назва «Україна» була започаткована в IV ст. скіфсько-сарматськими іраномовними степовими племенами, які називали своїх сусідів антами або окраїнними. Як не дивно, але обидва ці два етноніми – анти і Русь – для слов'ян є привнесеними ззовні. Але все стає на свої місця, і не випадково назва «Україна» утверджується у тих регіонах східних слов'ян, де вона виникла, а «Русь» через Велике московське князівство переходить у назву «Росія» там, де вперше з'явилися нормани-руси. Ці назви то перехрещувалися, то розходилися.

Не маючи глибшого коріння, ніж назва «Русь», північна частина східних слов'ян почала додавати до цього етноніму частки «Біло» і «Велика». Це підкреслювало

окреме походження білоруського та російського народів. Назва «Мала Русь» побутувала після розпаду Київської держави, а потім була витіснена назвою «Україна». Ця назва пройшла через століття у боротьбі за суверенність і підкреслювала глибоке історичне коріння. Її прийняло національне відродження, а в ХХ ст. вона стала офіційною визнаною світом.

НАЙВЯТОМІШІ ВИСНОВКИ

Корінні місцеві мешканці лісостепової зони України, з тих пір як античні автори згадують венедів-слов'ян, ніколи не були повністю витіснені з місць свого постійного проживання або знищені. Переселенські рухи і зустрічні потоки сарматів лише трохи змінювали політичну обстановку, порушували стабільність, зміщували напрямки економічних зв'язків. Ми є народом осілим. Слов'янські племена, що залишались на корінній території (Український Лісостеп, Лівобережжя, Повіслення або Середня Польща) отримали стосовно тих племінних слов'янських груп, що не переселились, свої культурні та мовні статуси і змогли стати окремими етнічними одиницями.

Норманська династія Рюриковичів, запрошена слов'яно-угро-фінським об'єднанням Поволжя, вже в другому поколінні перебирається на Дніпро і швидко збирає до купи різні торговельно-економічні зони (прибалтійську та південно-причорноморську) в одну державу – Київську Русь. Слов'янізуючись, вона за допомогою зброї швидко поширює свою владу на багато східнослов'янських племінних груп, втягуючи їх в орбіту державотворення. Майже столітнє існування Київсько-Руської держави порушило природний хід великого розселення слов'ян, а державне утворення досягло на певний час відносної політичної та економічної стабільності.

Дуже шкода, але цю державно-політичну ситуацію нерідко трактують як етнічну єдність, що веде до утворення давньоруської народності, тішаться цією тезою, політизують сам процес, підмінюють поняття.

За сто років на величезних диких просторах від Вісли до Волги та від Чорного до Балтійського морів дуже міцно

зберігалися місцеві мовні і культурні відмінності. Бракувало проторованих шляхів, існували великі природні перешкоди, була слабкою торговельно-економічна орієнтація. Всі ці перешкоди та відмінності східнослов'янських племінних груп найбільше (навіть у порівнянні з навалою татар) і спричинили розпад Київської держави, що практично була імперією Рюриковичів. А всі імперії під впливом ряду причин обов'язково розпадаються. Апологети всеохоплюючої концепції слов'янської єдності добре це розуміють. Саме тому їй вдаються до створення міфічних слов'янських русів, які поглинули всі інші племена, надавши їм назву «Русь». Якщо до приходу норманських князів Рюриковичів не існувало слов'янської Русі, то в додержавний період не було слов'янської етномовної єдності, а в період Київської держави – давньоруської народності. Розпад Київсько-Руської держави почався після смерті Ярослава Мудрого. Пришвидшується процес утворення нових князівств. Незважаючи на династичні зв'язки, ці новоутворення групуються навколо певних культурно-економічних центрів (Полоцьк, Володимир-на-Клязьмі, Київ, Галич). Тут збереглися мовні та культурні традиції, витоки яких сягають епохи великого переселення народів. Ось вони і стають рушійними силами тих процесів, що лежать в основі трьох слов'янських народів. Ми, українці, залишаючись навіки слов'янами в широкому розумінні походження від слов'янської сім'ї народів, а потім слов'янами-русами за приналежністю до Києво-Руської держави, поступово з метою самоідентифікації відновлюємо назву дніпровських племен антів (окраїнних), заміняючи назви Русь, Мала Русь, Червона Русь, яка згодом переросла в назву «Україна» і яку знає весь світ.

ПЕРШІ ВИЛОЖИ ДОКИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Географію Східної Європи літописець описав, орієнтуючись за найбільшими річками, серед яких особливо виділяв Дніпро. Видно, добре знав, яку роль ця ріка зіграла в історії Русі. Буквально із перших сторінок літописець згадує відомий «шлях із варяг у греки». Круговий

маршрут навколо Європи треба було назвати навпаки – із греків у варяги й назад. Цим шляхом був буцім-то посланий у подорож учень Христа св. Апостол Андрій. Апостол Андрій подорожував з Києва до Новгороду, а не навпаки.

У 862 році новгородські словени, кривичі та чудь, які платили данину варягам, вигнали їх за море і почали правити самі. Без князя і закону вони швидко пересварилися. Почалися заворушення. Вихід знайшли швидко – запросили уже на княжіння варягів, а літописець чомусь іменує їх «русь». З'явилися три брати – Рюрик, Синеус і Трувер, почали князувати й роздавати своїм мужам землю. Через три роки два брати померли, лишився один Рюрик. Два його бояри – Аскольд і Дір – відпросилися для походу на Візантію, але до Константинополя не дійшли, бо, рухаючись по Дніпру вниз, побачили гарне місто і, з'ясувавши, що тут немає князя, вирішили сісти в ньому і володіти полянами. Рюрик помирає, доручивши свого єдиного малолітнього сина родичеві Олегу. 882 року дещо авантюрний Олег продовжує рухатися маршрутом Аскольда і Діра. Він встановлює свою владу майже по всьому Дніпровському шляху – у Любечі та Смоленську. Прийшовши до Києва і дізнавшись, що там правлять люди не княжого роду, він знищує їх і починає правити сам. Із 882 року всі, хто перебував під владою Олега, стали зватися руссю. Олег почав «городи ставити» і данину збирати. Ось так нібито просто було впроваджено порядок та владу на півдні Русі.

Уже в ХІХ ст. зрозуміли, що занадто мало лише особистих зусиль Олега, щоб науково пояснити виникнення держави, цього складного механізму. Вчені шукали серйозніших причин, певних доказів, чогось «матеріальнішого». В.Ключевський розвинув «торговельну теорію» походження Русі. Приблизно в цей час відбувався нестримний рух норманів у пошуках «візантійського золота». Шлях із варяг у греки сприяв створенню першої Київської держави. Справді сприяв, але лише частково, бо рух варязьких князів, шукачів пригод, із Новгороду на південь, зі Скандинавії на європейський континент так поглибився, що держава мала виникнути з необхідності.

Згодом від цієї теорії почали відходити, бо зрозуміли, що не торговельний шлях привів до створення держави,

а навпаки – він є результатом вже утвореної держави, яка забезпечила його інфраструктуру. Опис торгівлі по Дніпру Костянтина Багрянородного прямо вказує на те, що шлях до Константинополя розпочинався з Києва. Який сенс був у запрошенні варяг та їх княжіння в Києві? Мабуть, необхідність перетворити неорганізовану масу людей в державу, внести закон і порядок. Літописець просто хотів сказати, що за допомогою всіх цих заплутаних подій народилася Київська держава.

Історики довгий час були під впливом генеалогічної ідеї про Рюриківчів зі Скандинавії та під чарами красивої історії завоювання Києва норманами. Уже в XX ст., коли істориків більше почали цікавити питання не як відбулося, а чому відбулося, туман почав розвіюватись. Тут буде доречно згадати про норманську теорію, бо навіть тепер є чимало спекуляцій на цю тему. Треба визнати певну роль, яку зіграли нормани в організації Київської держави. Нормани – це збірна назва, і під цією назвою об'єднувалися шведи, данці та норвежці. Цей народ постійно воював, частково осідав на захоплених землях, частково повертався з награбованим добром до Скандинавії. Вправні мореплавці наймалися до чужого війська, здобували посади, авторитет і досвід. Потім підкорюють фінські племена мерю, муром і опановують Волзький торговий шлях, здійснюють вдалі походи у Західну Європу, де створюють свої держави – наприклад, Нормандію у Франції. У «Повісті временних літ» подається, що в 859 році варяги прийшли із замор'я і "поклали данину на чудь і на словенех, на мери, на веси кривичах", а через три роки ці племена «изгнаша варяга за море», але самі не змогли зорганізувати державу і прийняли рішення запросити уже інших варягів допомогти їм у цьому.

Фундатором цієї теорії став Нестор у своїй «Повісті временних літ», а потім її розвинули і захищали німецькі вчені – Баєр, Мілер та Шлітцер, які довго працювали в Російській академії наук. Не одне покоління істориків, що досліджували процес утворення держави, піддавали нищівній критиці цю теорію стосовно поляно-руської державності, бо тут створення держави відбувалося зовсім відмінно, і абсурдність норманської теорії очевидна. Уже задовго до приходу

Олега руська державність існувала, і принижувати слов'ян тим, що вони не в змозі були створити державу, недоречно. Треба ще й тепер детально і прискіпливо працювати сучасним російським історикам, щоб дослідити і довести витоки своєї державності, бо вона знаходиться в мрякотинні. З ідеологічних міркувань довгий час панувала ідея антинорманізму, яка заперечувала будь-яку участь скандинавів в утворенні Київської держави, нині ж спостерігається поступове повернення до визнання суттєвої ролі варягів у цьому процесі (Толочко О.П., Толочко П.П., Київська Русь. Україна крізь віки-К.: Альтернативи, 1992.-т. 5, с. 27).

Поступове проникнення скандинавів у Східну Європу, головним чином з півночі на південь, обстоє петербурзька школа істориків, бо так рухається вектор історії за літописцем. Але мало кого турбує та обставина, що згодом літописець змінює свою точку зору і спостерігає за історією уже з висоти київських пагорбів у зворотньому напрямку. Саме з Києва ведеться огляд розширення територій Київської держави на північ та схід, її зміцнення та централізація. Норманісти стверджують, що 882 року Олег прийшов із Новгороду, убив київського князя Аскольда і почав творити державу. Відомий історик В.Ключевський стверджує, що таким чином лише змінилася династія братів Києвичів на Рюриковичів, а держава племен русичів існувала вже давно. Знаменний 882 рік був не роком створення держави східних слов'ян, а став роком династичного перевороту, і саме з Києва, а не з Новгороду, з півдня, а не з півночі пішло велике об'єднання східних слов'ян.

Підсумуємо. Вся військово-економічна діяльність скандинавів у IX-X ст. виявляється історією скандинавської інфільтрації, а не історією Русі, і відноситься до історії розселення вікінгів, а не історії Русі. Простори східноєвропейської півночі з її угро-фінським та балтійським етносом у IX ст. постають як потенційні зони колонізації, які має відкривати та підкорювати нова держава.

Літописець початку XII ст. без будь-якого сумніву вважав, що Руська земля, власне, розташована навколо Києва, а хто княжив у Києві, той володів Руською землею. Нам потрібно розділити це питання на два, розрізняючи походження Руської землі і походження Києва. Перекази

про трьох братів-полян, про заснування Києва, про відмову полян платити данину хозарам були відомі в міфічно-легендарній формі і зберігали пам'ять про давно минулі дні, яких сам літописець встановити не міг. Їх уже не встановить ніхто. Фольклор не знає хронології, а літочислення прийшло лише з прийняттям християнства. Літописець знав дату походу Аскольда та Діра на Константинополь (866 рік), договору Русі з Візантією (907 та 911 роки), що його підписав Олег, та третього, укладеного Ігорем 944 року. Літописець змушений був підганяти хронологію під послідовність тільки цих відомих йому подій.

Після смерті трьох братів життя полян ускладнилося. Переказ про сплату данини хозарам мечами – це зубний біль для найдавніших слов'ян, бо підтверджує тривале існування східних слов'ян у зоні постійного впливу Хозарського каганату. У переказі про Аскольда та Діра маємо існування іншої київської династії. А сама Київська держава зародилася не раніше кінця IX-початку X ст.

Феномен розтягування та стискання легендарної історії – добре відомий прийом. Помічено, що перші князі неприродньо довго живуть і полишають малолітніх нащадків. Рюрик на час закликання (862 рік) був главою клану, помер у віці близько 60 років (879 рік), а його син Ігор ще навіть не ходив і не ходить аж до 882 року. А Ігор стає батьком Святослава аж в 63 роки (942 рік). Найбільш цікаво, що майже в такому ж віці Ольга змогла народити сина.

Частина істориків і досі вважають, що державне тіло Русі формується на півночі та північному сході, і потім до нього приєднується Середнє Подніпров'я. Але це не так. Київська держава лише в середині X ст. змогла здобути собі єдиний форпост на півночі – Новгород. Нам важко уявити, якою була держава за династії Аскольда та Діра, але ми знаємо, що похід на Константинополь відбувся у 860 році, і відбувся саме з Подніпров'я. Значить, за своїм типом вона мало чим відрізнялася від Київської держави перших Рюриковичів. А вже за наступників Ігоря вона суттєво змінює структуру та характер.

Літопис розміщує певні племена – древлян, сіверян, радимичів, в'ятичів тощо – на певних територіях. Поляни як центральний етнос ранньої Русі, що згодом зможе підко-

рити численніших і значно сильніших сусідів, мешкають навколо Києва і зазнають нападів від древлян та хозар. Були спроби окремих істориків запропонувати гіпотезу, що поляни були в Києві племенем зайшлим. Але треба думати, що заснований на порубіжжі південної групи слов'ян Київ ріс і розвивався за рахунок припливу до нього представників різних племен. Ми пам'ятаємо, що лише киян та новгородців благословив св. Андрій. Київ дивився на східнослов'янські племена як на своїх підданих, а всі племена вбачали у ньому своє зосередження. Але не всі племена напередодні утворення Київської держави перебували на стадії державотворення. У цьому переконує нас те, що найпотужніший у військовому відношенні полянський союз не мав фактично території для розміщення племен, які мали б входити до нього.

СЛОВ'ЯНИ І ХОЗАРИ

Тривалий час заперечували домінування Хозарської держави в Східній Європі та її впливу на життя слов'ян. Хозарський каганат був найбільшою політичною силою Східної Європи увродовж кількох століть (VII-X ст.). Центр каганату містився в передкаспійських степах, частково мав паразитичний характер господарства, хоча на його окраїнах була велика частина осілого землеробського населення. Вважається, що хозари були народом тюркської мовної сім'ї, але сформувалися на основі угро-фінського впливу. До складу каганату входили алани, болгари та частина слов'янського населення нижнього Дону. Немає сумнівів, що слов'яни платили данину хозарам і були експлуатовані каганатом. Територіально «Руська земля», тобто земля Середнього Подніпров'я з Києвом, Черніговом та Переяславцем, збігається зі сферою поширення хозарської данини. Насправді це не співпадає, бо до пізньої Руської землі XI-XII ст. включалися землі древлян, які данину хозарам не платили.

Стосунки між слов'янами та хозарами були далекі від ідилічних. Археологи знаходять на порубіжжі рештки фортифікаційних споруд із брил пісковика. Автор «Повісті

временних літ» розповів нам про війни Святослава з Хозарією. Титул «каган» сприймали як власну назву. Думаю, що певний вплив хозарів на формування структури володарювання в Києві був.

ПЕРШІ ВІДОМОСТІ ПРО «РУСЬ»

Це важливе та складне питання можна обговорювати дуже довго, але нам важливо знати, що це скандинавська етимологія. Можна з великою ймовірністю припустити, що назва, запозичена зі скандинавів і пропущена крізь адаптацію у фінському, а потім у слов'янському середовищах, у формі «роусь» знову була запозичена варягами з давньоруського. Джерела з першої половини X ст. фіксують появу у Східній Європі досить агресивного племені «Рос-рус». Арабські автори не ідентифікують «Русь» як цілковиту зі слов'ян. Є підстави припускати, що образ русів зумовлювався, крім інших різних чинників, скандинавським походженням, але визрів під впливом інтенсивних контактів зі слов'янами та степовими народами Східної Європи.

Дальня торгівля в той час була заняттям архіприбутковим, однак дуже небезпечним і ризикованим. Цілі торговельні каравани курсували тисячокілометровими маршрутами, і вони мали бути автономними та обороноздатними. Місця були дикими, професія купця тісно була пов'язана з професією воїна. Вірогідно, скандинавські купці об'єднувались у військово-торговельні корпорації. Здобувати багатство та славу переважно рвалися молоді амбітні люди, скільки їх було – невідомо.

Дальня торгівля носила сезонний характер, населення варягів було переважно чоловічим і в певному сенсі неповним, не здатним до тривалого самостійного існування. Можна припустити, що скандинавське населення в своїй масі у Східній Європі було тимчасовим. Зрозуміло, що певна частина його залишалась тут надовго. Немає сумніву у тому, що під час цих процесів формувався специфічний тип населення і, можливо, саме воно виступає в різних джерелах під іменем «руси». Потрібно зважити на одне: немає підстав вважати скандинавів патологічними державотворцями, теоретично вони не більше здатні до державної організації, ніж

будь-який етнос Східної Європи. А вирушали вони на «східний шлях» зовсім не з метою побудувати державу, і для того, щоб відмовитися від своїх споконвічних традицій, мали бути поставлені в якісь незвичні умови. Такі специфічні умови були наявні лише в Середньому Подніпров'ї. Наразі маємо з'ясувати, що відрізняло умови існування скандинавів на півдні від тих, що були у них на півночі.

У Києві варяги зіткнулися з існуванням старого міського центру, коріння якого сягало вже кількох століть. Руси опинились у густозаселеній частині, де їх ніхто не чекав і не вітав. Зазнаючи тиску з різних боків, вони мали силою зброї захищати своє право на існування. Суспільство русів у Києві початку X ст. – це суцільна військова машина, невелика і протиставлена решті населення. Себто озброєна князівська дружина, мешкає разом з князем «уся Русь». Це гола влада, заснована на насильстві. Дружина збирає податки і перепродує все на візантійських ринках. Майже до середини X ст. руські князі цілковито задовольнялися стягненням данини із сусідів. Князь Олег заволодів Києвом і промовив: «Се бути мати градовим руським». Для IX ст., коли влада «русів» обмежувалася Києвом і його округою, таке віщування здається малоімовірним.

ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД ПОДІЙ ТА ОСОБИСТОСТЕЙ

Однією з причин відокремлення від Києва різних князівств стала перемога принципу вотчини, формально визнана на з'їзді князів у Любечі в 1097 році. Щоб припинити ворожнечу, князі вирішили визнати право успадкування земель, які вони займали на той момент. Питання про Київ не піднімалося, бо це було б великою винагородою для будь-якого княжого роду. Регіоналізм посилювався боярами, які почали все більше займатися власними землеволодіннями, не занурюючись у князівські чвари, і зосереджували свою увагу на розширенні та збагаченні своїх вотчин, сприяючи у такій спосіб поглибленню роздробленості.

Перші князі київські прагнули мати на упокорених зем-

лях своїми намісниками синів та родичів, аби міцніше зв'язати з Києвом підвладні племена й витіснити місцеві княжі роди. Святослав Ігорович, відбувши 968 року для підкорення Дунайської Болгарії, залишив замість себе в Києві старшого сина Ярополка, другий його син Олег правив у землі Древланській (Волинь), а молодший, Володимир, – у Великому Новгороді. Але київський князь Ярополк, бажаючи стати справжнім володарем всієї Русі, відібрав у Олега уділ, а потім безславно загинув у війні з молодшим братом Володимиром. Одним із головних завдань, що поставали перед князем Володимиром Святославовичем на початку його правління, було утримання понад двох десятків племен під владою Києва. Володимир приборкав повстання в'ятичів, радимичів, обклав їх даниною, потім приєднав Червленські землі та землі білих хорватів. Укріпившись на київському престолі, Володимир намагається зібрати й облаштувати свою землю та скріпити її однією спільною вірою.

У системі заходів, спрямованих на зміцнення Київської Русі, важливе місце посідали релігійні реформи. Першу релігійну реформу Володимир здійснив у 981 році. Тоді було введено «шестибожія». У столиці збудували пантеон язичницьких богів. Поряд із полянським кумиром Перуном були поставлені кумири ще п'яти східнослов'янських князівств: новгородського, смоленського, полоцького, дреговицького, древланського. Таким чином князь намагався зміцнити єдність держави. Однак невдовзі, у 988 році, Володимир запроваджує християнство в його візантійсько-православному варіанті. З цього моменту, звісна річ, Київська держава визначила своє достойне місце в усій Європі. Нова релігія стала осердям і справила цементуючий вплив на формування та зміцнення державності.

В одному з найстаріших літописів, так званому Лаврентієвому від 1377 року, розповідається, що плив Дніпром апостол Андрій, спинився на Київських горах, поблагословив їх і лишив тут свого хреста. А вже в XI ст. пам'ять про апостола Андрія була такою великою, що князь Всеволод побудував 1086 року в Києві церкву на його честь.

У цей час уже почалися тертя між Києвом і Новгородом. Новгород був цілком в ієрархічній залежності від Києва, єпископа для Новгорода вибирали в Києві і посилали

назад. Це не подобалося Новгороду. І він шукав нагоди, щоб звільнитись від Києва. Князь Ізяслав Мстиславович здійснив церковну революцію – обрав собі митрополита не із греків, а свого високоосвіченого Климента. Новгород не визнав Климента, і коли через дев'ять років знову взяли греки, то в нагороду Новгород сам почав вибирати єпископа, а Київ лише благословляв його. Це додало вогню у суперечках між Києвом та Новгородом.

Серед найважливіших засобів для поширення та впровадження православної віри були у руках Володимира Святославовича поділ земель на уділи та роздача їх своїм синам в управління, під верховною владою самого Володимира. Він – перший князь, який уже глибоко розумів потреби своєї великої держави, посилав послів своїх по різних землях – до Рима, Єрусалима, в Грецію та інші місця і європеїзовував свою державу.

Літопис налічує у нього до чотирнадцяти синів, з яких найбільш відомі Ярослав, Ізяслав, Мстислав, Всеволод, Вишеслав, Святополк, Борис, Гліб та Святослав. Між ними він і розділив свою землю, отримавши від спадкоємців обіцянку утверджувати християнство. Сини-посадники мали мету покінчити із самостійністю окремих князівств, що було початком адміністративної реформи. Святославові Володимир віддав Древлянську землю, Всеволодові – Володимир-Волинську. Посилаючи синів до уділів, він заповідав їм радитися з єпископами. Київ став духовним центром поширення християнства, в Києві знаходилась і резиденція митрополита, якого висвятив константинопольський патріарх.

Першим митрополитом був грек Феофілакт (988-1018 роки). Митрополиту підлягали єпископи, які правили єпархіями (церковними округами), куди входили численні парафії (церковні общини на чолі зі священниками), що почали засновуватись у містах і селах. Одна з єпархій призначалась для Володимира-Волинського, де був посаджений першим єпископом Володимир-Волинським Стефан I. Наступники князя Володимира досить вперто поширювали християнство у свої північні землі (ці землі з плином часу згуртуються в князівство Московське). Київ наполегливо і повільно тягнув віз християнства і зміг охрестити всі свої далекі північні землі, де неслов'янських народів було дуже

багато. Процес християнізації розтягнувся на століття. Київ мав купу проблем, але свою культурну місію виконав, і російський народ не повинен забувати цей благородний внесок України в скарбницю свого духовного життя. Цей історичний факт вперто замовчують російські історики, по-блажливо визнаючи Київ лише колискою трьох народів. Як не крути, але віра Христова пішла на північ з України, і Церква Українська мусить прямо і без викрутасів зватися матір'ю Церкви Московської, а не бути її дочкою.

Світська влада, що примусово, вогнем і мечем, ввела християнство замість старої віри, змушена була цілі віки підтримувати його. Це породило звичку державної влади втручатись у справи церковні, і ця дуже погана звичка зберігається до наших днів. Хто зараз знайде церкву, православну чи католицьку, вільну від впливу держави? Особливо яскраво ми сьогодні бачимо це на діяннях церкви Московського Патріархату, а зовсім недавні оглядини патріарха Кирила православних святинь в Україні не позбавлені безсоромного використання духовної особи в політичних цілях і здемаскуюють московський шовінізм, який приховується за рясом Патріарха.

Треба визнати, що віра і церква – особиста справа кожного українця, але політична пропаганда, що створюється Патріархом Московським під час вояжу по Україні на фундаменті політичних уподобань, є аморальною. Постає питання, чи потрібне національне забарвлення церкви (вірменська, українська, сербська, московська, грузинська і т. д.). Церкви завжди живуть у старий спосіб, і ми, якими б ми не були, завжди будемо українцями. Отже, маємо своє святе право хвалити Бога, звертатися до Бога рідною мовою. І так робить переважна більшість народів світу, окрім українців. Ми толерантні аж до оскомини, хоча святий Петро розмірковував, що коли людина звертається до Бога не рідною мовою, уста її промовляють, а серце спить.

Серед слов'янського люду на початковій стадії християнство поширювалось у грецькому обряді. Чехи і поляки – теперішні ревні католики – прийняли на початку IX ст. християнство від греків. Правила службу Богу за грецьким обрядом. А трохи пізніше потужна латинська навала увірвалася в ці країни і, витіснивши слов'янське богослужіння,

майже примусово завела латинський обряд. Тоді і не стало однієї грецької віри серед слов'ян, тріщина росла, єдність гасла – а цього лише й чекали вороги слов'янського світу, досить великого на той час. Слов'ян і в наш час, на початку ХХІ ст., понад 310 млн.

З того часу, як Польщу та Чехію відірвали від грецького обряду і міцно притисли в обіймах Риму, зникла навіть видима єдність слов'янського світу. Рим забив собі памороки ідеєю за допомогою Польщі зламати весь Схід, все слов'янство. Але цей задум, завдячуючи пружності люду, вдався лише частково, і Рим зміг тільки вщипнути великого слов'янського пирога, відірвати частину від материнського кореня – здійснивши унію.

Прийнявши християнство, ми зв'язали себе з європейською культурою, але не відразу. Наше духовенство, не розуміючи ваги національної культури, весь час воювало проти неї. Митрополит Київський, грек за походженням, покинув Київ і перейшов до Володимира, а потім до Москви. Осівши в Москві, наші митрополити звали себе Київськими і всея Русі, але швидко забули своє коріння. Наша Церква уже під Литвою трохи ожила, набуваючи своїх особливостей, але митрополити не поверталися з Москви, і в 1415 році Українська Церква обрала собі окремого митрополита. З того часу і виник формальний поділ Східної Церкви на Українську та Московську. Литовський уряд прав українців ніколи не порушував, церква теж розвивалася нормально.

У Церкві скрізь було виборне право, вільно обирали собі священників, архімандритів, єпископів і навіть митрополита, а Царгородський патріарх лише благословляв його. З рокового для нас 1569 року, часу, коли Литву майже силою приєднали до Польщі, під Польщею опинився велетенський масив українських земель. Ось тоді на Україну посунули цілі зграї єзуїтів, що з гиком накинулись на протестантів, а здолавши їх, взялися за православних. Ця довга запекла релігійна боротьба довела врешті-решт до козацького повстання 1648 року. За віру та правду боронив землю Богдан Хмельницький, а склав руки лише влітку 1657 року, як жахливо взялися продавати беззахисну Церкву Українську. І продали в травні 1686 року Київську митрополію Московському патріархату за різні

привілеї, грамоти, подарунки хутрами та в розмірі 200 злотих. Москва добилась підписів усього Собору, і справу було зроблено.

Хочеться назвати всіх тих негідників, що так запопадливо прислужували для Москви і привели нас до величезної трагедії в нашій історії – приєднання Церкви Української до Московської. Це гетьман Іван Брюховецький та Самойлович, єпископи Мефодій Филімонович та Лазар Баранович, митрополит Гедеон Четвертинський. А що маємо в сухому осаді? З цього часу почалося обмосковлення всього політичного та духовного українського життя і аж до наших днів. Звичайно, це приєднання логічно впливало з приєднання політичного, з акту 1654 року. Цілих 32 роки духовенство боронило незалежність своєї церкви, і не його вина, що світські чиновники силою та хитрістю віддали Церкву Москві.

Після прийняття християнства виникли численні монастирі. Першими монастирями стали Межигірський, Печерський, Видубицький та багато інших. Наприкінці правління святого Володимира захиталася єдність Київської Русі. Відкрито пішов проти батька син Святополк, а другий син, Ярослав, сидячи у Новгороді, відмовився сплачувати Києву данину. Володимир надумав покарати Ярослава, але не встиг – 1015 року він помер.

Почалася кривава боротьба між синами за одноосібну владу. Переміг Ярослав, названий згодом Мудрим. При ньому багато уваги приділялося культурному та духовному розвитку держави. Відкривалися школи, бібліотеки, писалися літописи, здійснювалося переписування книг ченцями, при монастирях засновувалися перші лікарні. Зміцніла і Київська митрополія. Митрополиту посаду почав обіймати уже не грек, ним став русич Іларіон. Але могутньою і монолітною Київська держава не стала з різних причин. Вона лишилася клаптиковою, без точних кордонів, утворена з багатьох слов'янських і не тільки слов'янських племен, складалася із кількох політичних центрів, що жорстко суперничали між собою (Київ, Галич, Чернігів, Новгород).

Це розуміли далекоглядні мужі того часу і намагалися покласти край князівським чварам, впорядкувати стосунки, об'єднатись у спільній боротьбі проти численних ворогів, які постійно зазіхали на велич та блиск держави. Це

частково вдалося на об'єднавчому з'їзді князів, що відбувся у 1097 році в Любечі. Половецька загроза і об'єднавчі зусилля не вгамували ворожнечі, і незабаром вона розквітла знову. Лише онук Ярослава Мудрого, переяславський князь Володимир Мономах, зумів відбити навалу половців, перемогти їх, і понад двадцять років його правління були для землі Київської часом спокою, добра та миру.

Зміцніло міжнародне становище Києва. Сам Мономах був одружений з дочкою англійського короля, сестра вийшла заміж за німецького імператора, дочка – за угорського короля. Після смерті Володимира у 1125 році все поступово занепадало, відродилася ворожнеча, політична єдність стала тимчасовою. Почалося поступове відособлення місцевих князівств і послаблення київського столу. На території сучасної України утворились найбільш значимі князівства – Київське, Переяславське, Чернігівське та Волинське.

Саме численність династії викликала боротьбу претендентів. Величезна як для середньовіччя територія держави, до складу якої входили не лише слов'яни, але й цілий конгломерат народів, теж формувала відцентрові сили. Розподіл держави між синами був, мабуть, найбільшою політичною помилкою. Подальший розвиток держави визначили два процеси: намагання Великого князя київського об'єднати всі землі під свою владу і прагнення окремих земель відділитися і створити власні держави, ввести в історію свою династію.

Послаблення Київської держави призвело до її зубожіння: казна бідніла, данину не сплачували, військо розділилось по окремих князівствах, загострилися міжусобні війни за великокнязівський стіл. Трагедією було й те, що князі за плату закликали собі на допомогу половців.

Занепадала зовнішня (дальня) торгівля, змінилися торговельні шляхи з Візантії та Малої Азії до Європи. За два століття Київська держава розпалася на 15 окремих земель, які не визнавали влади Києва.

Процес розпаду був властивий не тільки київським землям. Монархія Карла Великого поділилась на три частини – Італію, Францію та Німеччину, а останні розпалися ще на менші частини. Західноєвропейські держави вийшли з того поділу оновленими, відродженими, чого не сталося в

Київській державі. У час найбільшого ослаблення держави на неї навалився новий ворог – монголо-татарська орда. Витримати цього випробування київська земля уже не змогла.

Невдовозі, одначе, спробу відродження земель, на терені яких складалась Україна, зробило Галицько-Волинське князівство з новим політичним центром на заході. Воно об'єднало все Правобережжя Дніпра і зберегло тут історичні традиції державності.

ЛІТОПИСНІ ПЛЕМЕНА ЗАХІДНОЇ РУСИ

Важливу і цікаву проблему складають обставини і час формування Волинської та Галицької землі. Давньоруський літописець початку XII ст. (а саме тоді була створена «Повість временних літ») описує відомі йому племінні утворення й княжіння у діапазоні, принаймні, починаючи з VII ст. н. е. Першими серед західноукраїнських племінних союзів названо бужан і волинян, а далі йдеться про дулібів, хорватів, уличів, тиверців. Дуліби, бужани, волиняни жили на землі пізнішої Волині, а уличі, тиверці й хорвати – на Галичині. Читач уже мав можливість дізнатися про дулібів із попередніх сторінок. Додамо лише, що дулібський союз племен, або племінне княжіння, існував ще у 80 роках X ст. і що проти нього був спрямований відомий похід Володимира Святославовича на захід 981 року. Дуже мало ми знаємо про бужан. Літопис згадує їх лише один раз – вони «сиділи по Бугу». Ймовірно, бужани входили до складу великого союзу дулібів.

Волинський союз племен дістав назву від свого головного міста Волиня. Волиняни зникають зі сторінок літопису набагато раніше, ніж дуліби. Можливо, волинське об'єднання племен розпалось, і його поглинуло дулібське. Як і у випадку з бужанами, визначити територію волинян, навіть частково, важко. Теоретично волиняни розселялися обабіч горішньої течії Західного Бугу та у верхів'ях Прип'яті.

Дуліби названі в «Повісті временних літ» востаннє в 907 році, уличі – в 940-у, тиверці – в 944-у, хорвати – 992-у. Бачимо, що X ст. стало добою перемоги центральної київської влади над сепаратизмом старих племінних об'єднань. Дулібська земля виступає під назвою головного

її міста Червен, а хорватська – Перемишля. Червенські міста згадує літопис 1018 року. А вже під 1077 роком «По-вість временних літ» згадує Волинь: «Всеволод пішов проти брата Ізяслава на Волинь». А під 1152 роком – Галичину. Тоді Ізяслав вигукнув: «Або голову покладу, або заберу собі Галицьку землю».

Нам цікава генеза волинських та галицьких міст, бо можемо зрозуміти, що з двох складових частин Галицько-Волинської Русі першою утворюється Волинська земля, а Галицька складається в XII ст. Цю столітню різницю відображають міста, яких на території Волині в той час шістнадцять, тоді як на території Галичини – лише чотири.

ВИНИКНЕННЯ МІСТЯ ВОЛОДИМИР

Стольний град Волинського князівства Володимир (988 рік) хоч і засновано набагато пізніше від Червена і Перемишля, але його значення є визначальним. Київський князь Володимир Святославович посадив Всеволода у Володимир. Фортеця ж Володимира, треба думати, могла бути заснована й пізніше. Всеволод повстав проти батька, як це зробив Ярослав 1014 року, порвав із ним і пішов до варягів. Тому і зникає зі сторінок літописів.

Сам Володимир розташований при впадінні річки Смотрич до річки Луг, притоки Західного Бугу, за 20 км від останньої. Місто засноване в багnistій трясовинній місцевості, що утруднює підхід до нього більшої частини року. Мабуть, так було задумано. Археолог М.А. Каргер встановив, що до середини XII ст. у Володимирі не будували кам'яних церков. Скромне місто-фортеця в XI ст. не могло справляти консолідуючого впливу, а вже в XIII ст. літопис зображує Володимир величезним і прекрасним містом. Імовірно, що швидко піднесення Володимира відбулося за часів князювання Романа Мстиславовича(1170-1199 роки), справжнього будівничого цього краю. У Володимирі-Волинському довгий час зберігався порядок, за яким тут сиділи сини київського князя. Згідно заповіту Ярослава Мудрого, володимирський стіл дістався одному з його молодших дітей – Ігореві. Ізяслав – старший Ярославович – сів у Києві, втім, не став єдиновладним князем у Давньорусь-

кій державі, а під тиском двох молодших братів погодився на здійснення ними тріумвірату. З 1054 року Ізяслав, Святослав і Всеволод Ярославовичі управляли купно. Вони забрали в Ігоря Волинь і нікого там не посадили, мабуть, приєднали до Києва. Після загибелі Ізяслава Ярославовича Київ перейшов до його брата Всеволода.

Той визнав спадкові права гільки Ізяслава на Волинську землю і віддав її Ярополку Ізяславовичу, додавши йому Турів. Київський князь Всеволод Ярославович, щоб заспокоїти бунтівного Давида, сина Ігоря, віддав йому Дорогобуж, який був основним містом області Погорина, що межувала з Київською та Волинською землями.

Розташований на лівому березі річки Горинь, Дорогобуж виник десь у середині XI ст. Він згадується в «Правді Ярославовичів», де сказано, що за вбивство старшого конюха слід заплатити 80 гривен; його вбили дорогобужці. Цей штраф наклав на дорогобужців 1068 року Ізяслав Ярославович. Саме місто Дорогобуж, що знаходиться на віддалі 30 км від мого рідного села Тучин, на жаль, майже не вивчене археологами, хоча й збереглися залишки укріплень. Від часу появи в Дорогобужі Давида місто і область Погорина, що тяжіла до нього, стали своєрідним резервним фондом, звідкіля великі князі київські брали землі для роздавання своїм васалам чи для заспокоєння найбільш бунтівних воевод.

Але енергійний та амбітний Давид не задовольнився глухим Дорогобузем і ще довго добивався володимирського столу. Погорина та Берестейська волость дісталися Всеволоду київському, від якого їх успадкував разом із землею київською 1093 року Святополк Ізяславович. У Любечі 1097 року відбувся з'їзд князів, на якому перед лицем половецької небезпеки було проголошено гасло відстоювання єдності держави. Однак відразу після з'їзду цей порядок був брутально порушений. Давид Ігорович схопив у Києві Василька, відвіз до Білгорода і осліпив.

Таке нахабне порушення умов міжкнязівського договору і зрадницьке осліплення викликало обурення на Русі, і Давида оголосили поза законом. Розпочалася кривава феодальна війна у західних землях, що тривала до 1100 року. У війну втрутився Святополк київський. Він пообі-

цяв прогнати Давида, прагнучи насправді заволодіти Волинню. Після ряду поразок та перемог Святополк у 1098 році взяв собі Володимир і посадив там свого сина Ярослава. У Давида відібрали Володимир і дали йому невеликі міста у Східній Волині, ближче до Києва: Бежськ, Острог, Дубно, Чорторийськ. Потім його перевели до Дорогобужа, де він сконав 25 травня 1112 року. А основна частина Волинської землі надовго опинилася в руках Ярослава – сина Святополка. Наразі відзначимо, що розподіл волинських земель на Любецькому з'їзді 1097 року виявився на диво довговічним. Приєднані до Києва волинські області, а саме Берестейська, залишались при ньому до середини XII ст., а ще довше, до 1175 року, – Погорина (Погориння).

Несподівана смерть Юрія Долгорукого 1157 року відкрила шлях на Київ Мстиславу Ізяславовичу. Оволодівши Києвом, він повернувся до Володимира, посадивши в стольному граді Русі свого дядька Ростислава смоленського. Коаліція князів, за якою стояв Андрій Бологубський, 1169 року штурмом здобула Київ. Мстиславу володимирський стіл залишався резервним у випадку невдачі в Києві. Приблизно у цей час Волинь уже визнавалася волостю Мстиславовичів, їхнім доменом.

Після смерті Мстислава його дітей було доручено братові Ярославу, що княжив у Луцьку. Той присягнувся не шукати волості під його дітьми, визнавши поділ Волині на Володимирське і Луцьке княжіння. Потрібно знати, що існували в цей час на Волинській землі і дрібніші столи: Берестейський, Червенський, Бузький та Белзький. Відомостей про них обмаль.

ВОЛИНСЬКИЙ КНЯЗЬ-ПОЯКОВОДЕЦЬ РОМАН МСТИСЛАВОВИЧ

Реконструкція життєпису цього найбільш яскравого волинського, а згодом галицько-волинського князя цікава і захоплююча. Це особливо уславлений герой давньоруської історії. Лицар та полководець, дипломат та державний діяч, він стоїть поряд із Володимиром Святославовичем та Ярославом Мудрим. Князь Роман, оспіваний у билин-

ному фольклорі, був ідеальним захисником рідної землі.

Він був сином Мстислава і польської княжни Агнеси, дочки Болеслава. Молодий князь у 1170 році, отримавши звістку про смерть батька у Володимирі-Волинському, не гаючись, вирушив на Волинь і осів там на довгі три десятиліття. Спершу дрібний, по суті удільний князь не привертає уваги, літописці зосереджуються на масштабних фігурах київських, чернігівських, суздальських можновладців. У роки нескінченного волинського сидіння Роман створив власну модель державного керування. Праправнук Володимира Мономаха з юних літ зрозумів, що коріння сильної влади криється в незалежності від земельної аристократії. Князь уперто та послідовно починає обмежувати сваволю бояр, придушє феодальну опозицію, спираючись на віддану, добре вишколену та чудово озброєну бойову дружину. Крім того, він дбав про широку суспільну підтримку городян, насамперед стольного Володимира. Зважається розпочати боротьбу за об'єднання Волинської землі з Галицькою. А в 1199 році йому вдалося утвердитись в Галичі, який він оголосив стольним градом новоствореного Галицько-Волинського князівства. Давньоруські літописи повідомляють про два успішних походи Романа проти половців – цієї великої біди для східних слов'ян. У 1202 році половецькі орди вдерлись на Переяславщину й південну Київщину. З великою здобиччю повертались вони додому, але Роман наздогнав їх біля річки Рось, вцент розбив, розігнав і відняв награбоване та полонених. Холодної зими 1204 року князь зібрав південноруських володарів і разом із ними рушив у Половецькі степи. Швидко розбивши військо хана, повернувся додому зі здобиччю та визволеними з неволі руськими людьми. Відзначимо, що це був добре споряджений зимовий похід, чого не очікували половці.

Князь Роман мав добрі стосунки з імператором Візантії. Навіть візантійський імператор Олексій Ангел після того, як хрестоносці в 1204 році здобули Константинополь, втік у Галич до князя Романа. Цю версію підтримали та поділяють філологи-русисти академіки Д.С.Ліхачов і Б.О.Рибаків. Відносини з Візантією були головними, але життя змушувало приділяти багато уваги буденним стосункам із

західними сусідами, котрі постійно тиснули та загрожували його державі. Князь втрутився в міжусобну боротьбу за загальнопольський престол у Кракові і допоміг Казимировичам, тому вони підтримали Романа на шляху до об'єднання Галицької та Волинської земель.

Агресивні й настирливі ятвязькі князьки постійно скубали західні землі Волині. Князь Роман завдав їм нищівної поразки. З переказів ми знаємо, що Роман запрягав литовських бранців (насправді-ятвягів) у плуги. Навряд чи Роман орав на полонених ятвягах, але цей легендарний переказ свідчить про велетенський розмах перемоги над хоробрими та хижими загонами ятвязьких князьків, які нападали підступно і зненацька. Свого часу князь Роман висунувся на одне із перших місць в князівській ієрархії Давньої Русі. У 1203 році Роман після кількох спроб остаточно заволодів Києвом, посадив там свого посадника, а сам залишився в Галичі. Цього вимагала зовнішньополітична ситуація, Князь втрутився в міжусобну війну польських князів й крутими заходами придушив боярську опозицію вдома. 19 червня 1205 року біля міста Завихвост поляки вбили князя Романа. Він тоді був у поході проти малопольського князя Лешка Білого. Є авторитетні свідчення, що Романа поховали в Галичі. Загинув Роман в зеніті своєї слави, не стало «самодержця всієї Руської землі». Смерть князя збурила політичне життя суспільства.

СКЛАДАННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XII ст.

Князь Роман проявляв надзвичайні централізаторські зусилля, але відцентрові процеси феодалної роздробленості вже тяжіли над краєм і призвели до подальшого дроблення Волині. Спершу Луцька земля розпалася на кілька частин. Луцьк дістався старшому Ярославовичу – Всеволоду, Дорогобуж і Шумськ – Інгвару, Пересопниця – Мстиславу Німому. Прогресуючий розвиток економіки, наростання розподілу праці сприяли появі все нових та нових міст (Котляр М.Ф., Галицько-Волинська Русь, Україна кризь віки-К.: Альтернативи, 1998 -т. 5. - с.109).

Із середини XII ст. за 50 років на Волині виникло одинадцять міст, і лише три з них – у центральній частині. Всі інші вирости ближче до київських рубежів у Погоринні, басейні Грині та Случі. Значить, Погорина була приєднана до Волині в другій половині XII ст. Нам цікаво, а де в давньоруські часи проходив кордон Волинської землі з Київською? Одні твердять, що вододілом поміж Стриєм та Гринню, а насправді по течії річки Случ. У відомому поході Ізяслав залишив Володимир і пішов на Київ. Спочатку підійшов до Дорогобужа, далі перейшов на правий берег Грині і став на Хотрії, а звідти пішов до Корчеська (Корця). Потім він перейшов Случ, через Чортів ліс до Ушеська, й перейшов річку Уша.

Недалеко від порубіжного Корчеська було інше місто на кордоні – Сапогинь. Тепер існує село Сапожин в Корецькому районі Рівненської області. У Погоринні було ще ряд міст, вперше згаданих у Київському літописі 1152 року. Це міста Гнійниця, Шумськ, Бужськ, Тихомль. Тихомль ототожнюють із селом Тихомля на річці Гринь біля Ямполя.

У північно-східному куті Волині стояв ще один град – Небль. Місто стояло на кордоні Волині з Турово-Пінськими землями, поблизу Пінська, при однойменному озері, ліворуч від Прип'яті. Навпроти, у південно-східному куті Волинської землі, було розташоване велике прикордонне місто Полонне. Це питання спірне, бо вважалося, що це київське місто, але є літописні свідчення того, що воно – порубіжне волинське місто. На Грині, майже біля злиття її зі Случчу, виникло ще одне прикордонне місто Волинської землі – Дубровиця. Дубровицький князь Гліб Юрійович брав участь у поході проти половців у 1184 році. Значить, Дубровиця була стольним градом невеликого удільного князівства. Часто згадується порубіжне місто Камень. Встановити його місцезнаходження непросто. Існувало кілька міст з такою назвою. Доводять, що це теперішнє село Кам'янка на лівому березі Случі Житомирської області.

Підсумуємо. Процес складання Волинської землі проходив нерівномірно. Волинь прискорено почала розвиватись у східному напрямку, в порубіжжя із Київською землею. Природньо. Київ намагався підкорити собі Волинь, і це яскраво проявилось в процесах містоутворення на Східній Волині. Крім перерахованих, багато міст та поселень стерті

часом. Північна, західна і південна частини Волинської території обростали містами повільно, бо існувала зовнішня небезпека на заході – з боку польських князів, на півночі – ятвязьких, на півдні – половців. Лише об'єднання Волині з Галицькою Руссю було здатне рівномірно окняжувати території обох земель і викликало появу великої кількості міст на рубежі з Польщею, Литвою і землею ятвягів.

Брав за мету коротко донести до читача давню історію Волині, але змушений торкнутись хоча б поверхово Галицької землі. Отаннім часом на сторінках газет та журналів можна зустріти термін «Галицько-Волинська держава». Історики, зокрема знавець цієї проблеми І.П.Крип'якевич назвав свою книжку «Галицько-Волинське князівство» (К., 1984). Галичани, які в XIX ст. були під пануванням Австрійської імперії, в полеміці гордо заявляли, що у нас, мовляв, була велика держава. Держава – це централізована влада зі спільною для всіх адміністрацією, судочинством, податковою організацією та спільною територією.

Галицько-Волинське князівство, утворене в 1199 році за неповних шість років правління Романа, по його смерті в 1205 р. за допомогою воєнної сили не встигло набрати потуги. На довгих сорок років, перебуваючи в стані удільної роздробленості, Волинь та Галичина поділилися на ряд удільних незалежних князівств. Бояри садили на столи зайшлих князів-маріонеток, а зрідка вокняжались самі, що було тоді нечуваним. Хіба це була держава?

Лише 1245 року Данило Романович з надзвичайними зусиллями здолав боярську опозицію і зумів об'єднати роздроблені Волинь і Галичину у спільне князівство, що проіснувало лише до його смерті у 1264 році, а потім знову розпалось назавжди на кілька уділів. Сучасники справді вважали його самодержцем і навіть царем. Згодом, описуючи перебування Данила Романовича в Орді і його приниження, галицький літописець вигукнув: «Його батько був цар Руської землі». Всі правителі навколо називають Романа та його синів Данила й Василька великими князями.

За часів, коли сіверські і белзький князі за допомогою угрів і поляків роздирали на шматки колись єдине і могутнє Галицько-Волинське князівство, сини Романа, його законні наступники престолу, жили в чужій стороні: Данило

– в Угорщині, а Василько з матір'ю – в Польщі. Громада волинського багатого міста Берестя надіслала Лешкові (формальний покровитель Романовичів) прохання послати до них на княжіння одного із синів покійного государя. Княжичі були молоді, але пішов Василько. З цього почалось утвердження Романового нащадка на частці волинської землі. Почалося збирання братами своєї напівотчини – Волині, іншою напівотчиною була Галичина.

Угорське військо обложило Звенигород, битва не дала переваг жодній стороні, але Роман Ігорович злякався, втік з міста, і звенигородці здалися. Угорці рушили далі на Галич, Володимир Ігорович теж втік, і галицьке віче посадило князя Данила на столі батька. Сталося це у вересні 1211 року. До нього приїхала з Белза мати, але він матері своєї не впізнав, бо був малолітнім (йому йшов лише одинадцятий рік) і не бачив матір останніх шість років. Галицькі боярські олігархи не збиралися коритись енергійній регентші – і вигнали княгиню Анну з міста. Вона пішла на Волинь і поскаржилася на боярську сваволю угорському королю. Але він не підтримав Анну. Галицькі бояри узурпували владу, а угорський і польський князь мали на меті розділити між собою об'єднане Галицько-Волинське князівство.

Громадська думка і співчуття руських князів була на боці Романовичів, і польські та угорські союзники вирішили повернути їм Володимир-Волинський. Тут Данило підросте, здобуде певний досвід і через пару років почне похід на Галич. Весь край був під владою іноземних окупантів. Угорське духовенство принижувало і ображало тамтешню православну Церкву, і галичани повстали. На початку 1217 року Лешко звернувся до новгородського князя Мстислава Мстиславовича на прізвисько Удатний (вдачливий) з проханням сісти у Галичі. Мстислав добуде Галич, бо його вже давно вабить один із головних престолів Давньоруської держави, та не матиме там соціального ґрунту, хоча повстання угорці придушили. Весь час до 1223 року Данило проводить у боротьбі з боярами та угорсько-польськими князями.

Монгольські хани почали готуватися до вторгнення на Волгу. Було прийнято рішення провести розвідку боєм, для

чого надіслали до Закавказзя і на Русь 30-тисячний корпус на чолі з найдосвідченішими воєначальниками Чингіз-хана Субедеєм і Джебе. Стрімка кіннота татар 1222 року вдерлася з півдня на Кавказ і розбила аланів, після чого хвилями покотилася по чорноморських степах. Першими зустріли небезпеку половці. Тесть Мстислава Удатного хан Котян звернувся за допомогою до давньоруських князів. 31 травня 1223 року русько-половецьке військо зустрілося на річці Калка з ордами Субедея і Джебе. Руські князі зазнали нищівної поразки.

Монголо-татари налетіли, мов вихор, і так само раптово зникли. Після цієї битви ще більше наростала відраза Мстислава до Данила. Майже двадцять років Данило наполегливо та послідовно відновлював Волинське князівство, що стало йому опорним центром у боротьбі за об'єднання. 1225 року помер союзник Романовичів луцький князь Мстислав Ярославович Німий. Він заповів Данилові свої землі: Луцьку волость з північно-східними землями і містами Пересопниця та Чорторийськ. Через кілька років Данило підпорядкував ці землі собі та приєднав ще Белзьке князівство. Уже об'єднану Волинську землю Данило передав своєму брату Васильку. Є підстави вважати, що в Галицько-Волинських землях основною формою правління була ранньофеодальна монархія та дуумвірат (двовладдя). Данило з 1245 року і до смерті правив з братом Васильком, який володів майже всією Волиню. Сам Данило мав на меті відвоювати в угрів і ненависних йому боярських олігархів всю Галицьку землю. Цієї благородної мети він з великою напругою досяг лише 1238 року. Але вже інші турботи обсіли князя. Він довідався, що монголо-татарські орди вдерлися у північно-східну Русь. Завбачливо знав, що слід ретельно готуватись до появи непроханих гостей.

МОНГОЛО-ТАТАРСЬКА НАВАЛЯ

Перший удар монголо-татарська кіннота завдала по Рязанському князівству на початку зими 1237-1238 року. Руські князі вирішили кожен окремо боронити свою землю. Військо хана Батия штурмом здобуло Рязань, за-

стосувало облогові машини та вогнемети, створені китайськими інженерами, і знищило місто вщент. Далі посунуло на Володимиро-Суздальщину, яка мала найсильніше на той час військо. І вона не встояла. Під час битви загинув сам князь, а його земля була сплюндрована безжальними та жадібними загарбниками.

По тому орди рушили на південь і в кінці березня 1238 року підійшли до чернігівського міста Козельськ. Два місяці товкся тут Батий, викликав із Волги облогові машини і лише тоді увірвався в місто, знищивши його дотла. Після дворічного перепочинку в благодатних причорноморських степах монголо-татарські орди рушили на Київ. Данило не мав більше сумнівів: навала не мине і його князівства. Князь Данило із сином Львом намагається укласти договір з Угорщиною про спільну боротьбу. Король остерігся цього зближення, сподіваючись, що біда обмине його землі. А тим часом монголо-татари вже стояли під стінами Києва, що мав воістину циклопічні фортифікації. Намісник Данила, досвідчений тисяцький Дмитро грамотно організував оборону. Але зосередивши всі свої орди в один кулак, застосувавши облогову техніку, монгольський хан після двотижневого штурму на початку грудня 1240 року оволодів містом. Населення повністю винищили, молодих ремісників забрали в рабство.

Шлях ордам на захід був відкритий. Одне за одним розорялися південно-руські міста. Воеводи татар діяли з розмахом. Біля стін маленького волинського міста Колодяжен застосували 12 таранів. А скільки їх бухало вдень і вночі в стіни Галича, Володимира-Волинського тощо? Але навіть талант поневолених ханами іноземних механіків та інженерів мав свої межі. Могутня монголо-татарська техніка не змогла здолати стін фортеці у Кременці та Даниліві на Волині.

Наразі головні сили ханського війська уже стояли біля стін Володимира-Волинського. Це велике, добре укріплене місто після несамовитого штурму впало і було знищене вщент. Археологи знаходили в місті черепи людей із забитими в них цвяхами. Такі знахідки відомі в Києві, Чернігові, Рязані тощо. Згодом під ударами таранів упав Галич. Княжий двір та дружинники перебралися до нової столиці – заснованого Данилом і улюбленого ним Холма, неприступної

фортеці, що стояла на високій горі. Сам Данило перебував у Польщі, вмовляв князів на поміч Русі.

Ворожі тумени зазнали значних втрат, воїни втомилися. Це зірвало плани Батия завоювати всю Європу і дійти до Риму. Навесні 1241 року монголо-татари перемогли угрів. Інше угруповання ханського війська сплюндрувало Польщу, але зазнало поразки від чехів. На останньому подиху, спустошивши Хорватію, Сербію, Болгарію та Молдавію, навесні 1242 року монголо-татари відкотились за Волгу, де заснували свою державу – Золоту Орду. Згубним для Європи був монголо-татарський погром, у свою чергу, роздроблена Русь стала ще більш роз'єднаною. Хани пильно стежили за князями, не дозволяли їм зміцнюватися та вступати в союзи. Особливо згубним був ханський погром для Галицько-Волинського князівства. Князівська влада ослабла. Найбільші галицькі боярські олігархи вдаються до спроб вихопити владу з рук Данила.

ДАНИЛОВІ ЗЕМЛІ ПІСЯ МОНГОЛО- ТЯТАРСЬКОЇ НАВАЛИ

Не радісною була дорога до рідної землі князя Данила. Навкруги він бачив суцільні згарища та руїни. З покори вийшли навіть волинські бояри, що були його опорою в боротьбі за батьківський стіл. Родина Данила з усім почтом влаштувалась у Володимирі, а галицькі бояри знову почали кликати до себе чернігівського князя, бо добре знали, що влада Данила добре підупала.

Тоді проявилися кращі якості Данила як державного діяча і політика. Він уміло пересварив боярських воевод, придушив феодальну опозицію і відверто пішов у останній рішучий наступ проти боярства та його ставленика Ростислава. День за днем зміцнюючи свою владу, Данило докладає велетенських зусиль до об'єднання сил руських земель для скинення ненависного ординського ярма. Влітку 1245 року добірна армія противників Данила зайняла Перемишль і обложила фортецю Ярослава. 17 серпня 1245 року генеральна битва підвела переможну риску під невпинною

боротьбою Романовичів за відновлення Галицько-Волинського князівства.

Угорське лицарство було розбите, перемога була повною. Був схоплений ватажок польських загонів, втік лише Ростислав і назавжди оселився в Угорщині. Це був повний тріумф у сорокарічній боротьбі Анни та її дітей над бунтівним боярством. Ця перемога для Данила була втішною, але мала гіркий присмак. Мов круки, висіли на порубіжжі ханські баскаки, придивляючись і ставлячи у залежність місцевих князів та бояр. Поневолювачі грали на страхові руського панівного класу втратити багатство, землі й свої привілеї і переманювали на свій бік більшість із них. Змова ставала зримою, народ лишався зрадженим. Данило не схилився перед окупантами і став разом зі своїм людом відбудовувати міста та села, закликав у свою землю умільців та надавав їм пільги.

Державотворча діяльність Данила насторожила Орду. Батий звелів своєму намісникові в Південній Русі Мауці послати до Данила посла з вимогою: «Дай Галич!». Данило зажурився і сказав: «Не дам півотчини своєї, але поїду до Батия». В ставці Батия до того побували майже всі визначні руські князі. Батий поставився до Данила доброзичливо і підтвердив його права на Галицько-Волинське князівство. Ціною особистого приниження він зберіг цілісність своєї землі, не пустив баскаків у свій рідний край, а головне, здобув перепочинок у боротьбі проти ненависної йому Орди. Крім того, сміливо почав проводити західну політику, яку було відсунув на другий план.

Данило вирішує заснувати в своєму князівстві митрополію, яка мала стати загальноруською. Без погодження з будь-ким призначив у 1246 році митрополитом Кирила. Новопризначений митрополит виїхав в Нікею до патріарха, бо Константинополь був тоді в руках хрестоносців. Там його затвердили у сані галицького митрополита.

Ординські хани змінили своє ставлення до Данила і вирішили прибрати його за допомогою орди Куремси, що кочувала в причорноморських степах. Князь Данило розробив і провів кампанію проти Куремси з розмахом і тонким розрахунком. Полки Данила та Василька вміло вибрали місце бою в Болехівській землі (верхів'я Півден-

ного Бугу і Случі) та добре пошарпали ординців. Куремса спробував перейти в контрнаступ, але під Володимиром та Луцьком був розбитий і повернув свої улуси до кошовищ у так зване Поле.

Саме в цей час героїчно оборонялись і гинули в нерівній боротьбі слабо укріплені міста і села по річках Горині, Случі, Тетереви, Вілії, Стиру, Усті, Стублі тощо. Ймовірно, у цьому горнилі згоріло і стародавнє тучинське поселення, як і Дорогобуж, Дубне, Басів Кут, Колодяжен, Сапожин, Пересопниця тощо.

Данило завзято будує міста, укладає нові союзи із сусідами, входить у зв'язок з папою й дістає від нього королівський вінець.

Хочу розвіяти думку, що виключно ординці зіграли негативну роль у розвитку східнослов'янських народів. Так, це був жах поневолення, сльози, кров. Але не менше, а, може, й більше, весь період ординського панування позначений нелюдськими княжими міжусобицями, і більше народу загинуло від княжих чвар, а не від ординців. Удільні князі домовлялись із татарами і вели цілі загони орди на своїх сусідів, підлістю, підкупом, інтригами отримували ярлик у ханському дворі і нещадно грабували землі своїх сусідів. Така поведінка характерна переважно для князів північно-східної Русі.

На політичному небосхилі Данило був майже 50 років. Його вважають найвидатнішим з усіх правителів західних князівств. Галицько-Волинські князі всупереч домаганням римської курії зуміли відмовитись від запровадження унії і зберегли свою батьківську віру. Але не всі плани князя збулися. Данилові не вдалося утримати Київ, а головне, він не встиг виконати свою найзаповітнішу мрію – позбутися ненависного монголо-татарського іга. Для цього ще не виникло певних умов, хоча тиск орди він зумів звести до мінімуму.

Користуючись відходом митрополита з Києва, галицько-волинські князі намагалися заснувати свою окрему митрополію й утворити в південно-західній Русі цілком окреме церковне управління. Саме князівство уже мало свою митрополію. Коли помер митрополит Максим, то внук Данила Романовича Юрій Львович направив до Цар-

града посольство з княжою грамотою до патріарха Афанасія для утворення окремої митрополії. Але патріарх не схвально сприйняв цю думку, не провів розподілу митрополії і наставив св. Петра митрополитом Київським і всієї Русі. Новонаставлений митрополит після висвячення прибув до Києва, але був там недовго, перебравшись до Володимира на Клязьмі, а потім до Москви. Це була перша невдала спроба отримати для нашої землі окремішнього митрополита, а 1347 року патріаршою грамотою остаточно було ліквідовано рештки Галицької митрополії, підпорядковані їй єпархії повернені під владу київського митрополита. А він у свою чергу сприяв піднесенню і розбудові Московської держави, що вбиралася в пір'я та набирала сили. Таким чином галицько-волинським князям не вдалося створити свою окрему митрополію, але вони першими розпочали ці благородні потуги.

Протягом ста років після смерті Данила на Волині не відбулося особливо помітних змін. Стереотип правління залишався незмінним, і це було благо на той час. Золотоординське панування стало тяжким часом для Волині. На території України воно тривало понад 120 років.

В цей час і припиняється на Волині владцтво князів Рюрикового дому. Згасла свічка цієї благородної династії в цих краях. З тих пір західні українці надовго потрапляють під владу чужих правителів. Справедливе твердження: не годуєш свою армію – будеш годувати чужу. Так і сталося.

Земля волинська частинами дробиться, стає легкою здобиччю сусідніх народів, які вже довго чекають і сваряться за волинську спадщину. Нарешті Волинь та Берестейська область з Підляшшям відійшли до Литви, а Галичина з Холмським уділом – до Польщі. Державна самостійність мого краю таким чином підупала, а потім і втрапилася. Втрапилася на довгий час, на цілі століття. І лише простий люд під ярмом іновірців зберігав і підтримував православну віру і ревно оберігав її від багатьох замахів і наруг, мріяв про свою державність. Наразі всі ці факти вкупі свідчать, що на території сучасної України існувала ще з початку X ст. розвинена сучасна державна організація, і з розірваних у часі відомостей яскраво вимальовується образ України.

Данило поступово відходить від активного політичного життя. Рани далися взнаки, й 1264 року він помирає в своєму улюбленому Холмі. Князь був хороброю людиною, мав широкий політичний кругозір, військовий таланти і був державним діячем. Докладав масу зусиль до консолідації земель Південно-Західної Русі, відновив і централізував Галицько-Волинське князівство, довів усьому світові можливість успішної боротьби з Ордою.

Василько не заступив брата, не спробував зберегти велике князівство, був людиною розсудливою, благородною, але м'якою. Певно, існували й об'єктивні причини розпаду. Невдовзі, 1269 року, у Володимирі зійшов зі світу Василько Романович, який мав єдиного сина Володимира, котрий і успадкував стіл невеликого, але добре облаштованого Володимирського князівства. Мусимо визнати, що по смерті Данила стали невідворотними роз'єднаними сили і процеси, сильною зробилася земельна аристократія. Не раз давав він їм відкоша та мав вирішальний вплив на польські справи. Володимира шанували як мудрого та справедливого государя, але, обтяжений неміччю тіла свого (був хворий на рак), передав землю свою брату Мстиславу – невиразній фігурі того часу. До останнього подиху Володимир опікувався справами свого князівства, волиняни любили князя і дуже тужили за ним. Змагаючись чотири роки з неблаганною смертю, освічений князь ревно опікувався своєю волинською землею.

На самому початку XIV ст. сконав Мстислав, трохи пізніше Лев. Його син Юрій переніс столицю з Галича до більш економічно розвинутого Володимира, але це була видимість відновлення великого князівства. Його землі шматує Литва і Польща. Помер Юрій Львович десь під 1315 рік. Його син Андрій правив у Володимирі, а молодший Лев – у Галичі. Обидва активно боролися проти ослабленої Орди. Кончина Андрія і Льва означала, що згасла свічка династії Романовичів – не залишилося нащадка чоловічої статі. Коло претендентів було велике, сперечалися довго, але волинські бояри обрали собі князем Болеслава, сина Марії Юріївни, дочки Юрія Львовича – останнього представника династії Романовичів. Вокняжився на престол він 1325 року. Довго боровся з боярством, яке звело його зі світу у 1340 році. Польський король Казимир III

1340 року захопив Львів, потім Галицьку землю й частину Волині. Галичина і частинка Волині увійшли до Польського королівства, а майже вся Волинь – до Великого князівства Литовського.

ЛИТОВСЬКА ДОБА

Початок доби литовської політичної зверхності над Південною Руссю був покладений 1340 року, коли син литовського князя Гедиміна Любарт почав князувати на Волині. Саме Волинь стала першим реальним надбанням Литви на українських землях.

Темпи розвитку цієї молодой держави та стрімке приєднання величезних просторів вражало уяву правителів. За два-три десятиліття під контроль Литви перейшли Київщина, Сіверщина та Поділля. Тиск німецьких рицарів прискорив консолідацію місцевих племен. Підйом Литви був зумовлений занепадом давньоруських земель, що його спричинило монголо-татарське нашествя. На початку XV ст. ця держава зростала за рахунок східнослов'янських земель, котрі істотно переважали власне Литву як за своєю площею, так і за рівнем соціально-економічного та політичного розвитку. В науковій літературі ця держава зветься скорочено Великим князівством Литовським (далі ВКЛ).

Попри збереження ординської зверхності над південноруськими землями, їхнє приєднання до ВКЛ було важливим успіхом Ольгерда в боротьбі за впливи, які хотіли мати тут московські володарі. Після смерті Ольгерда в 1377 році великокняжий стіл успадкував, всупереч принципам родового старшинства, Ягайло – його молодший син від другого шлюбу з тверською княжною Уляною. Обуренню старших Ольгердовичів не було меж, окремі навіть не визнали Ягайла. Не склалося миру між Ягайлом та Кейстутом, їхнє співправління проіснувало два роки, і Кейстут відсунув Ягайла і узурпував владу у ВКЛ, хоча зовсім скоро його звели зі світу. Тоді польські політики висунули ідею одруження Ягайла з королевою Польщі Ядвігою. Ягайло погодився, і це призвело до укладання Кревської унії (1385 рік), яка передбачала інкорпорацію ВКЛ до складу Польської держави й перехід у католицизм володаря Литви та її мешканців. Ягайло

охрестився, взяв ім'я Владислав, одружився з Ядвігою. Її коронували, коли їй ледве виповнилось 13 років. Долю юної королеви принесли в жертву союзові Литви з Польщею в боротьбі зі спільним ворогом – Орденom. Зовсім скоро охрестили Литву – останню поганську країну в Європі.

Нова віра поширювалась у ВКЛ досить повільно, навіть не всі брати Ягайла перейшли в католицизм. Щоб задобрити неофітів, Ягайло роздавав одяг з польського сукна. Бідний люд, що носив просту одягу, юрмами сходився, щоб охреститись і отримати одяг із вовни. Для подальшого утвердження католицької віри Ягайло видав два спеціальні привілеї, 1387 і 1413 років. За ними литовських бояр-католиків зрівняли в правах з польською шляхтою і вони отримали виключне право обіймати посади каштелянів і воєвод. Їм дали право брати участь у роботі державної ради (у 30-44 роках XV ст. ці права були поширені і на руських князів). Литовські князі змушені були присягнути на вірність Владиславу. Ця васальна залежність литовських князів проявлялась у виплаті щорічної данини і, у разі потреби, надання військової допомоги. У всьому іншому їхні володіння залишались автономними, їх суверенітет був широким, вони навіть карбували власні монети.

Ягайло дуже хотів реалізувати укладену в Крево угоду, але з цим був не згодний Вітовт (литовсько-руські князі 1398 року проголосили його своїм королем), що заявив про збереження самостійності ВКЛ. В добу Вітовта дуже мляво проводилася політика обмеження прав удільних князів в ім'я принципу єдинодержавності, місцеві династії не втратили своїх володінь, і навіть в XVI ст. провідним принципом державного устрою ВКЛ залишався територіально-федеративний. Ягайло та Вітовт у Грюндвальській битві 1410 року очолювали об'єднане польсько-литовське військо і здобули перемогу.

Ягайло після смерті Любарта (1386 рік) повів наступ на владні прерогативи його сина Федора і вивів з-під його юрисдикції головного васала – князя Острозького, потім відібрав Луцьк. Зовсім скоро Федір Любартович втратив і решту своїх волинських земель.

Наступником Вітовта став молодший Ольгердович – Свидригайло, різка, запальна, імпульсивна, нерозсудлива людина,

що вела відкриту війну зі своїм братом, польським королем. Через рік, у серпні 1432 року, Свидригайло втратив свій великокняжий стіл, який узурпував молодший брат Вітовта – Сигізмунд Кейсутович. Цю узурпацію визнала Польща, бо сподівалася на поступки Сигізмунда в спірних питаннях, зокрема, щодо Подлля. І ці сподівання не стануть марними.

Сигізмунда великим князем литовським визнала власне Литва, решта периферійних руських земель зберегла вірність Свидригайлу. Він проголошував ідеї збереження національних інтересів Литовської Русі, мав ореол борця за її політичне самовизначення і захищав православ'я. Харизматичний лідер литовсько-руської доби, Свидригайло, на противагу Сигізмунду, що заручався підтримкою дрібної шляхти, утримався на політичному обрії недовго.

Після чергової поразки на річці Свята 1435 року він з'явився в Південній Русі, відновив контроль над Сіверщиною, згодом над Волиню. Почав шукати нових союзників при дворі Ягайлового наступника – юного короля Владислава III (1434-1444 роки), намагаючись розірвати його союз із Сигізмундом. Згодом Свидригайло усамітнівся і на певний період відійшов від активної політики. Сигізмунд більше не потребував польської підтримки, все частіше став заявляти, що він не є підданим, і велике князівство ніколи не було підвладне полякам. Ряд польських воєвод організували змову і у вербну неділю 20 березня 1440 року вбили Сигізмунда. Змовники сподівалися, що після загибелі Сигізмунда Литовську державу очолить Свидригайло. Помилілися – наступником убитого став 13-річний син Ягайла Казимир.

На великокняжий титул претендував брат Казимира – польський король Владислав III, але гору взяли прихильники Казимира. Старший брат погодився відпустити його до Литви як свого намісника. У Вільно литовське панство оголосило його великим князем литовським. Це був черговий дворцевий переворот, який дав поштовх сепаратистським тенденціям на місцях. Повстав Смоленськ, туди негайно ввели війська. Свидригайло отримав у довічне держання Волинь.

Болеслав Мазовецький відступив свої права на Дорогочин за 6 тис. кіп празьких грошей. Наче все владналося.

Та не судилось. У битві під Варною 1444 року пропав безвісти брат Казимира, король Владислав. Наступного року поляки обрали собі королем Казимира. Свидригайло присягнувся, що після смерті Луцьк відійде Короні, але отримав купу грошей від литовців і зрікся свого рішення. Литовці завчасно подбали про Волинь і утримували її навіть тоді, коли в 1452 році помер Свидригайло. Казимир тонко уникав юридичного оформлення литовсько-польських взаємин і не здійснив цього до смерті (1492 рік).

Великим князем литовським став Олександр Казимирович, а польський престол опанував його брат Ян-Альбрехт. Через 9 років помер Ян-Альбрехт, і обидві держави міцно притис до себе Олександр. Аналогічно вчинив Сигізмунд I (1506-1548 роки) та Сигізмунд-Август (1548-1572 роки), тримаючи в руках до смерті два столи. Склалася така парадоксальна ситуація, що обидві країни очолював один володар, але до Люблінської унії (1569 рік) зберігалася державна окремішність ВКЛ та Корони Польської як двох самостійних державотворень.

Сигізмунд I почав правити ВКЛ 1506 року, коли держава мала порожню казну, що було спричинено передовсім виснажливою війною з Московщиною. Нестача фінансів особливо дошкуляла після литовсько-московської війни 1512-1522 років. Внутрішні позики під заставу державних земель себе вичерпали ще при Олександрові, всі маєтності були передані в оренду, бюджет погано поповнювався. Лишався один шлях – збільшити податки та мита. Ввели податкові новації – сербщину та поголовщину. Уже в 1520 році сербщина збиралась п'ять разів, її розміри істотно зросли – до 15 грошів з вола, 7,5 – з коня, 6 – від землі без тягла. Шляхта на загальноземському (вальному) сеймі санкціонувала поголовщину, що сплачували всі мешканці ВКЛ за схемою: простолюдин – по 1, шляхта – по 2, державні сановники – по 30 грошів (тобто 1 золотому).

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО

Великі міста здобували право самоуправління, так зване Магдебурзьке право, коли міське управління переходить до міської ради і в управлінні містом беруть участь

заможні міщани – купці, майстри цехів, лихварі, ремісники та ін. Збирали «торгове», тобто плату за місце продажу, розмір якого визначався у великих містах магістратом, у маленьких – господарем містечка, а вже він мав справу з державою. Уже в XIII ст. магдебурзьке право поширюється, крім німецьких земель, на міста Польщі, Литви, Чехії, Угорщини, які звільняються від управління і суду феодалів. Це право регламентувало права міських станів, врегульовувало питання оцінки і успадкування майна, визначало порядок обрання і головні функції органів місцевого самоврядування.

Першими в Україні почали жити за його нормами у 1329 році у Хусті та Тячеві, потім – у Львові (1356), Кам'янець-Подільську (1374), Луцьку (1432), Кременці (1439), Житомирі (1444), Мукачеві (1445), Києві (1494-1497). На Лівобережжі лише на початку XVI ст. його отримав Ніжин (1625) та інші міста. В українських містах діяв його різновид, так зване «хелмське» право – перероблене на основі звичаїв та інших юридичних норм магдебурзьке право, але воно було досить розповсюджене на Правобережжі. Треба додати, що на загал в Україні магдебурзьке право діяло вибірково, і саме та частина, що допомагала організувати систему органів самоврядування. В містах з магдебурзьким правом головним органом самоврядування був магістрат, що регулював ціни на продукти, слідкував за благоустроєм, встановлював межові знаки, організовував збирання податків, мав герб та печатку. Магістратські урядники: старші – вїйт, бурмістр, радці, лавники та писар; молодші – комісар, городничий та возний.

Очоловав міську владу вїйт. Ця посада була спадковою, її за бажання мали право продати або купити. Міста почали викуповувати спадкові вїйтівства, і з часом ця посада стає виборною, з подальшим затвердженням королем. У певні періоди існували релігійні обмеження при виборах вїйта, і в окремих грамотах на самоврядування було відзначено, що вїйтом може бути лише католик. У Львові православні українці не мали права займати жодної посади і навіть мешкати повинні були в певній частині міста.

Війт разом із населенням міста обирав раду, яка вела всі господарчі справи. Спеціальний судовий орган – лава – розглядав цивільні та кримінальні справи, а вирокі подавалися на затвердження королю.

Процес у містах з магдебурзьким правом був усним, гласним та змагальним, а судочинство велося польською або латинською мовами. Возний виконував доручення суду: розносив повістки, приводив і відводив порушників, свідків тощо. У містах з магдебурзьким правом жителі були юридично вільними, несли певні повинності – загальнодержавні та міські. Жителі міст мали ряд прав. Міщани за магдебурзьким правом тепер могли будувати собі спеціальний будинок для магістрату, мати крамниці, хлібні засіки, гостиний двір для приїжджих, громадські лазні, шинки, млини. Купці, що привозили свої товари, мали право продати його в місті тільки оптом, а вроздріб уже торгували міщани – це була монополія місцевих купців. І лише під час ярмарку приїжджі купці могли торгувати вроздріб. На певному етапі свого існування це право зіграло певну прогресивну роль в економічному розвитку України, а потім його почали відверто підганяти під політичні потреби урядів. Кількість ярмарків у містах вказувалася у грамотах на самоврядування. Не буду акцентувати уваги на великих та спеціалізованих ярмарках-контрактах, бо їх значення та вплив на економіку України був досить значним. Особисте спілкування на ярмарках та базарах сприяло усвідомленню етнічної єдності. Давній ярмарковий Тучин залишив навіки у пам'яті людей географічно окреслену місцевість – Базар, що з давніх-давен існував у Новому Тучині на дитинці, на вершині містечка. До цього часу живе в людей звичка ідентифікувати свій напрям: йду на Базар, живу біля Базару, автобус їде до Базару тощо. Хоча базару, у прямому розумінні цього слова, на превеликий жаль, там уже немає давно.

СУД ТА ПРОЦЕС У ВКА

Фінансові нововведення вимагали від литовсько-руської шляхти щорічно збиратися на сейми, потім коло питань, що розглядалися на них, розширилося. Сейм поступово став

учасником законотворчого процесу, і в 1529 році на сеймі був ухвалений Литовський Статут.

На сьогодні є панівною думка, що три Статути – це три різні пам'ятки права. Литовські статути є значними пам'ятками історії законодавства литовського та українського народів, кодекси середньовічного права. В основу Статуту 1529 року (Старого) було покладено норми, напрацьовані судовою системою на базі звичаєвого права України, Литви, Білорусії. Статут прийняли як закон, і він мав однакову силу для всіх жителів ВКЛ незалежно від від їхнього стану.

Джерелами Статуту є звичаєве право, великокнязівські привілеї та окремі норми Руської правди, римське канонічне право. Повнота систематизації правових норм різних галузей права у Статуті 1529 року та закріплення основ суспільного та державного ладу, правового становища населення дає право назвати Статут зводом законів на основі кодифікації місцевого права. Статут писаний староруською мовою, зрозумілою тоді для більшості населення. Час не стоїть на місці, і у Великому князівстві Литовському за пару десятиліть відбулися значні соціально-політичні зміни. Невпинно росли зазіхання шляхти на права магнатів, і вони почали вимагати кореляції Статуту. Напрочуд настирною у вимогах прийняти новий статут була волинська шляхта, добилася свого, і у 1566 році новий Статут набрав чинності. У той час розум шляхти вже опанувала ідея більш тісної унії двох держав. Відкрито висловлювалися вимоги рівності всієї шляхти перед законом і вимагалася ліквідація судових привілеїв магнатів.

Другий Статут, Статут 1566 року, називають ще Волинським, тому що найбільше поширення він мав на Волині, хоча діяв і на Київщині. У другому Статуті бачимо більш досконалу систематизацію правового матеріалу. Так розділи з першого по третій регулюють норми державного права, норми четвертого розділу регулюють судоустрій, розділи з п'ятого по десятий присвячені приватному праву, 11-14 розділи регулюють кримінальне та процесуальне право. А уже на сеймі 1569 року було прийнято постанову про розробку нового Статуту, яку доручили депутатам воеводств. І основну роль у його розробці віді-

гравали молоді та завзяті канцлери та підканцлери: Микола Радзивілл, Остафій Волович та Лев Сапега.

Третій Статут (Новий) набрав чинності у листопаді 1588 року і був підготовлений староруською мовою. Це був вдалий синтез принципів станового ладу і нових правових понять на перспективу, тому майже 250 років задовольняв судову практику на українських землях. Він мав 14 розділів та 488 статей. В Статуті детально регламентовано інститут приватної власності. Власниками землі могли бути лише вільні люди шляхетського стану.

Власність шляхти не могла конфісковуватися без рішення суду, значний розвиток отримало зобов'язувальне право, детально регламентувались права і обов'язки за договорами купівлі-продажу, обміну, застави, найму майна. Договори мали оформлюватися письмово і у присутності свідків-шляхтичів нотарями з обов'язковою реєстрацією в суді. Спадкове право уже знало спадкування за законом та заповітом, була встановлена черговість успадкування (діти, онуки і правнуки, потім бокові родичі – брати, сестри, дядьки, тітки тощо). Шлюбні та сімейні відносини регулювались у своїй більшості нормами, які склалися ще в Київській Русі і були перенесені в третій Статут.

Підвищувався шлюбний вік – 15 та 18 років відповідно для жінок та чоловіків, а згодом жінкам шлюбний вік зменшили до 13 років. Передбачалася взаємна згода вступаючих в шлюб, внесення дружиною приданого та запис вена (в інших місцевостях віно) на користь дружини з боку чоловіка. Венем називалася частина майна, яку виділяв чоловік своїй майбутній дружині. Сума вена повинна була бути подвійною у відношенні до приданого, але не перевищувати третини вартості майна чоловіка. По смерті чоловіка вено ставало власністю дружини. Придане теж регламентувалось, і в нього входило рухоме і нерухоме майно. Коли винною у розлученні визнавалася дружина, то вона позбавлялась приданого, якщо шлюб визнавався недійсним, то придане залишалось у дружини, а чоловіку поверталось вено. Дружина повністю відповідала за борги чоловіка, батьки не відповідали перед судом за скаргами дітей і мали право покарання дітей.

Дуже цікавим було в Статутах кримінальне законодав-

ство, де було введено багато новел. Замість «обід» під злочинном стали розуміти шкоду або злочинство, заподіяне власнику або громаді. Злочин звався «виступом». Суб'єктами злочину називалися вільні або напіввільні люди, які досягли 16 років, уже розрізнялись навмисні і ненавмисні злочини, закінчені та незакінчені, вчинені особисто і при співучасті, а у третьому Статуті співучасть визначалася дуже детально. Злочини поділялись на шість головних видів. Злочини проти релігії включали богохульство, відступництво, підбурювання до переходу в іншу віру; до політичних належали втеча до ворога, бунт, зносини з противником, здача йому замку; до державних – хабарництво, підробка документів, самочинне карбування монет. Карали за вбивство, крадіжку майна, незаконне користування та знищення чужого майна, підпал, знищення межових знаків, двождонство, викрадання дітей, згвалтування, образа дітьми батьків тощо.

Існувала смертна кара і поділялась на кваліфіковану та просту. До кваліфікованих видів відносили спалення, посадження на палю, закопування живим у землю, а проста здійснювалась відрубанням голови та повішанням. Проти селян ще застосовувалися болісні покарання – биття палками, батогом тощо. Застосовували уже й конфіскацію майна і вигнання з міста. Карали і тюрмою на термін до року, існувало підземне і надземне ув'язнення, за дрібні злочини була догана або зауваження. Покарання мав нести кожен за себе. Особливою зневагою на Волині у всі часи, як у литовсько-руський період, так і в часи дії Зводу законів Російської імперії та польських порядків, було злодійство. Били за цей різновид злочинів нещадно, прилюдно і палицями. Це пішло на користь, довгий час на Волині не було замків, засовів, комори та домівки стояли відкритими. Виродкам на селі селяни найчастіше вчиняли самосуд. Спійманого на гарячому водили селом, примушували голосно називати своє ім'я і кричати: «Я злодій». Конокради несли в зубах вуздечки, злодії в шинках – під пахвою бутель з водою, курокради – курку, яку скубали і вона кричала. Садити злодія біля церкви або на майдані, довго глузували і прилюдно дорікали, окремі плювались і проклинали. Потім безчестя несла вся родина в селі до кінця своїх днів і

навіть отримувала глузливі вуличні прізвиська: коморники, ключуки, хапужники, січкарі (кого сікли за крадіжку).

Цей відомий звід законів Литовської держави, що згодом успішно доповнювався і поширювався на всю Волинь та Поділля, вважається видатною пам'яткою права литовського, руського, українського та білоруського народів. Достойний рівень законодавчої техніки, прогресивний зміст вивели ці законодавчі акти на передові позиції європейської юридичної думки, тому так детально ведемо про це розмову.

ВКЛ з усіх боків було оточене недругами, потрібна була армія. Заради цього впорядкували військову повинність. На початку XVI ст. було встановлено норми її відбуття. Князі, пани та бояри мусили під час воєнних дій виставляти одного озброєного кіннотника від кожних десяти селянських «служб». Сейм постановив, щоб усі шляхтичі переписали своїх підданих і подали реєстри Сигізмунду. Згодом порядок проведення переписів та норму військової служби було змінено. Кінний ратник мав виставлятися з восьми служб, а переписи стали проводити спеціальні комісари.

Шляхтичів, що спізнювались на військову службу, штрафували, дезертирів засуджували до страти. Першим найвищим гетьманом ВКЛ за польським взірцем став Костянтин Острозький, який 1514 року здобув славу перемогу під Оршею над московським величезним військом. Князь Костянтин був православним і опікувався інтересами своєї Церкви.

У 1544 році за згодою сейму Сигізмунд-Август став правителем Литви, а через чотири роки, отримавши й польську корону, негайно взявся латати фінансові дірки. Коли додалася турецька загроза, король у 1545 році почав ревізію оборонних споруд: Володимира, Крем'янця, Брацлава, Вінниці, Житомира, Луцька. Виявили ряд недолків, і знову постала проблема фінансів. Кошти йшли в скарбницю у формі сербщини.

Читач уже знає, що саме в цей час ми маємо першу письмову згадку про Тучин (1545 рік). Звісно, нам цікаво знати всі подробиці тогочасного життя. Сигізмунд-Август перш за все постійно дбав про підвищення прибутковості державних маєтностей. Його попередник на троні спромігся лише на заміну панщини та натуральної данини грошовим оброком. Сигізмунд-Август задумав широку зе-

мельну реформу, реалізовану у формі «волочної поміри» (поділу землі на волоки, згідно з «Уставом на волоки» 1577 року). Ця «економічна реформа», за М.Грушевським, практично не зачепила основного масиву українських земель. Її провели в Білорусі, Литві та лише в Кременецькому повіті й Ковельському старостві на Волині.

Ініціатором інших, уже загальнодержавних, реформ виступає шляхта, що стає впливовою і політично ваговою силою і добивається розширення своїх прав та свобод. Під тиском шляхти король підтвердив законність норм Гродельського акта щодо недопущення православних на вищі державні посади. На подальших вальних сеймах шляхта вдосконалювала у своїх цілях норми права Литовських статутів. Було створено спеціальну комісію, що розробляла поправки. Діапазон шляхтських інтересів охоплював різні сфери суспільного життя. Шляхта клопоталась про скорочення кількості державних повинностей, зменшення розміру судово-канцелярських зборів, зменшення мита при вивезенні продуктів за межі ВКЛ. На цьому особливо наполягали волиняни, котрі експортували зерно, худобу та ліс і його похідні. Вони ж вимагали у Сигізмунда-Агуста, щоб той включив «луцького та володимирського старост і волинського маршалка до складу великокняжої ради» (Русина О.В., Україна під татарами і Литвою, Україна крізь віки - К: Альтернатива, 1998-т.6.-с.194)

У межах нинішньої Волині в литовський період почали міцнішати литовсько-волинські роди служивих та вельмож: Острозьких, Корецьких, Заславських, Чорторійських, Вишневецьких, Збараських, Грських, Пронських, Сангушків, Воронецьких, Васальських, Рожинських, Сапег, Огінських, Ходкевичів, Корсаків, Паців та ін. Були добре укріплені давні міста – Луцьк, Острог, Дубно, Кременець, Житомир, Корець, Звягель (нині Новоград-Волинський).

Литовці, які займали лише трохи більше десяти відсотків всього литовсько-українського простору, не принесли в життя волинян нічого самобутнього, не мали ні освіти, ні писемності, ні історичних державних легенд і тому легко піддавалися впливу волинян та поляків. Довгий час слов'янська українська мова була офіційною державною

мовою Литовського князівства. Литовці охоче приймали місцеві українські звичаї, порядки, назви посад та станів.

Дійшли до нас писані в цей час на Волині Євангеліє Дубенського Спаського монастиря 1539 – 1568 років, Пересопницьке 1556-1561 років, Дорогобузьке 1580 року.

Сучасне село Пересопниця стало добре відомим завдяки шедевру рукописного мистецтва «Пересопницькому Євангелію». Цю книгу книг рідко хто бере в руки і мало кому дозволяється гортати ці дивовижні сторінки. Книга безцінна, тому вимагає належного до неї ставлення. Свого часу Шевченко та Максимович достойно оцінили її велич, а в сучасній Україні свою присягу на вірність українському народу, поклавши руку на цю святиню, приносять новообрані президенти України. Історія цього волинського села велична і в той же час трагічна. Колись це було місто з добре укріпленою фортецею. Пересопниця як центр удільного князівства часто ставала об'єктом суперництва між впливовими князями. Понад 500 років тому тут діяв Пересопницький монастир. У цій святій обителі вирувало духовне життя, творилися відомі на весь світ рукописи.

Час безжалний, і колишнє княже місто нині належить до неперспективних поселень Рівненської області, хоча розташоване недалеко від обласного центру. Туди немає належної дороги, там лишилося з півсотні хат і трохи більше сотні мешканців, відсутня школа і сільська рада (вона розташована в сусідньому селі Верхівську).

За легендою, саме в пересопницькій церкві брали шлюб дочки та син Юрія Долгорукого. Пересопниця була центром боротьби проти литовських нападників і, вочевидь, повністю згоріла від татарської навали, як і сотні міст та сіл волинського краю. А відродитись не спромоглася. Засновувались інші міста, укріплення, монастирі, торувались нові торгові шляхи.

У чому ж велич «Пересопницького Євангелія»? Воно унікальне, неповторне, а головне, творці рукопису наважилися на нечувану річ і свідомо взялися перекласти книгу з болгарської на староукраїнську книжну мову, досить близьку до народної. Це був сміливий задум, бо у тодішній державі, де офіційно визнавали лише латино-польську

школу, творці книги багато чим ризикували, втілюючи свій задум в життя цілих п'ять років.

Доля цього раритету дуже цікава. Довгий час книга зберігалася в Пересопницькому монастирі. Під час польського володарювання на Волині і непомірному тиску на все українське більш як сто років про це творіння і його місцезнаходження ніхто не знав. Яким чином в кінці XVII ст. книга потрапила до рук гетьмана Мазепи, ніколи не буде відомо. Але зрозуміло, що не випадково, бо Іван Мазепа був великим збирачем картин, ікон та рукописів. Великий гетьман урочисто подарував цей безцінний фоліант Переяславському кафедральному собору. Час був буремний, книга пішла по руках і, дякувати Богу, опинилася в Києво-Печерській лаврі. Зараз вона надійно зберігається в Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського. Нам відомі творці цього безсмертного рукопису. Це – ієромонах Григорій та писар Михайло Василевич. Євангеліє прикрашене кольоровими малюнками по золоту. Вага Першокниги – понад дев'ять кілограмів, писана вона пізнім уставом на пергаменті форматом 380 на 240, складається з 482 аркушів і є свідченням високості духовно-морального життя на Волині в литовський період її історії.

З ІСТОРІЇ РОДОВОДУ СЕМАШКІВ

Перша літописна згадка про Тучин прослідковується через представника великого і знатного роду Богдана Михайловича Семашка з Добротина, людини високого соціального статусу. В 1551-1554 роках він обіймав посаду королівського маршалка. Відомо, що Богдан Семашко розлучився зі своєю першою дружиною Ганною з роду Путратів герба Сирокомла, і коли Пуцятчанка вдруге виходила заміж, то як посаг віддала йому Тучин, Пустомити, Коростятин та ряд дрібних господарств, частково розоривши своє родове гніздо.

Природньо думати, що поселення волинян існувало на березі Горині здавна. Представники давнього роду князів Пуцятів (Путратів, ймовірно вихідців із ВКЛ) звели і утримували за Горинню оборонний замок, добре укріплений за допомогою спеціальних споруд (ровів, валів, мостків, що опускались та піднімались, тощо).

Гарно вмонтований у природне середовище, він довго слугував прихистком від усіляких зазіхань.

Не раз ходили біля нього загони Б.Хмельницького і двічі захоплювали та палили замок. Навіть не відомо, відбудовувався він чи ні, який мав вигляд. Знаємо лише, що Даниловичі на протилежному боці річки Горині звели досить розкішний модриновий маєток, який зберігався аж до кінця XVIII ст. Працьовиті люди рубали віковічні навколишні ліси, ловили рибу на річці, займалися землеробством на родючих заливних землях, боронилися від чужинців, розвивали ремесла.

Богдан Семашко оселився на високому правому березі річки Горинь у так званому Старому місті – Тучині I, що мав чудове географічне положення, але не дуже родючі землі – в основному на піску. Новий Тучин потроху заселявся, міцнів, мав добрі ґрунти та прямий шлях на Корець та Острог. Ганна Пуцятчанка, сповнена рішучості та блиску, вдруге виходить заміж – теж за титулованого і не бідного князя Єжи Масальського. Від двох чоловіків у неї були діти, які і почали спадкові непримиренні позивання до суду, а тут ще сама пристаріла Пуцятчанка-Масальська підлила оливи в полум'я сімейних розбірок: в установленому на той час порядку змінила свій перший тестамент (заповіт) на користь дітей від другого шлюбу, яким відписала дві третини свого маєтку. Справа затяглася. Богдан Семашко найняв відомих книжників, і судовий процес тривав до 1614 року. Хоча витрати були значними, але в підсумку право власності на цілий ключ (так тоді поляки називали групу поселень та городень) отримав тільки онук Богдана Микола Семашко, син Олександра та Анастасії з Воловича.

Читач має розуміти, що перші десятиліття XVII ст. були для України вцілому тихими та спокійними, але це було щось на зразок великої тиші перед бурею. Козацтво, яке активно вийшло на обрії тогочасного життя було частково ослаблене поразкою Лободи та Наливайка, накопичували потугу магнати, користуючись сприятливою кон'юктурою, активно господарювали на землях своїх безмежних латифундій. Попит на сільськогосподарські продукти, особливо різко зріс з початком Тридцяти-

літньої війни 1618-1648 рр., Перетворив експорт хліба та худоби у найважливіші напрями високих прибутків. Поступово вся Правобережна Україна втягувалась в загальноєвропейську торгівлю хлібом.

Його вивозили через Люблін, Краків, а більше всього через Данськ, який в кінці XVI ст. став одним з найбільших центрів хлібної торгівлі.

Щоб справитись зі зростаючими потоками з року в рік зерна та інших сільськогосподарських продуктів потрібні були все нові і нові пароплави; гданські купці кинулись в Галичину, Побужжя та на Волинь – активно скуповували ліс, смолу, дьоготь, потош, коноплю та інші необхідні для суднобудування товари та матеріали. Зерна купували стільки, скільки було. В обігу з'явилися золоті угорські дукати, та дукати голандських провінцій, золоті італійські монети та польські злоти. Останніх було відносно мало, Річ Посполита чеканила їх менше, бо не мала прямого доступу до родовищ золота та не могла напряму купувати золото, що привозили іспанці та португальці з Америки. Польські злоти чеканились тільки з іноземної сировини.

Період перед хмельниччиною був справді “золотим віком” для економіки Речі Посполитої та Волині зокрема.

В цей час завзято та з розмахом господарює на землях тучинської округи родина Семашків. Ще б пак! Навколо споконвічний корабельний мішаний ліс (соснові та дубові бори). Добре освоєні поля, Тучин розташований відносно на узвишші і не потерпає від великого водопілля. Зусиллями Семашків підтримується в належному стані вся дорожня інфраструктура (греблі, насипи, броди, мости, переходи, лісові дороги, узвози, зароджується торгівля та сплав лісу по річці Горинь. Олександр та Микола Семашко багатіли на очах, здобували вплив та повагу всього Рівненського Погориння, вросли в становий хребет економіки та належали до політичного естеблішменту Речі Посполитої.

Більшість тогочасної шляхти судилась у старост і воевод, котрі і без того, перевантажені різноманітними справами, не мали ні часу, ні певного місця для відправлення правосуддя, а тому передавали цю функцію намісникам.

Намісники воевод проводили свій час не в судах, а на гучних гулянках, поверхово розумілися в юриспруденції, але справно стягували свій пересуд (грошовий збір за розгляд судової справи, що становив 10% від суми позову і вважався дуже обтяжливим для позивача). Згодом пересуд зменшили удвічі, потім скасували митні збори при вивезенні продукції за кордон. У 1563 році король ліквідував формальні обмеження православної шляхти, що засвідчило зрушення в умовах тогочасного литовського суспільства. Поступово відбулося зближення шляхти різних земель і віросповідань, яка збиралася на вальних сеймах, усвідомлюючи спільність своїх інтересів. Литовські статuti доопрацювали. Для всієї шляхти було створено єдиний присуд у межах судових повітів. Нові суди мали формуватися на виборній основі. Кандидатури на заміщення посад земського судді, підсудка та писаря обиралися на повітових сеймах по чотири особи на кожне місце, а найдостойніших вибирав князь ВКЛ.

Селян та міщан на Волині судили староста луцький, кременецький та володимирський. Це був так званий громадський суд. На відміну від земського, він діяв безперервно. Згодом в повітах ввели підкоморські суди, що розглядали спірні земельні питання. Підкоморій призначався великим князем литовським на довічно. На повітових сеймиках обговорювали кандидатури суддів, виробляли поради для послів, котрих обирали по два від кожного судового повіту. Зрозуміло, що дрібна та середня шляхта мала певні можливості для свого волевиявлення і поголовно політизувалася. Другий Литовський статут 1566 року закріпив все це нормотворення. Литва зробила величезний крок до шляхтеської демократії і відкрила шляхи на шляху до повної інкорпорації її до Польської Корони. Цей масив тогочасного життя подано з однією метою: читач має усвідомити, в яких обставинах зароджувалась та міцніла перша відома нам династія Семашків на тучинському Надгоринні.

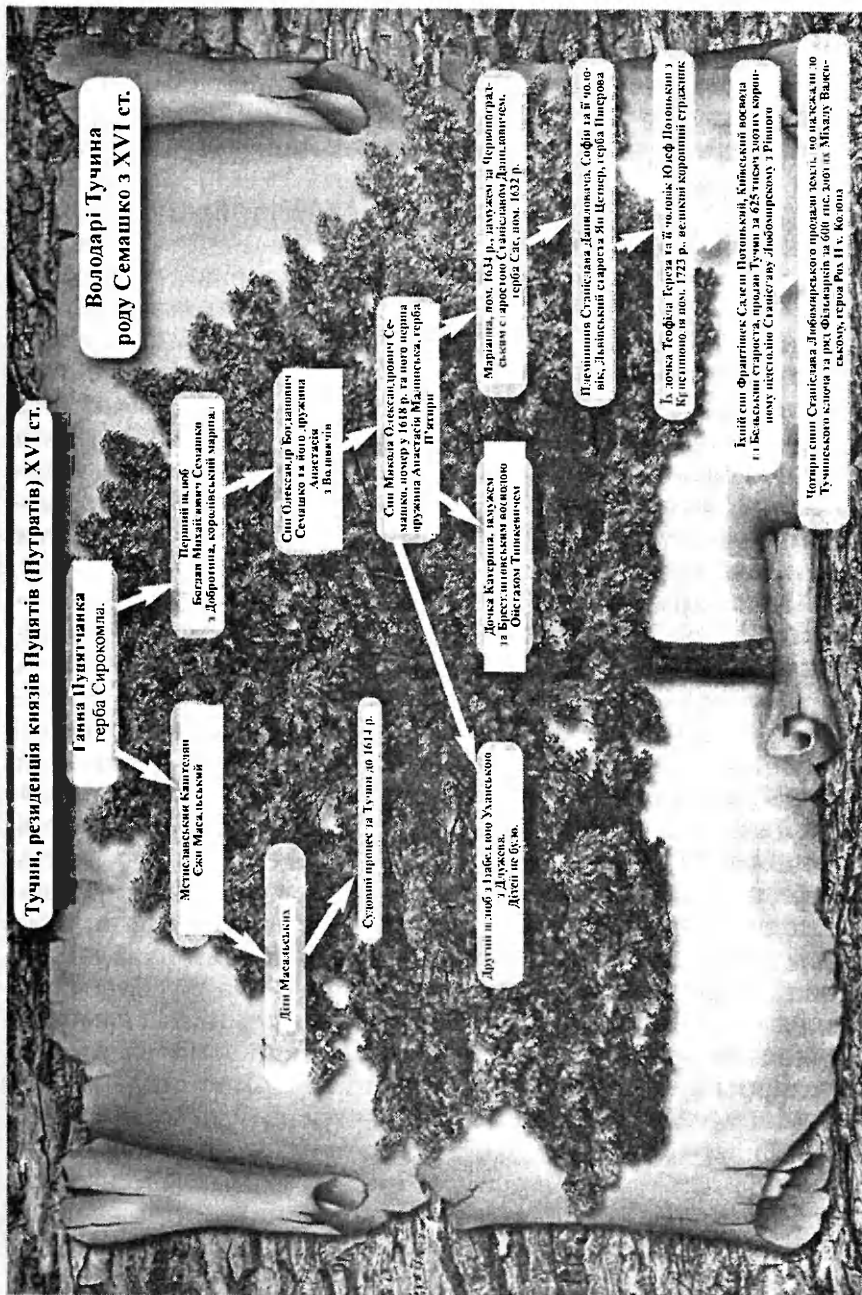
Окремо слід наголосити на тій обставині, що доба родини Семашків є добою пізнього середньовіччя, від якої нас відділяє досить значний проміжок часу – майже півтисячоліття. Тому зрозуміло, що далеко не все, до чого

були причетні різні покоління родини Семашків, витримало випробування часом і деструктивними обставинами. Значна частина різних фактів втрачена, але розуміючи історичне тло, на якому жили та діяли ці особистості, ми можемо з окремих розрізнених, незначних епізодів виокремити лише найважливіші відомості цього значного родоvodu.

Державна фінансова система ВКЛ вимагала постійних вливань та належного контролю, завдяки чому збереглася з 1545 року письмова згадка про Тучин. У письмових записах видно, що Богдан, Олександр та Микола Семашки ретельно платили податки, маючи намір господарювати тут смирно та довго. Богдан Семашко, як людина законослухняна, з 1545 року постачав все необхідне і фактично утримував дві городні (певна група будинків) у Луцькому замку. Можливо, він ніс ще якісь повинності, але нам про це достовірно не відомо.

З 1576 року, відповідно до регламенту збирача податків Луцького замку, син Богдана Олександр Семашко платив із 29 димів по 10 грошів, із 5 садів (городів) – по 4 гроші, з 10 полянків – по 15 грошів, із 10 вуличних будинків – по 4 гроші, із 2 ремісників – по 15 грошів, із 12 бідних хат – по 2 гроші, із 2 млинових коліс – по 12 грошів, від корчми – 12 грошів.

Олександр Семашко був власником Тучина і ряду навколишніх поселень. Людина ділова та впливова, він мав право засідати в польському вальному сеймі. Різні господарські та меценатські ініціативи Семашків не обмежувалися теренами тучинського Надгориння, де були зосереджені їхні основні родові маєтки. Високі державні посади обумовлювали причетність до господарсько-культурного життя поза межами власного домену. Більшість представників багатих родин зазвичай у той час виконували ще й військово-адміністративні обов'язки каштелянів, старост чи воевод. Олександр Семашко не раз відзначався хоробрістю в боях з татарами, мав певний військовий хист та був ретельним і розважливим у підготовці до чергової сутички. Під впливом польського ксьондза єзуїта Гербста першим зі свого великого роду перейшов у римо-католицьку віру і все життя вірно та

Тучини, резиденція князів Пуцятів (Путратів) XVI ст.

Ганка Тучинчина
герба Сирокомля.

Мстиславський Каштелян
Сян Мясальський

Дит Мясальський

Судовий процес за Тучин до 1614 р.

Перший п.люб.
Борис Микитичевич Сечалов
з Добротина, корольський воєвода.

Сян Олександр Бордигинич
Сечалов та його дружина
Анастасія
з Валківців

Сян Микола Олександрович Сечалов
та його дружина
Анастасія Малицька, герба
П'ятери

Дочка Катерина, яку женив
за Борис Микитичевичем воєводою
Олександром Пиньківичем

Другий п.люб. з Либерецькою Уланською
Дітей не було.

Володарі Тучина
роду Семашко з XVI ст.

Маріяна, пош. 1634 р., вроджена за Петром Пятратом
Сечаловим Сечалівським, Дитинявичем,
герба Семашко, пош. 1632 р.

Пієчмичина Станіслава Даниловича, Софії та її чоловіка,
Замківський староста Ян Целлер, герба Пшеврова

Дочка Теофіла Геріза та її чоловік Юзеф Потомкин з
Крестини по шлюбу, 1723 р., великий коронний староста

Будій син Францішек Сакелі Потомкин, Кривецький воєвода
та Бельський староста, тімпан Тучин за 625 тисяч злотих коронним
поземством Станіславу Либемірському і Рингоу

Чотири сини Станіслава Либемірського продали земельні частки до
Тучинського шляху та рік феквіарей та обій пош. 200 тл. Міхалу Валентинському, герба Рос П. П. по шлюбу

ревно оберігав її. Остання обставина викликала певний негативізм, його називали відступником та зрадником батьківських традицій. Приналежність до домінуючої в Польщі релігійної конфесії зумовили чималий авторитет цього володаря, і його вибір на той час, мабуть, був цілком свідомим.

Микола Семашко, син Олександра, брацлавський каштелян та луцький староста, внук Богдана Семашка, нарівні з Тучинським, володів Шупківським ключем. Всі Семашки вважалися надзвичайно заможними господарями. Достеменно відомо, що за час їхнього володарювання на тучинських землях відбулося велике нашестя сарани, потім значні бурі та град спричинили великі страждання та голод 1647 року. Через 20 років на волинські землі прийшла чума, і вся округа потерпала від цього страшного лиха. Чумні ями, в яких ховали людей, потім ще довго будуть тривожити прийдешні покоління.

Походження роду Семашків не верифіковане однозначно через брак документальних першоджерел. Одна з версій виводить родовід ще з давньоруської доби, а окремі представники цього роду вважали себе вихідцями з пінських теренів. Одним із засобів самоствердження й демонстрації родинної зверхності у суспільній свідомості і проявом патріархальних моральних цінностей була різноманітна за напрямками діяльність у сфері будівництва. Не дивно, що в ті далекі часи ця діяльність передовсім була пов'язана із церковним життям, оскільки саме церква виступала тоді цементуючим чинником існування суспільства. Споруджуючи із власної ініціативи нові храми, укріплюючи міста та села, прокладаючи шляхи сполучення, родина Семашків компенсувала економічну слабкість основної маси населення та недорозвиненість владних структур на Волині.

Микола Семашко мріяв поставити костюл і здивувати всю округу його величчю і багатством. Але на тому місці, де зараз стоїть православна церква Святої Параскеви, тоді теж була церква. Це було одне з найвищих місць у Тучині I на той час. Церква там стояла, немов на півострові: з двох боків її оточував досить крутий узвіз, здалеку

проглядалася величава пойма річки Горинь. Не зважився Микола Семашко упорядковувати костьол із православної церкви, а почав пошук нового місця. Звичайно що знайшов, хоч і дорого потратився, але на Новому Тучині. Розрив глиняну гору, укріпив її, зробив обширний пляц і звів парафіяльний костьол Святої Трійці й Святого архангела Михаїла. Був цей храм дерев'яним, з двома каплицями у вигляді хреста. Відбулася ця подія близько 1590 року, і у пориві щедрот костьолу були відписані два села, а в 1617 році ще й третє село – Малатин. Цю величаву споруду видно було звідусіль. Її не минали ні бурі, ні пожежі. Тучин на той час був забудований переважно дерев'яними волинськими хатами й часто горів. Полум'я добиралось і до костьолу, частково він зазнавав руйнувань від досить частих наскоків козаків. Але, як фенікс, відроджувався на тому самому місці. 1729 року тучинський парафіяльний костьол гарно впорядкували Теофіла Тереза та Францішек Салези Потоцькі – мати та син.

Це не випадкові люди. Від першого шлюбу з Анастасією Малинською герба П'ятиріг Микола Семашко мав двох дочок – Катерину, заміжню за Ойстахом Тишкевичем, брест-литовським воєводою, та Маріанну, яка вийшла заміж за червоноградського старосту Станіслава Даниловича герба Сас (помер 1632 року), який мав чимало високих покровителів і подарував своїй милій панянці великі золочені скрині з приписом: “Візьми все, що тобі потрібно. Ось перелік того, що куплено для тебе: дзеркало, килим, бронзова настільна лампа, оббиття для двох покоїв, ситець блакитний, жовтий, мусліни, ситець червоний з квітами, блакитні тканини на канапи. Тобі треба шість подушок-дві денні і чотири на ніч, візьми на них пір'я, яке в Полонному називають пухом”.

Другою дружиною стала стримана і тактовна Ізабелла Уханська з Длужева, з якою спільних дітей не було. Довгі майнові сварки та суди всіх стомили, і лише племінниця Станіслава Даниловича Софія зізналася, що “всі ті панове до всього чіпляються: кажуть, що дідизна варта більше ніж заявлено (записано), і хочуть все таксувати наново”. Племінниця Станіслава Софія Ганна Данилович своєю гордою красою вразила львівського старосту Яна

Центнера герба Пшерова і вийшла за нього заміж. Таким чином Тучин вона внесла в дім чоловіка.

Уже її дочка, відома нам Теофіла Тереза (померла 1741 року) в 1720 році побралася з великим коронним стражником Юзефом Потоцьким з Кристинополя, з яким прожила лише три роки. 1723 року пан Юзеф помер, і тучинське майно як посаг відійшло ясновельможній панянці Терезі.

Її син, відомий київський воєвода Францішек Салези Потоцький, дав певну копійчину і на прохання мами достойно впорядкував тучинський костьол. Встояла ця споруда теж недовго, бо була дерев'яною, легкозаймистою і невдовзі згоріла. Сам воєвода Потоцький продав Тучин, як занадто дорогу цяцьку, відомому рівненському володарю Станіславу Любомирському, котрий давно поклав на нього око, бо безупинно проводив активну регіональну експансію на Волині.

З новим завзяття взявся відбудовувати тучинський костьол поміщик Міхал Валевський. Вдень і вночі кипіла робота майже 10 років поспіль, і вже нова кам'яна споруда парафіяльного костьолу Святої Трійці й Святого архангела Михаїла в Тучині була відновлена і постала у всій красі у класицистичному стилі у 1797 році. Треба додати, що цьому сприяла політика віротерпимості тодішніх російських імператорів Павла I та Олександра I. Зовсім

Внутрішнє вбрання Тучинського костьолу. Світлина 1937 р.

скоро ситуація зміниться на протилежну, і католицькі споруди замруть недобудованими.

Згодом оздобив костьол всередині за власні кошти місцевий парафіяльний священик Анджей Мрозовський. Консекрацію (освячення) провів єпископ Каспер Цецішківський. Ще є в Тучині старожили, котрі згадують, яким прекрасним був храм у 30 роки ХХ ст. Регулярно правилася служба, грав орган і чудовою була акустика, збиралося багато краян (і не тільки католиків), проводилися виставки-продажі церковної атрибутики, гули дзвони.

Востаннє відреставрували тучинський костьол 1929 року при ксьондзові Антонію Войніповичу, який ще й добував вежу-дзіницю, увінчану гострим шпилем. Була тут і своя неповторна благодатна реліквія – ікона Преображення Господнього, що творила чудеса. Куди зникла – невідомо, час і люди були неблаганні.

Правилося в тучинському костьолі востаннє в 1938 році та на початку 1939. Парафія, що належала до Рівненського деканату, налічувала 2660 віруючих. Каплиці парафії знаходились у Горбакові, Рясниках, Коростятині, Гориньгороді, а перед тим у Сінному та Воскодавах. Сам добре пам'ятаю, як стояла в Тучині на перехресті вулиць Широкої, Лютеранської (нині Шевченка) та Замкової придорожна мурована каплиця, вкована залізом та гарно опоряджена, яку урочисто подарувала жителям Старого Тучина наприкінці ХVІІІ ст. родина славнозвісних Валевських. Тихенько, по-зłodійськи, вночі її зруйнували за наказом комуністів на початку 60 років ХХ ст.

У 1930 році великий волинський землевласник та меценат Петро Прушинський звів кам'яну каплицю у Пустомитах. Вона мала вежу, конічне гарне накриття та з'єднувалась із житловим будинком. Садибу пана в 1943 році знищили, ймовірно, повстанці з куреня «Недолі» (справжнє його прізвище Степан Климович Трохимчук, уродженець Тучина). Упівці мали постій на пустомитівських хуторах в околицях садиби Авраама Мосійчука. Мабуть, тоді і була зруйнована каплиця, бо на цих теренах і саме в цей час відбувалася підпільна польсько-українська, в основному селянська війна 1942-1947 років, і звірства творилися з обох боків.

Стоїть мурований костьол в Тучині і досі – як символ слави, могутності, віри і сподівань. Обдертий, порослий деревами і мохом, з міцно закритими дверима, примарно бовваніє він під свіжими луговими вітрами. Немов чекає. Кого? Людей доброзичливих і мудрих, з відкритим серцем і турботливою душею. Чи вдасться відродити? Хоча б почати уберігати від руїни? Але де взяти гроші в час цієї скрути? А так кортить зберегти велич для нащадків. Єдиний в районі католицький храм у Тучині стоїть на вершині села і проглядається з кожного боку. Католицький храм має вежу-дзвіницю, і за переказами старожилів, саме там під час боїв із фашистами була обладнана кулеметна точка. Стоїть костьол подовбаний кулями та снарядами, як яблуко осами. Останнім очолював парафію тучинського костьолу Святої Трійці і Святого архангела Михайла Петро Масальський (1877-1940). Згодом був ще тимчасовий адміністратор вікарій Тадеуш Фрей, а після Другої світової війни костьол осиротів, тяжко занедужав і тепер готується до скону.

Тучин понад сто двадцять років успадковується цілим та частинами представниками знатних родів з усього Правобережжя, за нього сваряться, скубуться, інтригують, бо він завжди привабливий і, як зараз кажуть, гостро ліквідний та впливовий.

Невдовозі на тучинському небосхилі з'являється ім'я керівника тодішнього округу серадзького воеводи Міхала Валевського, який у синів князя Станіслава Любомирського (а їх було чотири) купив 1755 року Тучинський ключ, куди входили Старий та Новий Тучин, Шубків із рядом фільварків, за 600 тисяч злотих. Але про це володарювання поговоримо трохи далі і детальніше, бо ця родова свічка горіла по всій Волині, а особливо яскраво і довго – в моєму Тучині.

ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ

Як стигне плід, так неминуче назрівали й умови, щоб об'єднатись і злитись в одне тіло Польщі та Литві, однак литовці ревно обстоювали право на державну самостійність. Польську шляхту вабили безмежні простори, і чим більшим був попит на зернову та лісову продукцію, тим нестримнішою у своїх бажаннях вона ставала. Крім цього, у Сигіз-

мунда-Августа не було нащадків, що в перспективі тягло за собою розрив польсько-литовської династичної унії.

Польща висувала претензії на Волинь до і після смерті Вітовта (1430 рік). Велике розчарування чекало на поляків після загибелі литовського православного князя Свидригайла, що боровся проти Вітовта та Владислава, які проводили політику насильницького поширення католицизму на руських землях, але Волинь залишилася частиною ВКЛ. Досягли компромісу лише у 1454 році, коли Литва стала утримувати за собою Волинь, Брацлавщину, а Західне Поділля та волинське прикордоння переходило до Корони. Невдовзі відбулася інкорпорація Волині, Підляшшя та Брацлавщини, і це не викликало особливого протесту з боку місцевої шляхти. Саме волиняни на засіданнях сейму енергійно підтримували ідею приєднання до Польщі Київської землі, бо це лишалося традиційним зв'язком із сусідами.

Поляки тремтіли від радості, що легко добилися першого успіху, і, окрилені удачею, 6 червня 1569 року приєднали Київщину до Корони. Всі українські землі опинилися поза межами ВКЛ. Шляхетський імперіалізм перемагав всілякі доводи та заперечення. Українські князі та верхівка панства втрачають роль виразника і провідника політичних прагнень України. Замкнувшись у сфері господарських інтересів своїх удільних князівств, вони зрікаються ідеї поновлення Українського князівства. Їхня поведінка на Люблінському сеймі яскраво це підтвердила. Уже в дуже урізаному стані Литовська держава уклала угоду про унію з Польською. Це відбулося 1 липня 1569 року в Любліні. Утворилася федеративна держава Річ Посполита.

Литва втратила право на власні сейми та зовнішні зносини, хоча й не припинила свого державного існування (утримувала власну армію, мала свою фінансову систему, законодавство, уряд). Але фактично її роль у політичному житті об'єднаної держави була зведена нанівець. Домінувала у всьому Польща. На подальших сеймах литовці намагалися протестувати проти захоплення українських земель, шляхта українських земель вимагала мінімуму (руська мова в діловодстві, свобода ві-

росповідань тощо), бо українська політична еліта в цей час вже вичерпала себе. Слушно зауважити, що Литовська держава почала прогресуюче занепадати, і це ставило шляхту перед вибором: або Польща, або Московська Русь. Польща була більш привабливою зі своїм передовим конституційним устроєм, обмеженою королівською владою, гарантованими політичними свободами і становими привілеями, відносною політичною толерантністю і самобутньою культурою. Це і звабило на унію тогочасну суспільну еліту.

Яку роль в історії України відіграла Люблінська унія? Перш за все, унія законодавчо, парламентським шляхом оформила перерозподіл українських земель, але за своєю суттю цей акт являв собою експансіоністську акцію загарбання Польщею чужої території, заселеної іншим народом. Дослідниця середньовічної історії Н.Яковенко влучно підмітила, що «платою за державну суверенність, якою знесилене Велике князівство поступилося Польщі, стали українські землі – Підляшшя, Волинь, Київщина, Брацлавщина». Унія відкрила Польщі шлях до використання їхніх природних багатств для швидкого нарощування своєї економічної та військової потуги. Українському народу унія принесла різке посилення визиску, що супроводжувалося національно-релігійною дискримінацією, колонізацією і покатоличенням. Однак парадигма розвитку склалася так, що відмова від релігійної толерантності уже на початку XVII ст. призвела до неминучої кризи Польсько-Литовської держави та грандіозного вибуху 1648 року.

БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ

Люблінська унія частково вплинула на визрівання та розвиток процесів, які призвели до Берестейської унії православної та католицької церков 1596 року. Нам уже відомо, що в середині XVI ст. у Польщі існувала певна свобода віросповідань. Це зумовило поширення реформаційних рухів, росло число протестантських громад, які вимагали створення національних церков і перекладу Біблії національними мовами. Це трохи лякало правителів.

Острог, князі Острозькі, Острозька академія, Острозька

біблія – це не просто добре знайомі слова. Це – слова-символи, слова-дороговкази, підмурки української нації. Надруковане в 1581 році за активної підтримки князя К.К.Острозького перше повне слов'янське Святе Письмо – Острозька Біблія – було, по суті, канонічним збірником текстів, який дозволив відродитися всім слов'янським церквам, що сповідують східний обряд.

Повернути до древнього Острога, в стіни сучасної академії унікальне видання Острозької біблії було найзаповітнішою мрією всього колективу та її ректора Ігоря Пасічника. Довгий час ця мрія вважалася нездійсненною, оскільки на пошук та придбання цього раритетного видання потрібні великі кошти, адже нині у світі збереглося лише 260 примірників цього унікального видання. Значна пам'ятка XVI ст., видана Іваном Федоровим накладом трохи більше 1000 примірників, швидко розійшлася по всьому слов'янському світу. В наш час окремі екземпляри першого повного видання Святого Письма зберігаються в музеях, бібліотеках, архівах та приватних колекціях по всьому світу. Мрія збулася лише 2009 року, у день святкування 15-річчя відродження академії. Меценат Острозької академії Віталій Гайдук три роки тому викупив святиню із приватної колекції за кордоном, два роки над нею працювали українські реставратори, і оновлена реліквія повернулася через 400 років до своїх витоків.

Королем стають, князем народжуються – цей давній латинський вислів є показовим щодо становища князівської верхівки з початку XVI ст. Це дуже специфічна обставина тієї частки населення, яка мала право носити князівський титул. За декілька століть існування ВКЛ та Речі Посполитої замкнута князівська корпорація лише двічі поповнювалася новими прізвищами – носіями цього почесного титулу. У 1515 році титул отримали Радзивілли, а 1647 року – Любомирські. Однак це були нетипові, виняткові випадки. Непорушне правило гласило, що князем може бути лише син князя, і ні польський король, ані сейм не могли надавати князівський титул або відбирати його. Витоки цього правила губляться в сутінках минулих століть і через брак документальних свідчень сприймаються як одвічні й непорушні.

Українське православ'я переживало в цей час тривалу кризу. Її зумовили кілька чинників. Усупереч звичаям православної церкви сам король призначав (замість затвердження) на кафедри єпископів, а значить, світська влада поставила церковну ієрархію в певну залежність. Виникає підкуп, поступовий моральний розклад духовництва. Швидко почав танути прошарок освічених, тямущих, відданих святій справі служіння Богу і людям священиків. Відсутність власної держави не дозволяла православної Церкві знайти підтримку офіційної влади. Все було навпаки – польський уряд вчиняв всілякі заходи для послаблення православ'я.

Згодом з'явилися ознаки подолання згаданої кризи. Посилюється роль братств (громадські організації, що захищали міщан від нападів католицького духовенства). Росте освіченість. Князь Костянтин Острозький 1576 року засновує в Острозі академію, що стає центром культурного і освітнього життя в Україні. Потім братства створюють у Львові школу, де навчалися діти як заможних, так і бідних батьків. Стовпом православ'я, активним провідником і захисником православної Церкви в тяжкі часи її існування на Волині і загалом в Польщі стає князь Василь-Костянтин Костянтинович Острозький – володимирський староста і маршалок Волинської землі, київський воевода 1559-1608 років.

У 1598 році помер цар Федір, на якому припинила своє існування династія Рюриковичів. Польща вперто не відмовляється від намагань приєднати до себе Московщину навіть тоді, коли на Земському Соборі 1613 року обрали царем Михайла з династії Романових. Королевич Владислав організував невдалий похід на Москву. У цих війнах значну роль відігравали козаки. У битві під Смоленськом брали участь 9 тисяч поляків та 20 тисяч козаків. Поляки заохочували козаків тимчасовими привілеями та іншими вигадками.

У 1616 році лише у володіннях роду Острозьких уже сиділо 4 тисячі євреїв-орендарів (посесорів), і більше половини українських земель, що належали Короні, орендувались єврейськими підприємцями. Єврей-орендар вимагав, щоб селянин працював на нього по 5-6 днів, виганяючи його в

поле за допомогою магнатських слуг. Євреї в той час були всемогутніми.

Але неприпустиме в історіографії бажання чіпляти українській нації юдофобію, замовчуючи інші факти. За 360-літній період (із середини XVI століття і по 1914 рік) лише 3-8 років (Хмельниччина та гетьманщина) можна вважати часом міжетнічних сутичок на Волині. За даними "Енциклопедії Британіки", у Європі було інакше. Король Едвард Перший вигнав євреїв з Англії у 1290 році із забороною повернення аж до 1655 року; король Франції Філіпп уперше вигнав їх з країни 1306 року, вдруге їх вислано 1394 року, втретє – 1682 року. З Мадьярщини євреїв виселяли 1390 і 1582 року, з Бельгії – у 1370 році, з Голландії – в 1444 році, Іспанії – в 1492 році, Баварії – у 1551 році, Італії – 1540, Прусії – 1510 року. Крім того, євреї не мали права жити у Швеції до 1792 року, в Норвегії – до 1814 року.

Так детально веду мову про цей гнаний народ, бо знаю, як багато євреїв жило в Тучині, який слід вони залишили, де лягли на вічність в моїй землі. Бо хіба не гостинністю української нації можна пояснити той факт, що в Україні вже на початок XX ст. зібралось близько третини світового єврейства? Із 5,2 мільйона євреїв російської імперії початку XX ст. понад 2 мільйони мешкали в Україні. Але при тому лише 33 % – на Лівобережжі, решта – на Правобережжі. І почували вони себе не ізгоями, а господарями становища. У 1872 році багатим євреям в Україні належало близько 90 % винокурень, 56 % лісопилень, 33 % цукроварень та 48% виробництва тютюну. А з поширенням марксизму у Росії євреї складають великий прошарок цього руху. Із загального числа радянських вождів після революції 1917 року, з 545 чоловік євреї склали 447, або 82 %. Немає підстав звинувачувати український народ, і зокрема волинян, в антисемітизмі та переслідуванні євреїв. Поселення євреїв на українських землях було зумовлене, в основному, їх вигнанням з інших країн Європи, і припадає на XVI-XVII ст.

Бачимо, що поступово закладалися підвалини для подолання кризи православ'я. Для остаточного успіху потрібні були мудрість і воля вищого духовенства, його взаємодія з братствами. Але цього не відбулося, цю важ-

ливу справу радикалізували, не провели необхідних церковних реформ, а окремі заходи лише загострювали кризу.

Чимало єпископів зневірилися і повернули свої погляди в бік унії з католицизмом. Першими на таємній нараді заявили про свої наміри прийняти унію луцький єпископ Кирило Терлецький та ряд інших сподвижників. К. Острозький запропонував канонічне рівноправ'я об'єднаних обох церков. Римо-католицька верхівка жаждала не об'єднання церков, а приєднання православ'я в Україні до католицької церкви. Догматично питання унії однозначно розглядалося тільки через визнання догматів католицької церкви та прийняття католицького богослов'я. За українською Церквою зберігалось лише право на свій обряд. Відомості про підготовку єпископами унії збурили все суспільство. Проти неї виступила шляхта, нижче духовенство, міщани та селяни. Антиунійний рух очолив К. Острозький, який навіть погрожував провести збройну акцію.

За цих гострих обставин у Бресті 16 жовтня зібралось два собори: унійний і православний. Поки православні вимагали від єпископів-уніатів, щоб ті прибули на їхній собор і пояснили свою поведінку, останні підписали декларацію, а наступного дня гучно проголосили унію з римською Церквою. Король своїм універсалом 15 грудня затвердив це рішення. Православна церква була поставлена поза законом.

Як оцінити значення Берестейської унії для України? Потрібно коротко пояснити, чого саме хто прагнув. Українські єпископи намагались подолати кризу церковного життя, відстояти національну сутність православ'я, припинити експансію католицизму на українські землі. Римська курія мріяла та прагнула розширити сфери впливу католицизму і повернути у своє лоно схизматиків (православних), відвернути їх від можливої орієнтації на Москву (1586 року Московська митрополія здобула собі переваги та перетворилась на патріархат). Бачимо, що цілі учасників унійного процесу були протилежними.

Попри благородні наміри українських єпископів, акт унії мав «виключно елітарний характер і не знайшов підтримки з боку переважної більшості української нації». Смолій В.А., Степанов В.С. Українська національна рево-

люція XVIII ст.(1648-1676 рр.) Україна крізь віки. -К.: Альтернативи, 1999- т.7- с.32.

Впадає в око та обставина, що всупереч сподіванням українських єпископів унія не врятувала їхнє церковне життя від навали католицизму, а уніатську Церкву від переслідувань з боку владних структур. І, наостанок, замість злагоди в суспільстві, єдності Церкви унія спричинила розкол на конфесійній основі, поділ єдиної раніше Церкви на православну та уніатську, непримиренну боротьбу між вірними, яку вміло використали у своїх політичних інтересах Річ Посполита та Москва. Уніати шукали захисту в Польщі, а православні – в Москві. Уніатська Церква спромоглася зберегти своє національне обличчя, не втратила його і православна.

Історія вчить, що спроби розв'язати складні взаємини між православною та католицькою церквами за допомогою унії є неефективними. Все це потрібно вирішувати не через суперечки богословів, а через єднання перед вівтарем.

ПОСИЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-РЕЛІГІЙНОГО ІНОВАЦІЙНОСТІ

Серед частини шляхти, котра зберегла пам'ять про свою приналежність до української нації, поширилася своєрідна форма імперської свідомості з подвійною самоідентифікацією – людини руського роду польської нації. На середину XVI ст. панівний стан українського суспільства остаточно втратив функцію політичної еліти. Український народ, позбавлений своєї провідної верстви, став безправним та скаліченим організмом.

У сфері економічного життя великих міст (Львова, Кам'янця-Подільського, Острога, Бара, Луцька, Києва, Дубна, Самбора) провідні позиції посідали вірмени, поляки, євреї тощо. Росло кварцяне військо (було утворене в 1563 році за рахунок коштів від четвертої частини прибутків з королівських маєтків – кварта) і створюються умови для його заселення в містах. Українці витіснялись на узбіччя, відбувалась ізоляція їх в середньовічному селі. Особливо колоніальні власті хотіли знищити православну віру, яка була сильнішою від мови і походження. Закривали православні

церкви і монастирі, позбавляли їх маєтності. Знущались над релігійними почуттями православних, викликалося почуття сорому за приналежність до неї, зафіксовані дикі випадки, коли церкви передавались в оренду євреям, котрі брали гроші за проведення служб. Відбувалася дискримінація у царині вживання й розвитку української мови. Чинилися перешкоди розвитку національної освіти. Навіть вдавалися до елементів етнічних чисток «і жонок і дітей, аби єдно бул русин».

До загострення суперечностей вів розвиток фільваркового господарства, зумовлений різким зростанням попиту на хліб на зовнішніх ринках. Фільварки – своєрідні багатогалузеві ферми, де не тільки вироблялась сільськогосподарська продукція, але й перероблялась і йшла на ринок у вигляді напівфабрикатів. Під них після перепису 1577 року відводилися кращі землеволодіння, а селянські землі поділялись на волоки приблизно до 30 моргів (21,3 га.). Особливо багато фільварків виникло на Волині, достатня кількість їх існувала у Надгоринні, містечко Тучин продавалось разом із десятком фільварків. Зростання кількості фільварків призводило до швидкого обезземелення селян. Це штовхало шляхту до перетворення маєтків у фільварки, що ґрунтувались на праці закріпачених селян. Почалося зростання панщини і податків, селянство стало предметом дарування та купівлі. Найнижчий служивий стан складали панцирні слуги, які жили на землях, отриманих від уряду, і зобов'язані були служити у війську без власних дружин. Є певні відомості про те, що переважна частина жителів тогочасного Тучина були саме панцирні слуги.

Українська політика польського уряду мала яскраво виражений шовіністичний, типово імперіалістичний характер, що вміщувався у формулах «від моря до моря» та «вогнем і мечем» і спрямовувався на асиміляцію українців. Саме національно-релігійне гноблення з боку Речі Посполитої стало однією з причин революції, що розпочалася 1648 року.

ПОЯВА КОЗАЦЬКОГО СТЯНУ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Негербова і дрібна шляхта та бояри-слуги, яких позбавили шляхетських прав, грали помітну роль у процесі пришвидшення визрівання становлення козацтва, бо почали масово вступати до козацьких лав. Намагання не допустити сформування козацького стану призвели до обмеження його незначним за чисельністю реєстром вояків, котрим не завжди виплачувалася платня. Шириться така форма протесту, як втеча селян з маєтків панів. Втікали на Лівобережжя, бо там кріпацтво ще не стало масовим. Хто ж були ці переселенці, які, ризикуючи життям, наважувалися сідати по сусідству з ногайськими та кримськими татарами? Їхній кістяк складали енергійні, молоді і рішучі мешканці сіл і міст Волині, Галичини, Західного Поділля, півночі Київського воєводства.

Масового характеру ці втечі набули після повстання Косинського та Наливайка. В рух прийшли десятки тисяч осіб. Нових колоністів приваблювала практика запровадження тут слобод та звільнення поселенців від податків та повинностей на 10-20 років. Розбудовуючи села, густо скроплюючи розорений чорнозем потом, вони задихалися від свободи і з пістолем в руках вчилися захищати результати своєї праці. Південний регіон був колыскою становлення козацького стану. Тут народилося нове за формою господарство, що ґрунтувалось на засадах приватної власності. Воно стало земним ідеалом, вольницею для сотань тисяч селян і міщан, які проголошували себе козаками.

Звісна річ, козацький тип господарювання зайшов в антагоністичну суперечність з інтересами фільварково-панщинного господарства. Визрівав вибух, соціальний конфлікт набував національно-релігійного забарвлення. Істотним аспектом вибуху стала надзвичайна активність заможного єврейства, підтримуваного панамі і владою, яке захоплює торгівлю, лихварські операції та оренду. Соціальний визиск з боку заможного «жидівства» породжував гостре невдоволення. Козаки, покозачені селяни та

міщани, слобожани мали іншу психологію, ментальність вільних людей і готові були зі зброєю в руках відстоювати свою вольність, чого не врахував уряд Польщі.

Хоча за рівнем розвитку Україна і відставала від країн Західної Європи, але тут проходить бурхливий процес росту міст і містечок. Їх нараховувалося близько 1200, і в них проживало майже 20% населення. Економічну потугу набрали князі Острозькі, які володіли 80 містами і 2760 селянами. Ярема Вишневецький мав 230 тисяч підданих, коронний гетьман Конецьпольський – 120 тисяч.

ПРИЧИНИ РЕВОЛЮЦІЇ 1648 року

Україна швидко покозачувалась, особливо Київщина, Брацлавщина, Поділля та Волинь. Польські війська адекватно відповідали на повстання першого потужного вибуху під проводом Косинського, Наливайка, Лободи, Шаули, Шостака, Острянина, Гуні, Павлюка. Є достовірні відомості про жорстокі тортури, які чинили над ватажками повстань. Аналіз різних джерел дозволяє стверджувати, що саме в 30-і роки XVII ст. серед старшини зароджуються ще не зовсім виразні наміри добиватися певного автономного статусу для України.

Українська нація не мала жодного шансу на повноцінний політичний розвиток у складі Речі Посполитої. Більшість української еліти (князів, магнатів, шляхти) денационалізувалася на платформі польської державної еліти. Функцію виразника національних ідей перебрало на себе козацтво. Воно було спроможне розпочати боротьбу за національну незалежність. Дуже виразно окреслився колоніальний характер польської політики в національно-релігійній сфері, але причини революції визріли у сфері соціально-економічних відносин. Мало місце переплітіння політичних, ідеологічних та соціально-економічних причин революції 1648 року. Є ще ряд дрібніших чинників, які тією чи іншою мірою впливали на визрівання революції. Народні повстання ніколи не ставали ініціатором подій, вони були відповіддю на агресію з боку держави, аристократії, Церкви. Методи національно-визвольної боротьби диктують нація та характер пригноблення.

У цей час визрівали складові соціально-політичної та національно-визвольної боротьби на європейському континенті. 1640 року вибухнула революція в Англії та Каталонії, приблизно в цей же час – в Сицилії та Португалії, відбулися селянські повстання в Австрії, Московії, Швеції. Це «пробудження» Європи охопило й Україну.

ОСОБЛИВОСТІ ТА ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Національно-визвольна боротьба, що спалахнула в 1648 році, велася не лише проти Речі Посполитої, як стверджується протягом останніх 150 років у вітчизняній історіографії, а й проти інших ворогів української незалежності – Московії та Криму.

Соціальна боротьба дуже швидко переросла в Селянську війну 1648-1652 років. Добре відомо, що існував тісний взаємозв'язок національно-визвольної, конфесійної та соціальної боротьби. Потрібно додати, що революція розтягнулась у часі, її розвиток був нерівномірним і суперечливим, а спалахи 1648-1653 років набули форм громадянської війни.

Вподовж 1648-1653 років відійшло від боротьби населення Західного регіону, яке втомилосся від напруги, бо стало жертвою воєнних дій української, польської, російської, кримської і турецької армій. Зрозуміло, що провідну роль у перебігу революції зіграло козацтво – стан дрібних землевласників фермерського типу, бо панівний клас зрадив національним інтересам і спільно з поляками придушував визвольну боротьбу, а інтелігенція, вище духовенство мали слабкий вплив на розвиток революції. Уряди сусідніх держав перш за все протидіяли виборюванню Україною незалежності і прагнули вхопити собі частину української землі. На великих просторах велася переважно збройна боротьба жорстокого характеру. Різанина всіх стомила, і втихомирились всі учасники з великим polegшенням.

Революція – це крайнє напруження сил, феномен, що визріває та реалізується в критичні періоди. Закрити її під

замок неможливо, це безумство, яке живе в серцях людей. Революція завершилася для українського народу поразкою. Створити державу і відстояти козацьку Україну не вдалося. А заплатили неймовірно високу ціну. Втрати від воєнних дій, голоду, епідемій, захоплення в ясир, переселень до Московії складали 60-70% всього населення України, яка мала його в 1648 році близько 5 млн. осіб.

Позитивне значення революції було в тому, що вона призвела до створення Лівобережного гетьманства, яке проіснувало у складі Російської імперії майже до кінця XVIII ст. Революція розбухала в головах українців появу національної державної ідеї, яку наступні покоління мали за дороговказ. Відіграла вирішальну роль у формуванні нової політичної еліти. Не акцентую уваги на Переяславській угоді 1654 року. Вона не зняла більшості проблем, що існували між Польщею, Московією та Україною, і стала предметом суперечки багатьох відомих людей у всьому світі. Оригінальні документи угоди втрачені, збереглися лише неточні копії чи переклади, які були фальсифіковані царськими переписувачами.

Вплив Богдана Хмельницького на хід української історії величезний. Він зумів відродити в українців почуття гордості і рішучості у боротьбі за свою землю, відродив український політичний організм, централізував державу, створив добре організоване українське військо, усунув стару зражену верхівку, виховав цілу плеяду молодих та здібних ватажків. Маємо віддати їм шану: це Микола Нестеренко, Філон Джеджалій, Іван Гиря, представники української знаті Данило Нечай, Іван Богун, Михайло Кричевський, міщани Мартин Небаба, Василь Золотаренко. Окремо потрібно згадати найпопулярнішого ватажка Максима Кривоноса, мудрого воєначальника, який помер від чуми в околицях Львова.

Переяславська угода, за М.Грушевським, була формою васальної залежності, де сильніша сторона погоджувалася захищати слабшу, не втручаючись у її внутрішні справи. Українці не сплачували податки цареві, зобов'язувались в разі потреби надавати військову допомогу. Це об'єднання не було основною метою визвольної війни українців.

Революція започаткувала зміну назви «руський народ»

на «український народ» і стала імпульсом для ідеології елітарного націоналізму.

Революцію не можна розглядати як подію хутірського масштабу, вона мала чимало спільних рис із революціями в Німеччині, Нідерландах, Англії та Франції і дала великий поштовх розвитку сільськогосподарського виробництва на півдні України.

Стає зрозумілим, що розбудова держави вимагає не лише граничного напруження сил всієї нації, але й вимагає щоденної терпеливої роботи на задоволення потреб всіх соціальних груп та прошарків, рішучої боротьби з сепаратизмом, отаманством, анархією. Саме гнучкість політики Богдана Хмельницького дозволила уникнути значної громадянської війни. Уроки революції вчать, що для досягнення мети потрібна єдність всього суспільства, амбіції окремих осіб мають бути замінені національними інтересами. Допіру головне – розраховувати на власні сили, перекладати захист національних інтересів на допомогу ззовні марні, поступки хоча б краплі суверенітету в ім'я будь-яких благородних цілей обертаються для держави катастрофою. Боже милий! Сам не йму віри, як все перегукується із сьогоденням. Де той Переяслав, де ті поступки? А уроки революцій поруч.

Навмисно пропускаю перебіг усім відомих героїчних подій під звитягою Богдана Хмельницького та його ватажків, бо ми вже усвідомили головне – чому відбувся цей вибух, які його особливості, наслідки та уроки.

ПІД ІНОЗЕМНОЮ ВЛАДОЮ

Після смерті Богдана Хмельницького у Чигирині 4 вересня 1654 року Правобережна Україна із 70-х років XVII ст. поступово втрачала свій державотворчий потенціал. Іноземні держави (Польща та Туреччина) захоплювали правобережні землі і зразу ж встановлювали там власний адміністративно-територіальний устрій. Османська імперія вже у 1672 році відвоювала у поляків Поділля. Очоловав новостворену провінцію бейлербей, який призначався султаном і мав там всю повноту влади. Уже в 1699 році влада бейлербера обмежувалася, головню, невеликим

районом навколо Кам'янця-Подільського, який облягали та блокували поляки та українські козаки.

Поразка українського народу у Визвольній війні призвела до дуже поступового відновлення в Правобережній Україні воєводсько-повітового поділу у складі Київського, Брацлавського, Волинського та Подільського воєводств. Підкорити повністю цей «свавільний край» Польща не могла з ряду причин як внутрішнього, так і зовнішнього порядку.

Головними урядовцями були воєводи, адміністративні обов'язки по управлінню краєм покладалися на сеймики, які збирались шляхтою та магнатами кожного з воєводств. На сеймиках вирішувались усі важливі військові, судові, економічні та інші питання та обирали послів до головного (вального) сейму країни. Депутати мали обстоювати певні вимоги місцевої шляхти, що оформлялись у письмовому вигляді. Першорядними завданнями на сеймі та сеймиках були козацькі питання. Страх перед можливістю поширення влади лівобережних гетьманів та впливу Московщини змусив короля дозволити козакам заселяти територію колишньої козацької республіки та створювати органи місцевого самоврядування.

Невдовозі козацтво, на думку польських урядовців, уже притихло і виконало свою місію. За домовленістю з російським царатом козацький устрій був знищений, але Річ Посполита від цього не мала бажаних результатів. Слабка державно-адміністративна влада не могла більше забезпечити ефективного управління на правому березі Дніпра у XVIII ст. На думку сучасних істориків В.Смолія та В.Степанкова, утвердження польського панування на Правобережній Україні у VIII ст. супроводжувалося відновленням національно-релігійного гніту і тих соціально-економічних відносин, які існували на цих землях до 1648 року.

Польські урядники належних висновків не зробили, і характерними рисами устрою були домінування великої феодалної земельної власності, фільваркове господарство та кріпацтво. А вже з 1709 року Річ Посполита потрапила під протекторат Російської імперії, яка не була зацікавлена в стабільному розвитку Польсько-Литовської держави. За сприяння царського уряду виникали шляхтські конфедерації проти короля. Більшість антиурядових виступів супро-

воджувалися гоніннями на православних, що спричинило десятки стихійних селянських повстань: під проводом ватажків Гриви, Скорича, Моторного Голого, Теслі, Могили, Письменного тощо. У 1768 році спалахнуло повстання під керівництвом полковника Максима Залізняка та сотника надвірного козацтва Івана Гонти, які розвинули традиції попередніх визвольних змагань.

Народне повстання отримало назву «Коліївщина» («кололи як кабанів» польське і єврейське населення). Історики дотепер мають різну думку у висвітленні причин і наслідків цього народного повстання. Називали його учасників соціальними бандитами; російські та радянські історики оцінювали повстання лише з позиції класової боротьби бідних з багатими. Жорстокий вибух був лише відповіддю на національне, соціально-економічне та релігійне гноблення. Повстанцям бракувало політичної культури, шкодила віра в доброго царя, і вони зазнали нищівної поразки. Слід відзначити, що традиції державотворення та визвольної боротьби жили і серед наступних поколінь українців. Відгомін козацько-селянських воєн знекровленого українського народу знайшов своє підтвердження і у ХІХ ст., у цьому ми переконаємося далі.

Відцентрові тенденції всередині країни не сприяли нормалізації польсько-українських взаємовідносин. Польська еліта протягом усього століття так і не спромоглася вирішити «українське питання», що стало причиною загрози нападу колись наймогутнішої держави Східної Європи.

Згідно з другим поділом Речі Посполитої (1793 рік), землі Київщини, Брацлавщини та Східної Волині ввійшли до складу Російської імперії, а в 1797 році за наказом царя Павла І було утворено Київську, Подільську й Волинську губернії. Російська влада Правобережжя, так само, як польська та турецька, була іноземною для корінного населення.

Війни і постої ворожих військ, татарські напади, яких було сотні, шляхтсько-козацькі сутички часто спричиняли голод серед простолюду (1690, 1699-1700 роки). Не обминали Волинь несприятливі природні явища – засухи, напади саранчі, інфекційні хвороби. Під час чуми 1770-1771 років на Правобережжі вимерло більше 100 тис. чоловік.

МАГНАТИ І СЕЛЯНИ. ПОЯВА СЛОБОД

На початку XVIII ст. у руках польських магнатів та шляхти був майже весь земельний фонд Правобережжя. Збільшення магнатського землеволодіння відбулося за рахунок поновлення прав на землі, які були втрачені під час Національно-визвольних воєн українського народу 1648-1676 років та повстанських рухів. Польські шляхтичі порпались у сімейних архівах та шухлядах, розшукуючи старі документи на право володіння землею, і поверталися до своїх родових маєтків. Судові справи за «дідизну» стали в цей час звичайним явищем. А хто не мав спадкового права, той вдавався випрошувати привілеї на волинські ґрунти на сеймах чи в короля.

Велике землеволодіння зростало протягом XVIII ст. за рахунок примусового скорочення селянських наділів та роздачі магнатам королівських земель. Так звана королівщина зосереджувалась на Київщині та в східній частині Волині. У 1765 році її маєтності об'єднували 332 поселення, де проживало 125 тис. чоловік. Земельні латифундисти користувалися монопольним правом на продаж своєї фільваркової продукції за кордон через порти балтійського узбережжя. Магнати Жевуські зі своїх волинських та подільських господарств продали у Дданську пшениці й жита на 15209 злотих (з чого було взято податок у сумі 7169 злотих). Нам цікаво, бо це майже половина, а закуплено різних продуктів (цукор, цитрина, фісташки) на 1457, сукна – на 2247, тканини – на 2442, паперу, вина – на 729 злотих, що разом становить 5876 злотих. Звісно, можна підрахувати, яка кількість обігових коштів залишалась у магнатів.

Магнати мали право обмежувати дрібну селянську торгівлю на ярмарках, що негативно впливало на розвиток товарно-грошових відносин. У цей час співіснували три види маєтків. У першому переважали слободи, грошова рента (чинш) і продуктовий податок, у другому поряд із чиншем запроваджувалась відробіткова рента (панщина), у третьому зміцнювалась панщина.

Введення слобод і чиншу було лише своєрідним хитрим ходом польських феодалів, які намагалися скоріше залюднити свої землі і більше затягнути до себе робочої сили. Се-

лянство не було однорідним, тут були заможна верхівка, яка мала по 1-1,5 лана, селяни, що мали 0,5 лана, і безземельні. Селяни були панщизняні, чиншові, тяглові і піщі.

На Волині переважала панщина (до 234 днів на рік). Крім панщини, всі посполиті відбували різні повинності: шарварки (дорожню повинність), толоки, сторожу, гребельне, заорки весною, оборки восени, обжинки, закоски тощо). Життя ставало нестерпним, коли окремі магнати передавали в оренду свої маєтності орендарям-євреям (так званим посесорам). І не тільки маєтності, але й інші монопольні права (вилов риби, виготовлення та продаж хмільних напоїв, виготовлення патошу, селітри, дьогтю тощо). Усупереч всьому молоді енергійні заможні селяни почали торувати свій шлях і стали вивозити якісні продукти власного виробництва на великі ринки. Головним завоюванням було те, що після національних воєн магнати Волині не змогли утвердити кріпацтво. Українські селяни у важких умовах відстоювали особисту свободу та економічну самостійність своїх господарств.

У середині XVIII ст. відчувалася нестача робочої сили, хоча саме її вимагали фільваркові господарства. Магнати заметушилися, почали впорядковувати старі села й засновувати нові – так звані слободи. Цьому процесу сприяло те, що новопоселенці отримували привілеї – звільнялися на певний час від повинностей та податків, окремі пани надавали слобожанам своєрідний кредит у вигляді реманенту, якісного посівного матеріалу, волів тощо. Щоб заселити спустошені війнами землі та збільшити кількість здорової робочої сили, магнати почали закликати людей із різних районів Корони Польської.

Місцева польська шляхта лишалася невдоволена такою політикою магнатів, оскільки більшість слобожан становили втікачі з тих регіонів та володінь, де була панщина. Щоб утримати новосельців біля себе, власники фільварків після закінчення пільгових років брали із селян лише невеликий чинш, та й то не з розораної землі, а з поголів'я робочої худоби. Однак навіть така незначна повинність викликала обурення слобожан, і вони переходили до іншої слободи. Протягом XVIII ст. питання селян-втікачів ставало предметом обговорення на більшості повітових сеймиках. Сло-

бідське і хутірське землеволодіння на Правобережжі та на Волині зокрема було тим джерелом, що постійно підживлювало свободолубивий рух. Знищити ці розсадники політичного та економічного «свавілля» в Речі Посполитій весь період намагалася місцева шляхта.

Кількість українців зростала, і вже в кінці XVIII ст. вони склали майже 80% всього населення, або біля 3 млн. осіб. Другу за чисельністю етнічну групу становили поляки, яких налічувалось 270 тис., євреїв – 250 тис. осіб. До малочисельних етносів належали росіяни, татари, караїми, вірмени, німці, греки.

Після довгих років визвольних повстань українців, які спрямовувалися проти польських панів та єврейських посесорів, останні знову стали активно залюднювати Волинське воєводство. Мали на руках королівські привілеї і користуючись підтримкою місцевих магнатів, прибрали до рук оптову та дрібну торгівлю, промисли, оренду, а на селі ставали корчмарями, управителями земельних латифундій. Об'єднуючись на місцевому рівні в кагали і прикагалки, вони слали своїх представників на єврейські сеймики, а ті – на сейм усіх євреїв Речі Посполитої, так званий Синод чотирьох країн.

Росли міста Правобережжя – Київ, Луцьк, Володимир, Біла Церква, Рівне, Брацлав, Острог, Умань, зростала кількість населення в Дубно – 6535 жителів, Житомирі – 5419, Бердичеві – 4815, Корці – 4706. Проте переважали невеличкі містечка, де проживало 1-2 тис. осіб. Однією з причин, які спонукали до росту та зростання кількості міст, стали ярмарки – ці справжні двигуни прогресу. На правобережних землях нараховувалося 42 великі та середні ярмарки і безліч дрібних.

У цей час в Тучині діяли великий млин та гуральня. Зростала торгівля як внутрішня, так і зовнішня. У системі внутрішньої торгівлі Волині продовжували функціонувати ярмарки. Вони влаштовувалися в усі пори року, але значні торгові операції проводились у січні, лютому, червні, липні, серпні, коли ґрунтові шляхи були найбільш придатні для транспортування товарів. В Тучині ярмарки відбувалися щорічно. Спершу вони проводились щоквартально, згодом десять разів на рік і навіть більше. Були

вони галасливими та багатими. Різноманітний люд приїздив на конях, перед в'їздом на базар (торговицю) зупинялись, платили грошовий збір, чистили зброю, вози.

Підвод та возів різних форм та призначення було сотні, а по закінченні ярмарку місце торгівлі залишалося чистим і прибраним. За цим слідкували солтиси навколишніх сіл, магістрат тощо. Тих, хто порушував правила торгівлі та чистоти, позбавляли права взяти участь в ярмарку наступного разу. Це було для селян найбільшою мірою покарання. Дрібні містечкові та сільські ярмарки обслуговували порівняно невеликий район, переважно навколишні тучинські села. Торгівля велася переважно місцевими товарами вроздріб, участь брали широкі маси місцевого населення. Постійною фігурою на тучинському базарі, як і на більшості інших, був торговець-скупник, як правило єврей. Крамарі возили свій товар по всій окрузі. За довгий час стало правилом, що базарним днем у Тучині був понеділок, в Олександрії – вівторок, Гощі – середа, Костополи – четвер. Сільські та містечкові базари Волині були важливою ланкою в тогочасній торговій системі. Через базари відбувався обмін товарами, здійснювався економічний зв'язок між містом та селом. Найбільш ходовими з місцевих товарів на тучинському базарі в той час були хліб, лісоматеріали, худоба, віск, полотно, гончарні вироби, одяг, сільгосппродукти тощо.

Залюднення Волинського воеводства відбувався одночасно з участю в колонізаційній хвилі німців, євреїв, безземельної шляхти, міщан та біглих селян. Треба відзначити, що навіть незначне збільшення повинностей призводило до зворотніх процесів і міграції людей у володіння Запорозької Січі. У XVIII ст. в Правобережній Україні уже дуже рідко можна було зустріти українського православного шляхтича. Завершувався процес «добровільно-примусової» колонізації та покатоличення.

Етнічний склад правобережного духівництва у XVIII ст. був доволі неоднорідним. Серед католиків і протестантів переважали поляки, серед уніатів та православних – українці. Серед християнського кліру було чимало молдован, євреїв-вихрестів, представників інших народів. Духовна кар'єра вважалася надійною та престижною, тому у чернечій одязі вдягалися багато представників магнатських

і шляхетських родів. У монастирі різних конфесій йшли міщани, селяни-втікачі, козаки та жовніри, котрі закінчили військову службу. Престижні монастирі мали більш багату чернечу братію. Дворянство розмовляло польськи, у простого народу в повітах вимова була українська, в інших повітах – змішана з польською, євреї говорили зіпсованою німецькою, молдавани – молдавською.

СИСТЕМА АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД ВЯДОЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Колонізаторське приборкання України здійснювалося переважно ідеологічно-адміністративним шляхом. Під кінець XVIII ст. усі прикмети навіть обмеженої української державності були скасовані. Козацтво примусово скасували, рядові козаки стали державними селянами, а козацьку старшину царизм прихилив на свій бік, урівнявши її в правах з дворянством. Хто хотів лишитися на військовій службі, мали можливість це зробити, але вже не як козаки, а як рядові чи офіцери регулярних державних російських збройних сил. У 1835 році насильницьки позбавили всіх залишків демократичного міського самоврядування за Магдебурським правом останнє велике місто Київ. Зазнали реформації суди – були засновані станові суди: окремо для дворян, для міщан, для державних селян. Над кріпаками суд мав чинити власник.

На лівому березі Дніпра за указом імператора на місці автономно-самостійних українських регіонів – Слобожанщини і Лівобережжя – з'явилися Харківська, Чернігівська і Полтавські губернії. Під цей ранжир адміністративного поділу підвели Правобережжя та Волинь.

Після другого поділу Польщі 1793 року східні волинські землі опинилися під владою Росії і були включені до складу Ізяславської губернії, а після третього поділу Польщі в 1795 році до Росії були приєднані майже всі волинські землі. Землі Волинській надали ряд привілеїв та переваг, але в реальному житті вони не мали жодного значення, бо юридично були у складі Польщі. Така доля спіткала і мій Тучин, що майже до

1939 року, лише з певними перервами, був польським містечком. Новоприєднані землі поділялися на Київську, Подільську та Волинську губернії. Державну владу Російської імперії представляли губернські управління, очолювані губернатором, яких призначав цар. Губернії склалися з повітів, а повіти поділялись на стани, очолювані поліцейськими приставами. Важливою державною установою була Казенна палата. Вона відала збиранням з населення різноманітних податків. Вся влада над кріпаками належала поміщикам. Згодом на посади губернаторів стали призначати не цивільних, а військових осіб, переважно генералів, яким підпорядковувалася не тільки місцева адміністрація, а й усі війська, розташовані на території губернії. На середину XIX ст з десяти губерній Російської імперії три припадали на Україну.

Містечко Тучин зі зміною адміністративного поділу ввійшло до Рівненського повіту Волинської губернії з центром у Зв'ягелі, а потім – у Житомирі. Приблизну кількість населення за 1798 рік у Новому Тучині можна прослідкувати за Єпархіальними відомостями Преображенської церкви, що засвідчують кількість парафіян містечка Тучин (221 душа чоловічої і 216 жіночої статі).

Зовсім логічно, що на Старому Тучині була своя церква і своя паства, переважна кількість населення на той час було богомольним, тулилося до духовенства і було православним. Священиком Преображенської церкви був у цей час молодий запопадливий, ввічливий і тактовний 33-річний Дмитро Іоакимів син Кирилович, а церква належала до Житомирської єпархії благочиння Гориньгородського. Значним у цю пору був тучинський римо-католицький приход. У синагогах Тучина задовольняли свої духовні потреби євреї, в молитовних будинках – ряд інших віруючих.

Досить прискіпливо подається перепис населення та тогочасне володіння у Ревізьких казках – іменних списках населення Російської імперії для обкладання подушним податком. У Ревізькі казки, або просто ревізії, в обов'язковому порядку включалися всі особи чоловічої статі, незалежно від віку і працездатності, віросповідання та достатку, за виключенням поміщиків (вони обліковувались окремим порядком), духовенства, чиновників, купців та громадян, які мали особливі заслуги – бо їм надавались

вагомі пільги при оподаткуванні. Ревізькі казки (або просто переписи) містять відомості про чисельність населення, віковий, національний, сімейний стан тощо. Розпочав ревізьку справу у 1722 році Петро I, бо потрібно було збільшити подушний податок, встановлений 1719 року, і навести певний лад у його стягненні. Десять ревізій, проведених в Росії, дають цікавий матеріал для розуміння історичних подій того часу. Ми лише поверхово торкнемося цих питань при розгляді певних подій у південно-східному пасмі волинського краю, бо добре відомо, що є правда, напівправда, брехня і статистика.

РУСИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Знищення царизмом української державності супроводжувалося русифікацією корінного населення. Українська мова була вигнана царськими урядниками з імперських установ та навчальних закладів без будь-яких вагань. Переважна частина українського панства одержала звання дворян та пішла прислужувати царським властям у губернія та повітах. Чимало новоявлених дворян своєю життєвою спритністю та хитрістю досягли найвищих урядових посад, але щодо України залишалися непримиренними великодержавними колонізаторами. Це родини Безбородьків, Завадовських, Трощинських. Великий землевласник із царського оточення, Голова Державної ради Імперії у 1830 році Віктор Кочубей цинічно хизувався: «Хоч я за народженням хохол, але я більш руський, чим інші». Відрікаючись від мови, традицій, побуту, звичаїв, звичок, культурних цінностей своїх дідів та прадідів, новоспечені українські дворяни відокремлювали верхні соціальні шари суспільства від нижніх. Це панство навіть у побуті переходило на російську мову, що викликало в основній маси населення зневагу та огиду.

Насамперед русифікувалися міста губернські і повітові. Чинovníки-українці, заможні міщани, духівництво зрікалися рідної мови, свідомо забували віковічні надбання української духовної культури.

У панських освічених колах зрідка почали з'являтися

патріоти, яким не подобалася колонізаторська політика русифікації в Україні. Будь-який вияв національної свідомості у культурному процесі набував політичного значення. Тому так нещадно розправлялися власті з діячами української культури – письменниками, педагогами, істориками, поетами, студентами. Існував суворий наказ стежити за українською літературою, тексти історичних рукописних джерел при підготовці їх до друку зазнавали вилучень та перекручень за допомогою цензорів. Таємним наглядом були охоплені всі, хто проявляв інтерес до українських старожитностей, репресивні заходи здійснювали обережно, без явних переслідувань, боячись дратувати корінне населення. Об'єктом критики обрали мову – основу національної культури. Подавали її як попсовану польську або хлопський діалект польської.

Більш лояльно російський царизм ставився до природничих наук, розуміючи їх вплив на розвиток системи господарювання. Царські власті стривожилися тим, що в багатьох недільних школах, заснованих в Україні в середині XIX ст., навчання велося українською мовою, а історія викладалася не за офіційними підручниками. Російська шовіністична преса почала писати, що ті, хто друкується українською мовою, мають на меті відокремлення України від Росії. Польсько-шляхетське повстання на початку 60-х років теж налякало царат. Здійнявся галас у пресі: мовляв, український національний рух також може викликати повстання проти Російської імперії.

Царський міністр внутрішніх справ П. Валуєв 18 липня 1863 року видав і розіслав циркуляр, яким заборонялося вживання української мови у друкуванні та шкільному навчанні. Українську інтелігенцію відірвали від народу, заборонили їй промовляти до нього рідною мовою.

Але й цього було замало україножерам з колонізаторського державного апарату. Олександр II, переляканий тривожними повідомленнями про український визвольний рух, у курортному містечку Ємс 18 травня 1876 року підписав проект законодавчого документа про заборону українського письменства. Лише через п'ять років так званий Ємський указ трохи підправили, дозволили видавати словники, але російською абеткою, потім, час від часу, виробляли нові таємні розпорядження

проти української мови. Забороняються до друку українські дитячі читанки, саму назву «Україна» царська цензура замінила на принизливе «Малоросія».

Отже, російський царизм не допустив українську мову ні до навчання, ні до просвіти народних мас. Але гоніння самодержавства на мову і культуру українського народу не те що не змогли задушити, а й навіть пожвавили громадський рух. Найавторитетнішими діячами цього руху були В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський та ін.

На західноукраїнських землях внаслідок революції 1848-1849 років кріпацтво було скасовано імперським законом. У наддніпрянській Україні в цей час воно залишалося недоторканим. Із 13,5 млн. усього населення 5,3 млн. склали поміщицькі селяни, а 5,2 млн. – державні селяни. Малопродуктивна кріпацька праця давалася взнаки і в поміщицьких економіях, і на промислових мануфактурах.

Реформа 1861 року зберігала поміщицьке землеволодіння і впроваджувалася в життя самими поміщиками. Її перебіг добре відомий: селяни втратили 1 млн. десятин землі, тобто 15% загальної площі, яка раніше перебувала в їхньому користуванні. 94% колишніх поміщицьких селян одержали наділи менше як 5 десятин – менше за норму середнього прожиткового мінімуму. Ці наділи селяни повинні були протягом 49 років викуповувати в поміщиків на основі цін, які значно перевищували тодішні ринкові на землю. Коли викупні в 1906 році припинилися, поміщики отримали за землю, передану селянам, 382 млн. крб., тоді як її ринкова вартість дорівнювала 128 млн. крб. Селяни фактично викуповували не тільки землю, а й власну волю.

З відходженням із Волині останніх православних єпископів православ'я значно підупало і в першій половині XVIII ст. було майже геть винищене. Довше за всіх тримались у православ'ї Почаївська лавра та Луцьке Хрестовоздвиженське братство. З 1713 по 1832 рік Почаївський монастир був греко-католицьким, належав до Василіанського Чину, активно розбудовувався. Саме тоді побудовано головний храм Лаври – Святоуспенський. До 1747 року вся західна Волинь була навернена в унію, а зі східної її половини почався рух за возз'єднання уже православних з унією.

У цей період довгий час в Тучині не було православної церкви, вона то горіла, то зазнавала утисків. У 1711 році в частині містечка, яке називалось Старим Тучином, на тому місці, де зараз стоїть і діє православна святиня, невідомими достойниками була побудована П'ятницька церква, яку відвідували і жителі сусіднього села Рисвянка. Великі пожежі були на той час не винятком, і церква не раз горіла. В 1900 році на цьому місці було зведено нову споруду православного Храму святої Параскеви, яка мала 1830 душ прихожан і до якої була приписана «деревня Рисвянка».

Хочу особливо відзначити, що саме на початку ХХ ст. Тучин мав найбільшу кількість населення – 7046 тис. мешканців. Іновірців на цей час було в Тучині багато: католиків та лютеранів більше як сто душ, євреїв – 2500 душ; було три синагоги. Майже все ХVІІІ ст. Росія виконувала роль покровителя православних в Речі Посполитій і ефективно зводила до нуля намагання поляків відродити свою державу. Вже після смерті Петра І в Новому Тучині у 1730 році за державний кошт була збудована Свято-Преображенська церква – за всіма традиціями архітектури дерев'яних церков Волині ХVІІІ ст.

На той час це було єдине вільне місце на Тучині ІІ, що відносно було на узвишші, проглядалося з усіх сторін і недорого коштувало. Вся інша територія на горі Тучина ІІ була забудована житловими будинками та єврейськими крамницями, вже існував базар, синагога та єврейський цвинтар. Церква стоїть і тепер доглянутою, орієнтована традиційною для всіх православних віссю схід-захід; у ній правлять службу православні батюшки УПЦ Московського патріархату. Церква є надбанням народу і охороняється, як пам'ятка, державою. Мине зовсім небагато часу, і тучинські православні миряни УПЦ московського патріархату зустрінуть 300-річчя своєї церкви. Подія неординарна, і готуватися треба починати вже зараз.

Був приємно здивований, що ця робота в Тучині почалася, бо є люди багаті душею, які за свої кошти упорядковують територію навколо історичної церкви. Підприємець Петро Головайчук зі своєю дружиною Зінаїдою та сином Миколою прикрасили прицерковний сквер духовною ком-

позицією, що помітно збагатило просторову архітектуру при вході до святині. Я маю надію, що до того часу, як мої земляки відзначатимуть 300-літній ювілей Преображенської церкви, Україна вже матиме свою окремішню Церкву і в єдності та мирі зустрине цей знаменний для моєї малої батьківщини світлий день.

А Річ Посполита в цей час знаходилася під впливом трьох найагресивніших держав – Росії, Прусії та Австрії. Внаслідок трьох поділів – 1722, 1793 та 1795 років – польсько-литовська держава перестала існувати. Колись могутня держава з населення 11 млн. чоловік та площею 733 тис. кв. км. була розірвана на шматки: лєвова частка, а саме 62 % території та 45 % населення Рєчі Посполитої дістались Росії, 18 % земель та 32 % населення – Австрії, відповідно 20 % землі і 23 % населення відійшло до Прусії. Це радикально змінило політичну карту Східної Європи і позначилося на українцях. У 1722 році Галичина та Буковина потрапили під панування Австрії, а до 1795 року все Правобережжя разом із моєю Волиню відійшло до Російської імперії.

У 1794 році певні кола спробували в останній раз повернути Польщі самостійність і втрачені області. Діячі із відновлення католицтва на Волині зібрали останні сили, втягнули в цю справу свого короля Станіслава-Августа Понятовського, повстали проти Росії та Прусії. Керував повстанням славний син польського народу Тадеуш Костюшко. Але марними були потуги. Повстання союзники придушили, і Волинь, що чотири з половиною століття знаходилася під владою чужоземців, знову вернулася до Русі, щоправда, вже, на жаль, не Київської, а московської. Губернським містом став Звягель, який Росія купила в 1796 році і назвала Новоград-Волинськом. Ізяславську губернію перейменовано на Волинську. До її складу ввійшли міста Заслав, Острог, Рівне, Дубровиця, Овруч, Житомир, Чуднов, Гоща та інші. Губернські “присутствєні” місця залишались у Житомирі і лишилися там назавжди. Дія Литовського Статуту була ліквідована, замість нього вводилося російське право. Разом із облаштуванням суспільного життя та судочинства на Волині було засновано православне єпархіальне управління.

ВОЄВОДА МІХАЯ ВАЛЕВСЬКИЙ НА ТУЧИНСЬКОМУ ПОГОРИННІ

У цей буремний час у Тучині вже міцно сидів відомий нам ясновельможний поміщик Міхал Валевський (1735 - 1806 роки) герба РОХ II v Колона. Воєвода Міхал любив це волинське високе містечко. Що це за посада?

У Польщі та Литві воєвода був королівським намісником у мирний час і воєначальником – під час війни. З 1139 року кожен уділ мав свого воєводу. Згодом уділи перетворилися на воєводства і воєвода став головою військової і цивільної адміністрації воєводства, членом сенату. Посада воєводи була довічною. У Польщі воєводи існували до кінця XVIII ст. Перебування пана Валевського на посаді воєводи серадського воєводства (або по-іншому губернатора) було яскравим, не позбавленим нальоту цинізму, голого прагматизму та певного політичного скептицизму. Повний енергії та сподівань, він відмовляється, в певній мірі, від старих польських традицій і йде напролом. Крім того, починає активно боротися за великий спадок Костелецьких, за який билися рівненські магнати Любомирські. Але вони швидко порозумілися, як завжди роблять розумні люди.

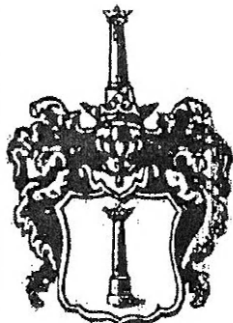
Родина Любомирських, не бажаючи мати сильного і напористого конкурента з великим політичним впливом, трохи покомизилась, а потім милостиво зволили продати такий милий і жаданий Тучин воєводі Валевському, котрий звив тут своє родове кубельце. З 29 січня 1755 року Старий і Новий Тучин, Шубків, Рисвянка, Річиця та ще цілий ряд фільварків стали власністю воєводи Міхала, за що він виклав 600 тис. злотих. Довго тут жив і розбудовував його мудро, вміло використовуючи природне середовище, милостиво правив усією округою. Саме завдяки його постійним набуткам і вислугам династія Валевських піднялася до рангу дуже багатих у ті часи. В його руках зосередилися великі земельні добра (угіддя), значна кількість містечок і сіл, в яких непогано розвивалися ремесла та сільське господарство. Крім того, значний посаг принесли в його дім дружини.

Шалено жбурляв грошима і придумував все нові і нові вигадки та розваги, справляв дітям та внукам гучні іме-

нини. жертвував гроші на мурований костюл, а галасливі бенкети просто не завершувались. Учасники учти підводилися з місць і під тріумфальні фанфари сурми та литаврів пили за здоров'я воеводи. Сусіди знизували плечима: де бере такі статки з невеликого тучинського ключа, не індифікує себе як патріот, не ретельно поповнює казну... І все це пошепки, бо боялись його крутого норову і гучного політичного минулого. Але коли воевода всіх своїх синів записав до національної армії, навколишні поміщики стулили роти і стали їздити до воеводи в гості.

Щоб не стомлювати читача історією та генеалогічною лінією цього роду, скажу лише, що серадський воевода Міхал Валевський репрезентував 12-е покоління. Рід був дуже великий, коріння його губиться в XII-XIII ст., а згідно з давніми переказами, рід походив від римських патриціїв Колонна і мав однаковий з ними герб. Ось як шанували та знали свій родовід у давнину. В наш час більшість людей уже не знають, або знають поверхово своїх дідів та прадідів. Міхал був сином Мартина (помер 1789 року), який походив з молодшої лінії. Матір'ю його була Антоніна Магдалина Шембек. Вона померла 1744 року, і батько одружується вдруге з Марціанною Ромер, яка померла в 1761 році. Йшов час, і молодша лінія розділилася на ряд інших гілок.

Треба додати, що за довгий час Валевські обіймали різноманітні посади: старост, каштелянів, сенаторів, голів герольдії. Були у роду ротмістри і генерали, урядники і письменники, вчені і міцні господарники, та й навіть міністр закордонних справ граф Колонна-Валевський Олександр Жозеф Флоріан (4 травня 1810 року-27 вересня 1868 року). Це дитя нестерпного всеохоплюючого кохання Наполеона та графині Марії Валевської (Лончинської), яка всупереч мантрам про велич імператора не скомпроментувала своє ім'я і в конфіденційних спогадах завжди славилася свого сина.

*Герб Колона
(Колюмна) —
фамільний герб
усієї великої
родини Валевських*

Після смерті матері в 1817 році його на виховання забрав до себе в Корнозю дядько Теодор Мартин. У 1820-1824 роках навчався в Женеві, а в 1824 році повернувся до Польщі. Відмовившись від пропозиції великого князя Костянтина стати його особистим ад'ютантом, нелегально перебрався у Францію. Досить швидко отримав громадянство, виконував делікатні політичні доручення під час польського повстання 1830-1831 років. У 1831 році одружився з Кароліною Монтегю, дочкою лорда Джона, графа Сендвіча. Мав двох дітей: дочку Луїзу та сина Жоржа. Працював дипломатом, був міністром закордонних справ, представляв Францію на Паризькому конгресі в 1856 році. Від дуже короткого зв'язку з трагічною актрисою Рашель мав сина Олександра (1844-1898), графа Колона Валевського, діда нинішнього графа Колона-Валевського Олександра, 1934 року народження. Від другого шлюбу в 1846 році з Марією-Анн де Річчі мав четверо дітей: Ізабелль 1847 року, Шарля 1849 року, Катрін (1849-1927) та Єжені (1856-1902). Граф Олександр Жозеф Флоріан Колонна-Валевський пішов у відставку в 1860 році. Довго лікувався в Німеччині, помер в страсбурзькому госпіталі в 1868 році.

Маємо зазначити, що третій переділ Польщі в 1795 році пройшов не тільки по території Польщі, а й розрізав навпіл багато старих польських родів. Це видно на прикладі родини Валевських. Так Олександр Валевський (1778-1845), каштелян Царства Польського, дійсний тайний радник, сенатор, член Ради Управління, голова Герольдії, кавалер ряду орденів, за віддану службу російському престолу в 1833 році отримав графський чин і графську доблесть, яка розповсюджувалася навіть на його племінників Миколу та Конрада. Було дозволено поміняти герб. Цей указ підписав цар Микола I у березні 1838 року. Герб уже графів Валевських внесений в Частину I Гербовника дворянських родів Царства Польського, стор. 22., а самі графи Валевські – в Список дворян Волинської губернії.

Опис герба: в щиті із золотою каймою, навпіл пересіченому золотим полем, двоголовий орел, що виходить,

а в нижньому синьому – срібна колона, увінчана дворянською короною. Щит накритий княжою мантиєю і графською колоною, з якої виходить вправо золотий лев, що тримає в лапах меч. Під щитом девіз: “Я стою прямий”.

ДАВНІЙ ТУЧИНСЬКИЙ ПАРК

Величава Горинь завжди вабила людей, повсякчас була і є річкою прихливою, на кшталт фривольної панянки. Тут тобі ввічлива, догідлива і услужлива, а за мить стає сердитою і роздратованою, грубо пре свою міць, з гуркотом напинається, лле свої темні води через край та безсоромно затоплює безмежні простори. Її русло в той час одним із рукавів пролягало майже понад теперішніми високими схилами тучинського парку, де тепер в'ється тонкий водяний ланцюжок, що живиться джерелами. Одне із джерел люди давно облаштували і до цього часу п'ють чисту, прозору і корисну воду. Це місце стало майже культовим для багатьох поколінь. Тут бажають бути випускники школи, йдуть до джерела і літні люди, і дівтора досить крутою стежкою влітку і взимку. Манить джерело, як чаклунка, магнітом вабить тих, хто з різних причин давно покинув рідні місця, а потім на недовгий час повернувся на тучинську землю. Одним словом – це солодкий спомин дитинства, знакове місце зустрічі для всіх поколінь і цілюща вода на здоров'я усім добрим людям.

Круті високі схили і прилегла до них територія були густо порослі кущами, верболозом та непрохідним глodom.

Міхал Валецький детально вивчає історію паркової культури, яка на той час була в пошані, запрошує фахівців із цього питання, розчищає схили і прилеглу до них ділянку, розробляє топографічний та архітектурний проекти і розпочинає упоряджувальні роботи. Кому саме доручив Валецький перетворити високий берег Горині та довколишню місцевість в один із перших парків на Волині,

Герб
графів Валецьких

що на той час займав близько 10 гектарів, точно не відомо. Є припущення, що парк в Тучині розбив англійський садівник Міклер. Але це справді була магнатська фантазія.

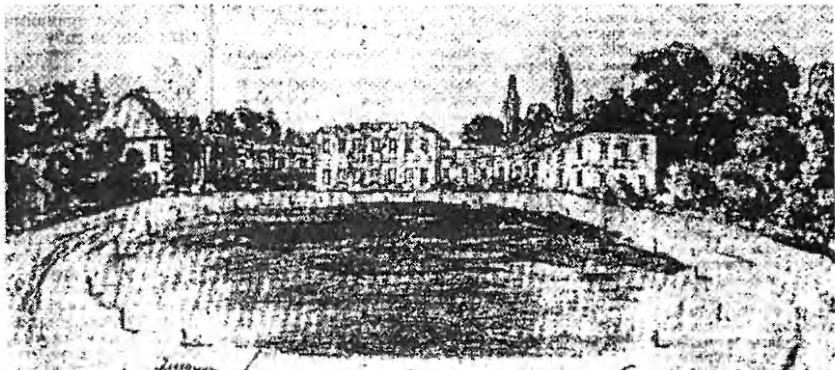
На мою думку, воєвода задумав збудувати не просто парк, а одне з перших на Волині садово-паркове творіння ландшафтного стилю. Це було квінтесенцією його життя. Високі кручі понад Гуринню із самого початку впали в око відставному губернатору Польщі, і тому так вперто він торгувався за цей тучинський ключ. Реалізація задуму впродовж всього життя обійшлася роду Валевських дуже дорого. В Тучин сотнями зганяли панщинних селян з возами, заступами, сокирами та пилками, великою кількістю безтарок уже вдосвіта починали переміщувати ґрунт.

За п'ять років було закінчено основну частину парку, сплановано необхідну територію і висаджено перші дерева. Вдала просторова архітектура, мальовниче розміщення буйної рослинності на схилах стали головними принадами цього парку. На перших порах були оранжереї, що не псували краси місцевості, у великих кадобах росли найпрекрасніші квіти, окремі ділянки парку були засаджені екзотичними деревами та кущами і коротко стриженим газоном, що свідчило про багатство господаря. До цього часу збереглась і дивує людей ще міцна й величава, непритаманна нашим волинським лісам та гаям модрина, що росте на схилах парку. Тучинський парк швидко набув великої популярності, ще за життя Валевських сюди з'їжджались численні гості і навіть туристи. В тихому куточку парку був збудований театр, де відбувалися вистави, концерти, сімейні святкування, звані розваги для шановних гостей, маскаради, всілякі пустощі та бали. Для найстаршої дочки Теодозії, яка жила самотньо після двох розлучень, воєвода побудував у парку будинок, де знатна панянка доживала віку.

ПАЛАЦ ВОЄВОДИ МІХАЛА НА ТУЧИНЬСЬКОМУ НАДТОРИННІ

Фантазіям Міхала Валевського не було меж. Він за окремим проектом, який коштував теж не дешево, майже одночасно з парком почав будувати припарковий палац. Надто простою і скромною видалась йому модринова резиденція Даниловичів у Тучині... Здичавілий парк шумить своїми віковічними липами й досі, а від палацу і сліду не лишилося. Не встановлено, де саме він був розміщений, але можна уявити, що десь поряд, щоб оздобити величний парк, або навпаки, парк мав прикрасити і віддзеркалити красу палацу, де поміщик влаштовував часті гуляння, поєднані з розвагами та лицедійством.

Усе в своєму житті Міхал Валевський робив продумано, ґрунтовно, розкішно та якісно. Він глибоко вивчав тенденції архітектури того часу і віддавав перевагу спорудам пізнього класицизму, а можливо, частково копіював подібні волинські палаці, але в підсумку перевершив їх. Високооплачуваний на той час архітектор Фалендин Мерк за угодою з воєводою Міхалом розробляє проект палацу. Сам архітектор залучає до оздоблювальних робіт штукатура Пробста, який був відомий у Львові, при виготовленні одного з архітектурних малюнків кафедрального собору святого Юра, стіни розписав Бурдлевич, якого залучив уже інший архітектор – Юстицький.

Садиба Валевських в Тучині. Малюнок П.Орди

Будівництво, яке велось і вдень, і вночі, тривало вісім років (1790- 1798), а функціонував палац належним чином

недовго. Вже у 1850 році згорів його головний корпус, потім занепадали інші споруди, єдиний ансамбль втратився, розтягався, і проїжджі ще довго спостерігали колони-обриси своєрідного волинського Колізею, що проглядалися крізь віти дерев. Загальний вид палаців, у формі напіввідкритої чаші, збереглися лише на двох малюнках тієї доби – палацу у Рясниках дворян Лажнінських, а пізніше Стецьких, та малюнок Наполеона Орди, що зображає резиденцію Валецьких з боку в'їзду в Тучині. Палацовий комплекс у Тучині, подібно до гошчанського, угніздився серед просторового, добре облаштованого ландшафтного парку на високих схилах. З його вікон проглядалися неповторні річкові краєвиди.

Хто такий Наполеон Орда? Давайте гайнемо в минуле. Народився 1807 року в польській шляхетній родині в Білорусії, у Пінському повіті, що тепер належить до Берестейщини. Його батько, за фахом інженер-фортифікатор, віддав сина вчитися на математичне відділення Вільненського університету, який він не закінчив, бо вже під кінець навчання, у 1827 році, був виключений за участь в таємному студентському товаристві "Зоряна". Більше ніде не вчився, дружив з А. Міцкевичем і став одним із найосвіченіших польських діячів тогочасної доби. Взяв найактивнішу участь у повстанні 1831 року в ролі стрільця-снайпера і став кавалером почесного ордена *Virtuti Militari*. Потім десять років був відлучений від батьківщини. Потужним пресом з його молодого серця російські війська вичавили солодке вино змов і повстань навіки. Пішов у мандри і десь там, на манівцях, усамітнювався на пагорбах чи березі річки з пензлем і малював.

Після повернення з мандрів Н. Орда залишив Україні коштовний спадок – кілька сотень літографій, акварелей і малюнків фортець, замків, маєтків, селищ, околиць, папірень, старих ратуш та просто краєвидів Волині, Поділля, Галичини та Києва. І тепер під час ювілейних заходів ЮНЕСКО за спадок Орди мимоволі змагаються чотири культури і чотири народи. Услід за митцем ішли

Наполеон Орда
1807-1883

карателі генерала Михайла Муравйова і зносили, підривали вибухівкою, розбивали гарматами тільки-но змальовані Ордою пам'ятники минулого. Вже до кінця XIX століття більшість того, що встиг зафіксувати Орда, залишиться лише у його роботах. Ще й сьогодні здається, що новознайденим роботам Орди не буде кінця. Помер митець у Варшаві, за заповітом його тіло перевезли до батьківських місць, і заброда повернувся навіки до своїх «дзядів» – предків. Та коли під рукою українського читача опиниться зведений альбом «Україна в роботах Наполеона Орди», лише тоді скажемо і ми: «Орда повернувся до нас».

Про тучинський палац воеводи є досить детальні відомості, але хочеться акцентувати увагу лише на головних його принадах. Хоча це дуже важко, бо все було модерновим. Читачу повідомлю, що в цей час по всій Волині різні палаци і палаціки, собори і замки, резиденції і садиби росли, як гриби після теплої дощу, але вони просто тьмяніли перед пишнотою та величчю тучинського дому воеводи Міхала. Ще б пак – це був єдиний губернатор Речі Посполитої на ту пору, який жив не у Варшаві, а у волинському краї на тучинських землях упродовж кількох десятиліть. Палац Міхала дивував розмірами, своєрідною архітектурою, оздобленням, хатнім начинням та своєрідною оправою в навколишню припаркову просторову композицію.

Головний палацовий ансамбль утворювали три його елементи – двоповерховий головний корпус, житловий та інші споруди, що з'єднувалися в одне ціле чвертьколовими галереями. Назагал палац мав форму підкови, відкритої в бік парадного двору, навколо виділялись непритаманні на той час для Волині італійські тополі, що транспортом прибули в Тучин та були розумно розміщені у довкіллі. Палац на всіх справляв враження монументальності. Окремі дослідники вказують на те, що над другим поверхом головного корпусу був ще мезонін. Художник Н. Орда малював палац уже після пожежі. Тоді частина даху згоріла і чітко мезонін не проглядається, але окремі елементи вказують на це. Кидалося в очі те, що головний корпус був прикрашений чотириколонним портиком, на фасаді якого виділявся герб роду Валевських, теж своєрідна пам'ятка, що дійшла до нас. Головний

корпус обрамляли тераси, а з боків – прилеглі крила. Приймальні покої були на першому поверсі, а із сіней дивовижними сходами з правого боку на другому поверсі можна було потрапити до більярдної зали, розписаної пейзажами художником Буткевичем.

Найкрасивішою частиною палацу була бальна зала у формі ротонди (крутлого приміщення з куполом) з написом: «Для себе, сім'ї, друзів і потомків». Будував на довгі віки, але не збулося – видно, все-так паганою була у воєводи харизма. Але йдемо далі. Зліва від круглої зали розміщувалася величезна їдальня, яку прикрашали арабески на сапфіровому тлі, створюючи ілюзію барельєфів. У всіх інших численних кімнатах висіли картини талановитих художників. З правого боку теж розміщувалися парадні покої, а головний із них, вітальний, мозаїковий, у білих тонах, мав різьблені двері та полаковані і позолочені вікна. Затуляли їх важкі портьєри з голубого дамаску, і в тон їм стояли золочені меблі у стилі Людовіка XVI. Простір між вікнами займали величезні дзеркала – від паркету до карнизів, а чудова люстра висіла над інкрустованим каміном. Мав воєвода у палаці власний кабінет з трьома вікнами без фіранок, щоб не заважали споглядати за дивовижними гориньськими краєвидами.

Відомо, що десь у палаці була розкішна оранжерея. На другому поверсі розміщувалися спальні, вузькі у довжину, з колонами, що утворювали альков. Всіх просто збивав з пантелику колективний портрет сім'ї воєводи з постатями

Портрет усієї родини Валєвських в Тучинському палаці

у натуральну величину. Картину малював, ймовірно, Юзеф Олешкевич, якого після приїзду з Парижа запросив воєвода в Тучин. Картина ця не збереглася, мабуть, згоріла. Але ще при житті воєвода зробив копії, роздав дітям. Одна віднайшлась у межирицько-рясниківських Стецьких, у їхньому родовому гнізді Романові.

Мене завжди надзвичайно цікавить: а що збереглося до наших днів? Думаю, що в Україні мало що. Все інше, треба думати, знаходиться у Варшаві, Лодзі, Дданську, Вілановській колекції живопису тощо. Може, когось зацікавить? Дай Боже. Ось читаю дослідження відомого журналіста, краєзнавця, мемуариста роду Валевських Юрія Кузьміна, який переконливо доводить, що збереглася в приватних колекціях кружка з маленьким портретом царя Олександра I, яку згідно переказів подарував воєводі Міхалу брат монарха великий князь Костянтин Павлович під час огляду російських військ на Волині і свого перебування в Тучині. Вірю цьому досліднику, а сам дивуюсь. Чи знайдеться багато сіл чи містечок на теперішній Волині, що мають таку історичну велич і достовірні сліди багатьох відомих людей та царедворців? Думайте самі і готуйтеся вже зараз до 500-річчя славетного волинського села. Роботи багато. Можна налагодити зустрічі з польськими істориками по лінії Валевських, на перших порах зняти сучасною технікою і показати країнам рештки всього того, що впродовж сотень років збирали нащадки і що вмістилося в грубесних архівних томах у Лодзі в Архіві давніх актів.

Потрібно відслонити завісу таємничості і дати можливість допитливим людям побачити олійні родинні портрети Валевських, мініатюри на слоновій кості, засновані ними костьоли, каплиці, надмогильні плити, частину побутових речей із бронзи та срібла, інші пам'ятки.

Уже давно тішу себе надією, що настала пора такому славетному містечку Тучин мати свій герб. До цього мають долучитися всі, необхідно провести широкі слухання та уважно вивчити думку людей, залучити істориків (серед випускників тучинської школи їх є достатньо), потрібно організувати конкурс на кращий проект герба, звернутися за допомогою до геральдистів, використати інтернет тощо. Ор-

ганізаційним центром має бути орган місцевого самоврядування, депутати та сільський голова.

Робота копітка, прискіплива, довга, але вдячна, потрібна нам та нашим нащадкам. Це буде великим подарунком до ювілею села, а при наближенні до населеного пункту на вказівних щитах поряд з назвою села буде милувати око герб та дата: 1545 рік, рік першої письмової згадки про дивовижне село над Горинню. Потрібні гроші – так. Без них не обійтись. Їх треба збирати громадою, знайдуться благодійники та небайдужі люди. Потрібно цей проект розпочати – і успіх прийде. Сам докладу певних зусиль та надам посильну допомогу.

Хай не думає читач, що воєвода був марнотратником та гульвісою. Триб життя у домі Валевських був радше європейський, але ніяк не провінціальний. Щоденно з рипом підкочувалися золочені екіпажі, шурхотіли дорогі сукні, звабливо блискали діаманти, галантно кланялися поважні шляхтичі, знуджені до того у своїх садибах панянки зразу усвідомлювали, що їхній найбільший посаг – то гарні рамена та очі і глузливо втуплювали їх у молодих панів, яких вибрали. Воєвода тактовно кивав – і гамір вщухав. Коротка промова господаря завжди була очікуваною, продуманою, і всі зі шкіри пнулися, щоб господар звернув на них особисту увагу. Воєвода холодно прощався і часто усамітнювався.

Після прийому гостей поспішав він на оглядини двору та саду, налагодив роботу новозведеного мурованого млина біля підніжжя парку, запрацювали лісопильні, з'явилася гребля і покращало судноплавство, яке до того було незначним через засмічення форватеру, стали до ладу великі господарські будівлі, мав намір воєвода почати будівництво великої папірні.

Будівництво всесвітньо відомого парку «Софіївка» в Умані було розпочато у 1796 році на площі в 152 гектари, а в цей період в парку Тучина роботи завершувались. Це не ототожнювання, бо порівнювати ці два парки буде дуже сміливим і недоречним задумом, як і намагання навіть приблизно співставити статки Станіслава Щенсного Потоцького і Міхала Валевського. Але задум і втілення ідеї майже співпадають.

Воєвода Міхал мав три дружини. Від перших двох шлюбів мав трьох синів і трьох дочок: первістком була дочка Теодозія, сини Юзеф та Войцех, від другого шлюбу – син

Ієронім та дочки Тереза і Кароліна. Дітей батько гарно прилаштував. Синів оженив неквапливо, а дочок видав заміж за поважних шляхтичів. Збереглися відомості про всі гілки цього роду. Відзначу лише одне: наймолодша, Кароліна, вийшла заміж за відомого вченого Олександра Ходкевича з Млинова. Від третього шлюбу воєвода дітей не мав.

У своєму житті Міхал Валєвський був особою напівміфічною. Мешканці Тучина, вчені та освічені люди і навіть духовенство виявляли неприхований подив з питань видінь, дивних явищ, загадкових пророцтв, незвичайних осіб та птахів, що були пов'язані з самим воєводою та його палацом. Його політичне минуле та спосіб життя – гучний, напористий, стрімкий, трохи цинічний і жорсткий, суперечливий – дивував і лякав волинський люд, але самодуром він не був. Все було надто контрастним – бали, розваги, пожертви і досить тяжкий, гнітючий загальний настрій у тодішньому волинському краї. Помер воєвода теж загадково: зовсім здоровий та повний енергії і задумів чоловік почав раптово чахнути, втрачати рухливість кінцівок і відійшов у вічність. Кажуть, що ще довго країни переказували різні міфи про його смерть та життя, але з повагою і трепетом душі одночасно.

Справу свого батька, сєрадзького воєводи, продовжив син Юзеф, який народився 1764 року, матір'ю якого була луцька каштелянка Ядвіга. Саме йому судилося продовжити стрижневу лінію родоводу. Це був син достойний своїх батьків, первісток слугував прикладом для молодших дітей, ріс здоровим та вихованим. У 1789 році отримує у Варшаві патент на ротмірство Кавалерії народної Війська Королівського, а потім патент на посаду хорунжого. Не став дертись по військових щаблях і, в 1792 році попросившись у відставку, осів у Незнанковичах Краківського воєводства. Не хибив душею і разом з молодшими братами взяв активну участь у повстанні під орудою генерал-майора Тадеуша Костюшка в 1794 році. Повертається живим та здоровим, а брат Геронім потрапляє в полон. Юзеф повертається в свої Незнанковичі. Кров нуртує, з'являється безліч залицяльниць, він змилюється і справив заручини з милою і кокетливою Терезою Кіцькою, конюшанкою Війська Королівського, яка досконало володіла мистецтвом зваби. Але сліпуча краса не до кінця вразила серце Юзефа.

шлюб не відбувся. І лише в 1804 році інша молода і теж на диво вродлива пані Мар'яна Чацька, дочка Францишка, стражника Війська Королівського та княгині Сангушкової, стала з неперевершеним Йосипом під вінець.

Можемо лише здогадуватись, яким гучним було весілля і скільки ясновельможного панства танцювало краков'як, але відомо, що все завершилось урочистим полонезом і бравурною овацією воеводі та нареченим. Розчулений, гордий та міфічно-непередбачуваний батько Йосипа віддає молодят у власність популярні тоді землі на Волині – Дорогобуж, Іллін та Подоляни. Через два роки дивакуватий та безмежно багатий Міхал помирає (1806 рік), і Юзеф унаслідок майнових поділів отримує у спадок Тучин і ряд навколишніх сіл. У Ревізській казці за 1811 рік (шоста ревізія) Волинської губернії Рівненського повіту подається, що Йосип Валевський є володарем містечка Тучин.

На українських землях народообчислення проводилося ще за часів Київської Русі, потім проводилися татарські переписи (1255-1259 роки), яку вважались «первым числом», тобто першим загальним переписом. Обліки були не детальними і використовувалися для оподаткування будинку – диму. Потім одиницею оподаткування стає господарство (подвір'я), а з початку XVIII ст. перейшли на подушне оподаткування. Цар Петро I звелів переписати двори і число «мужского пола». Почали проводитися ревізії-переписи. Основна їх мета – розкладка і стягнення подушного податку, поповнення війська. В уряді не було уявлення, які категорії потрібно переписувати. Але це не були загальні переписи, бо переписувались лише основні верстви населення – селяни, міщани, ремісники. Система подушних ревізій проіснувала майже 140 років, за які було проведено десять ревізій: у 1719, 1745, 1763, 1782, 1795 роках та п'ять переписів у XIX ст. – у 1811, 1815, 1834, 1850, 1858 роках. Подушний податок накладався на осіб лише чоловічої статі.

У першій і другій ревізіях «сказки» про кріпаків подавали їхні володарі, а про інше населення – старости. Із скасуванням кріпацтва починають проводити переписи населення в окремих містах та губерніях. Недоліком ревізій було те, що вони охоплювали не все населення, кожна ревізія проводи-

лась два-три роки (не можна було досить точно встановити кількість населення). Потім з'явився церковний облік та адміністративно-поліцейський. Вони мали меншу повноту ознак та точність. До перевороту 1917 року було проведено шість загальноімперських переписів: 1859, 1864, 1868, 1871, і 1896 років. Перший всеросійський перепис населення було проведено 1897 року. Ці часті ревізії-переписи мали суттєві недоліки, але вони дають можливість вдумливим дослідникам простежити тенденції та закономірності змін, що відбувалися серед населення протягом певного періоду і на певних територіях, зокрема, Волині.

У цей час Юзеф обирається предводителем шляхти Рівненського повіту, посідає помітне місце в житті округи та краю. Нам добре відомо, що пани Валевські в різний час володіли містечком Тучин і мали на прозапас для потіхи і розваги, з прибутками на різні витівки та панчохи для своїх панянок села Моквин. Річиця, Рудне, Рисвянка, Боровиця, Шубків та інші. Охоче бере участь Юзеф у буйному світському житті Волині, вміло господарює, бо відомо, що в той час польські поміщики мали обмежений доступ до державної служби, впроваджує передові технології, розводить нові породи коней, закупає і розводить овець-мариносів, продуктивних швейцарських корів, закладає сади з новими сортами дерев, утримує і доглядає навколишні мисливські угіддя.

Шанує Юзеф класичну музику. Вміло грає на ряді музичних інструментів, все життя збирає твори художнього мистецтва. І до наших днів у Житомирі зберігається частина їхньої родинної картинної галереї. Не збереглося жодного автентичного зображення цього достойника, окрім мініатюри на слоновій кості чубатого пана Юзефа, яка була виконана директором парцелянної фабрики у Корці паном Мезерою.

Триб його товариства кру-

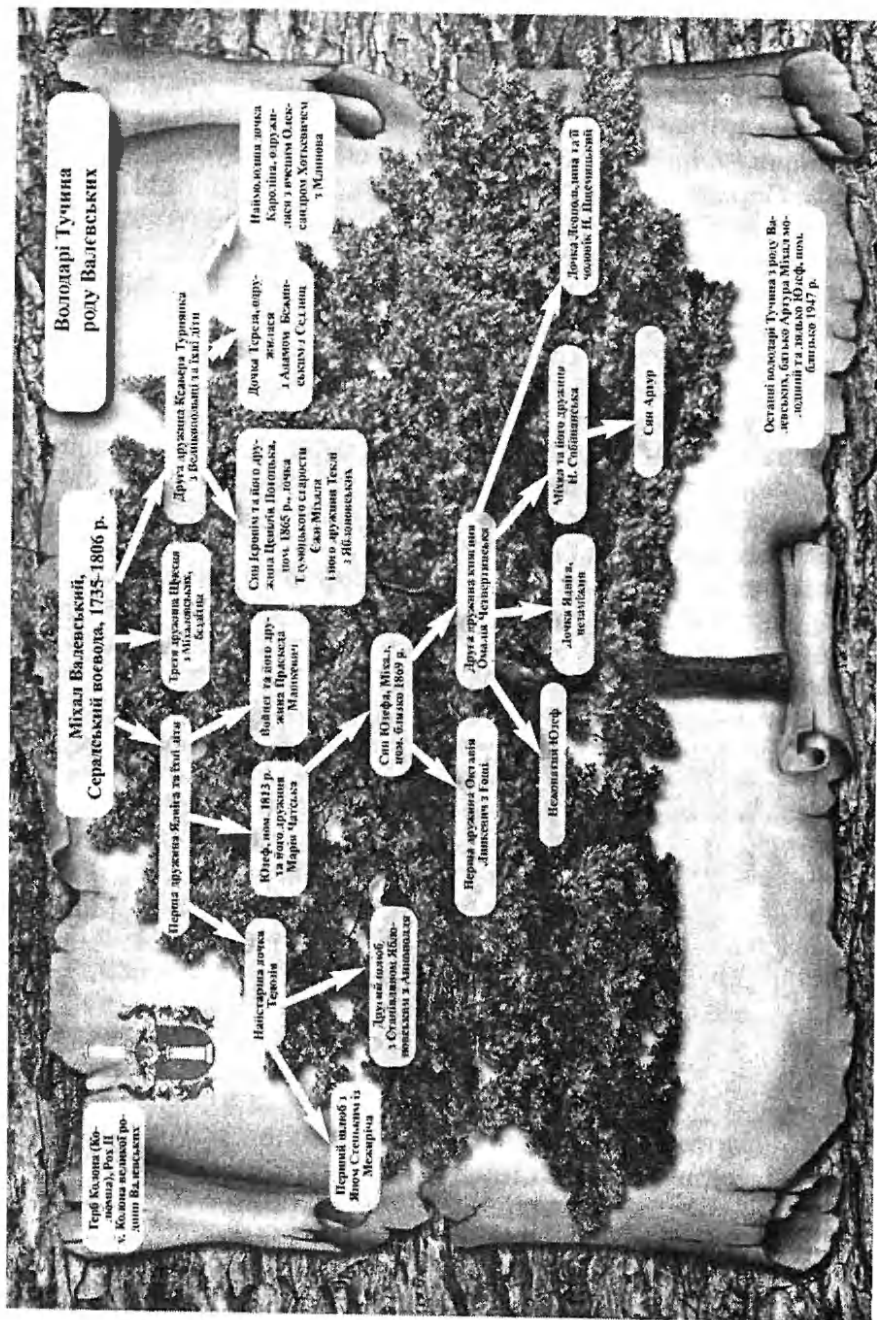
Мініатюра на слоновій кості Йозефа Валевського, виконана директором порцелянної фабрики у Корці (пізніше Баранівці) Мезерою

тяться весело, швидко ростуть прибутки і з'являються за-
висники. Черговий донос Кімберлея як неблагонадійного
застав Йосипа на злеті, і його виселили в далеку Пензу. На
кінець 1869 року в Рівненському повіті під поліцейським
наглядом перебувало 32 особи, в основному місцеві по-
ляки. Серед них і двоє тучинців. Першим був наш Юзеф
Валевський, який потрапив під нагляд за своє політичне
минуле, за що і постраждав. Другим – відставний колезь-
кий реєстратор Андрій Гелетка, який складав селянам
кляузні прохання.

Журба та туга за рідним краєм та малолітнім Михасем
підірвали здоров'я Йосипа. Друзі та рідні шлють прохання
високим чиновникам, і приходять очікувана амністія.
Йосип наступного ж дня вирушив на Волинь. У дорозі за-
студився, а тут ще далася взнаки хвороба серця. Пізньої
осені 1813 року Міхал Валевський у присутності князя Чет-
вертинського помер. Побратими ще з часів повстання Ко-
стюшка тихо поховали його на чужині, у Липецьку.

В цей час у Тучині правила бал вдова іншого сина воєводи,
Ієроніма Цецлія Валевська, у дівочтві Потоцька. Вона з ве-
ликою запопадливостю використовувала своє привілейоване
в певному сенсі становище. Гарно вбрана, розумна та досить
мила, ця пані ще довго буде підтримувати реноме воєводи,
якого не стало. Генеалогічну лінію власне Валевських продов-
жив син Міхал (1807-1869 роки), який за тогочасною тради-
цією отримав ім'я батька. Він утримував і всю маєтність
родини. Відомо, що Міхал був одружений двічі. Перший раз
його полонила вельможна пані Октавія Ленкевич з Гюці.
Друга дружина, княжна Омалія Четвертинська, вразила
Міхала сліпучою красою. Все в ній було природне, архіна-
ївне та захопливе до нестями. Вона подарувала йому двох
синів – Юзефа та Міхала-молодшого, і двох дочок – Ядвігу
(була незаміжня) та Леопольдину (вийшла заміж за
Н.Пшесмицького).

Прибутки Міхала-молодшого були менш вагомими. Він
хоча й мав повне визнання у найвишуканішому товари-
стві, повсюдне обожнювання і популярність, але помітного
сліду у розбудові містечка Тучин не залишив. Міхал-молод-
ший, вихований більше під опікою матері, ніж батька, з
юних років привчений до значних прибутків своїх родичів,

виріс із певними вадами і дбав лише про калькуляцію і сегрегацію (розділ) майна матері, був слабким від природи, але не позбавлений шляхетних поривань. Тому дуже швидко перекваліфікувався на вірнопідданого російському царю, стояв на порозі нової кар'єри, а потім його слід загубився. Помер Міхал близько 1869 року. Відбудовувати тучинський палац наміру та бажання він не виявив, Рештки маєтку похмуро бовваніють на фоні парку, і згорілий палац стає своєрідним волинським мавзолеєм відомому воєводі.

Власники маєтку тулилися в уцілілих павільйонах та окремих галереях, мало пристосованих для постійного проживання. Туди-сюди тягали уцілілі розкішні меблі, що втрачали свій зовнішній лоск та пишноту. На момент продажу решток маєтку чергова пожежа загнала всіх в один павільйон, що мав ще людський вигляд. Російську владу цей історичний комплекс не цікавив, і рештки його розібрали в кінці XIX ст. Частина добротної цегли пішла на будівництво нового палацу Трубецького, а масивні основи портикових колон, рештки мармурових східців згодилися при будівництві церкви та синагоги.

Вдова Міхала помирає десь на початку 80-х років. Правнуки воєводи достойного сліду не залишили. Останнім нащадком воєводи Валевського був його праправнук Артур, а вже геть останнім володарем урізаного, досить осоромленого і занехаяного тучинського маєтку був батько Артура Міхал і дядько Юзеф, який помер після другої світової війни. На ньому згасла свічка володарів Тучина зі славетного роду Валевських. Інші нащадки цього відомого роду до наших днів продовжують славні традиції своїх попередників. Серед причин цього згасання зазначаються різноманітні фактори: нездоровий спосіб життя (бали, розваги, пияцтво), значні втрати під час воєнних змагань із зовнішніми та внутрішніми ворогами, негативні наслідки перехресних шлюбів та родинні спадкові хвороби.

Малолітні діти виховувалися при родинному дворі, рідко кому вдалося здобути європейський рівень освіти і на власні очі ознайомитись із новітніми культурними явищами тієї доби.

Пропонована увазі читача книжка не є спробою деталь-

ного та всебічного опису спадщини родини Валевських. Таке завдання – справа майбутніх краєзнавців. Мета, яку поставив перед собою автор, значно скромніша і полягає в намаганні розбудити, скласти і донести до читацького загалу інтерес до фамільного портрету династії Валевських у тучинській окрузі.

До четвертої ревізії (1782 рік) волинське населення не обкладалося подушним податком, а оскільки це було майже головною метою ревізій, то вони раніше і велися не зовсім сумлінно. З Правобережжя велика кількість українців переселялась у другій половині XVIII ст. в Новоросійський край. Тому хоч для приблизного порівняння змін кількості населення можна брати кількість українців по п'ятій ревізії 1795 року. Слід підкреслити, що п'ята ревізія була останньою, в якій українці виділялись як окремий етнос. Уже шоста ревізія (1811 рік) не передбачала обліку українців. Це був один із напрямів русифікації слов'янського населення Росії. Окремо виділялись лише євреї, іноземні колоністи та народи Сибіру. Національна приналежність відновилася лише за Всеросійським переписом 1897 року, тобто через 100 років.

Щоб упорядкувати облік селян, які мали платити підвищений податок, та навести лад у перерозподілі населення після війни з французами, у 1816 році була проведена сьома ревізія, а через вісімнадцять років, у 1834-у, відбувся наступний перепис (восьма ревізія).

Тучин залишається волосним містечком Рівненського повіту і активно заселяється польськими переселенцями з Привіслянського краю. Цей люд достойно наводнив до середини XIX ст. і навколишні волинські села. Це були вихідці із села, не шляхетного стану, з малою маєтністю і спокійним норомом.

У Тучині справно діє костел. 1857 року ксьондз римо-католицького приходу Гіполіт Мнихновський дуже ретельно складає список поселень (веде церковний облік), які входять до тучинського приходу. Цей документ цікавий з різного боку, бо стає зрозумілою тогочасна класифікація поселень, а саме: місто, містечко, село, деревня, слобода, двір. Із таблиці дуже добре видно, що поляки переважно жили в слободах. Тучинський римо-католицький приход був досить великим і мав у різний час до тисячі й більше прихожан, що

№ п/п	К-сть дворів	Назва поселення	Кількість осіб	
			чоловіків	жінок
1	53	Містечко Тучин	140	152
2	1	Село Селища Малі	4	2
3	2	Село Сілице (Садове)"	8	11
4	2	Село Постумити (Пустомити)	1	1
5	1	Село Коростягин (Малинівка)	2	1
6	2	Село Воскодави	8	7
7	1	Село Дроздів	3	4
8	1	Село Мкшишинс (Миншин)	1	-
9	-	Село Речиня (Річиця)	-	-
10	9	"Деревня" Рисвянка	27	21
11	1	"Деревня" Желянка (Жалянка)	2	1
12	2	"Деревня" Матвіювка (Матіївка)	4	10
13	4	"Деревня" Малатин (Машятин)	7	7
14	1	"Деревня" Воронів	-	6
15	1	"Деревня" Горбів	2	3
16	4	Слобода Криниці (Кринички)	8	9
17	8	Слобода Цецилювка (Цецилівка)	31	38
18	16	Слобода Леонівка Велика	55	56
19	4	Слобода Леонівка Мала	10	10
20	5	Слобода Уршудин	22	12
21	5	Слобода Круги	25	17
22	7	Слобода Собівка	26	22
23	8	Слобода Кудрянка	37	27
24	11	Слобода Мавдан Постумитський (Пустомитський)	34	38
25	1	Двір Дорогобузький	3	2
26	1	Двір Березолукський	4	3
26	134	Всього	434	459

Список поселень Тучинського римо-католицького приходу станом на 1857 р.

гарантувало йому значний вплив в окрузі і великі статки. Ксьондз Гіполіт так ретельно склав список поселень свого приходу, бо готувалася нова ревізія, черговий перепис селянського населення, що був проведений 1858 року.

Дійшли відомості про те, що ксьондзом в Тучинському костьолі був Феодор Сагайдаковський. Сповнений рішучості, він ревно беріг і примножував славу свого костьолу, бо

часто писав листи у Рівненське повітове поліцейське управління зі скаргами на свавілля поміщика Валевського. Наважитися на протистояння з впливовими особами в той час могла лише Церква.

Перепис підготував ґрунт для проведення великої і значної уже земельної реформи та відміни кріпосного права в 1861 році. У нашому краї утверджувалося громадівське землекористування, а кращі землі залишались у руках поміщиків. Під цю реформаторську справу перепис готувався ретельно, обліковувалася вся земля усіх форм володінь. Волинські селяни особливих надій на неї не покладали і залишались під орудою Валевських, Любомирських, Корецьких та іншого панства. Правда, уже в 70-80-х роках XIX ст. поміщики, скориставшись деякими державними збоями, почали самоправно захоплювати землі, навіть церковні, і поселяти там німецьких переселенців, які жили відносно близько до волинського краю і шукали кращої долі за межами фатерлянду. Німецькі колонії росли навколо Тучина, а саме біля Рисв'янки, Амеліна, Городища, Великого Житина, Люцинова тощо.

УКРАЇНА В XIX-НА ПОЧАТКУ XX ст.

У цей період українські землі були під гнітом двох імперій – Російської та Австро-Угорської, бо ще наприкінці XVIII ст. було остаточно впроваджено та зміцнено царську владу на Лівобережжі та Слобожанщині.

На загал Україна була поділена на три губернії, що входили до складу Російської імперії. І такий адміністративно-територіальний устрій проіснував аж до 1917 року. Скасування Магдебурзького права у 1831 році та Литовського статуту 1840 року поклало остаточно край виборам урядовців та місцевій автономії. Загарбання споконвічних українських земель Російською імперією було до XVIII ст. одним із основних напрямків експансіоністської політики Москви і мало попередню багаторічну традицію. Московський царат 22 жовтня 1721 року перейменував свою державу у Всеросійську імперію, а її населення отримало нову назву – росіяни, замість старої – московити, москалі, московини, і загарбницькі намагання зросли.

Незважаючи на несприятливі обставини, рік у рік чисельність населення в Україні зростала і на початку XIX ст. складала 7,5 млн. чоловік, на кінець 50-х років – близько 13 млн., а в 1897 році – уже 23,4 млн. чол. За одне століття населення України зросло більше ніж втричі. Це пояснюється як збільшенням народжуваності (бо українці є плодovitим народом, що підтвердиться ще не один раз), так і колонізацією півдня України втікачами й переселенцями з центральних районів Росії.

Західноукраїнські землі, площею близько 70 тисяч кв. км, з населенням 2,5 млн. чоловік (у тому числі 2 млн. українців) стали колонією Австрійської монархії. Крім немилосердного визиску та політики онімечення в Галичині тривав процес полонізації, на Закарпатті – мадьяризації, на Буковині – румунізації, на Волині – русифікації українського народу. Подвійний національний і соціальний гніт та багатокласова роз'єднаність стали гальмом економічного та духовного поступу українців.

Царський уряд всіляко заохочував іноземців, зокрема німців, сербів, болгар. Чимало німців та чехів селилось і на Волині. Етнічний склад бюрократії на Волині складали поляки та росіяни. Колишня українська старшина йшла на службу до російського государя, тішила свою свідомість належністю до дворян, зрікалася навіть ідеї особності України.

Весь цей період відомий присутністю на українських землях ряду меншостей. Найстарішою і найчисленнішою меншістю були євреї. Перші єврейські общини з'явилися в Криму; на початку X ст. вони виїздили з Хозарії та Візантії й оселялися в Києві, утворюючи єврейські вулиці недалеко від нинішньої Львівської площі.

Після третього поділу Польщі уряд Росії почав проводити хитру політику щодо своїх єврейських підданих. З метою захисту російських купців від конкуренції він частково забороняв євреям проживати на території Росії, їм була встановлена смуга осілості. Зона осілості євреїв обмежувала кордони їхнього розселення районами Правобережної України. Переважна більшість євреїв проживала в містах і містечках Волинської та Подільської губерній. Їм дозволялось оселятися на землях Новоросії. Євреї активно переселяються на благодатні землі Таврії та Криму, прагнучи вибратися з примусової зони осілості.

Стрімким цей процес був на правому березі Дніпра, де різко зростало населення. За період з 1844 по 1913 рік воно збільшилось на 27 %, в той час як єврейське населення – на 844 % Іудейська релігія освячувала багатодітні родини, євреї менше потерпали від голоду, воєн та епідемій, у них було більше лікарів та була поширена єврейська самодопомога. Традиційно євреї жили в містах, де складали до 35 % населення, а в містечках Волині – до 60-70 %.

Ортодоксальна єврейська релігія, своєрідна культура, мова (ідиш), писемність справа наліво, компактність проживання, замкнутість громади – це окремий світ. Величезний вплив на єврейську общину мали рабини та кагали – органи самоврядування єврейської громади. Контакти із зовнішнім світом обмежувалися лише економічними зносинами. Верхівка була багатою – це равини та інші шановні книжники, капіталісти. Типовим було убозтво, єврейська нечистоплотність у побуті, перенаселеність, що перевищувала їхню економічну спроможність. Щоб вижити в густозаселених провінційних містечках, де була велика конкуренція на ринку праці, потрібні були працьовитість, терпимість, кмітливість та майстерність.

Весь цей природній ряд вимог євреї набували з небаченою впертістю, і 75 % волинських євреїв заробляли на життя лихварством, торгівлею та ремеслом. Ці небагаті крамарі, шевці, ювеліри, склярі, кравці, аптекарі, становили єврейський середній клас. Некваліфіковані робітники правили шкури, різали курей і дерли пір'я, прислужували в шинках, млинах, винокурнях, олійнях тощо. Вони складали до 20 % єврейської робочої сили. Єврейське населення швидко росло, і почала загострюватися соціально-економічна конкуренція з усіма неєвреями. У 1897 році в межах Російської імперії налічувалося 2 млн. 430 тис. євреїв, у тому числі в межах України 1млн. 644 тис. осіб, або більш як 67% їх загальної кількості. В цей період відбувалися погроми, пограбування їхнього майна та вигнання за місто. Погроми загострили у євреїв почуття беззахисності, і вони почали масово емігрувати.

До 1914 року з Російської імперії виїхало дуже велика частина євреїв, в основному до США. На Волині цей процес був повільнішим, хоча й тут між українцями та євреями не

було великої дружби. Цілі століття ці два народи існували немов у різних середовищах. Для єврея селянин з Волині представляв відстале й убоге волинське село, а для волиняка єврей був втіленням усього чужого і здирницького, лицемірного й хитрого. Мало спільного мали євреї та українці в культурі і релігії, і це лише поглиблювало відмінності між ними. Ці два народи століттями продовжували жити у близькому сусідстві і в той же час були майже ізольовані один від одного, а багато представників двох народів були більш схильні гаїти старі образи, ніж шукати взаєморозуміння. Хоча існували і приємні винятки.

Поляки жили в Україні раніше за росіян, вони колонізували українські землі два століття. Після повстання Богдана Хмельницького їх майже вигнали з Лівобережжя, та вони ще довго будуть володарями становища, досить міцно зберігатимуть свій вплив на Правобережжі. У свідомості поляків цей край був невід'ємною частиною Польщі, попри те, що Правобережжя після 1795 року було приєднано до Російської імперії. В середині XIX ст. поляків було 500 тис., а в 1909 році вони склали лише 4 % від населення Правобережжя. Але не кількістю поляків визначалась їхня вага в суспільстві, а величезним багатством і впливом їхньої еліти. Вони тримали в руках до 85 % землі та більше мільйона кріпаків.

Перехід до товарного землеробства виявився для багатьох шляхтичів складним, і вони почали активно розпродувати свої маєтки і перебиратися в міста, де стали чиновниками, купцями, людьми вільних професій. У повсякденних стосунках між польськими панамі та волинськими селянами завжди існувала напруга, а часом і лють. Зверхність та пиха шляхетства, щоденні бали та розваги труїли взаємне існування, і в традиційних стосунках між двома народами на початок XX ст. сталося мало змін. Крім уже згаданих євреїв, росіян, поляків та німців, до найбільш численних народів, які мешкали на території України в 1897 році також належали греки – 58 тис. осіб, чехи – 11 тис., болгари – 59 тис., білоруси – 67 тис. осіб, інші народи – 66 тис.

Уже зародилося в Україні українофільство, і піонерами цього міцніючого напрямку стали професор історії Ми-

кола Костомаров, Василь Белозерський, Тарас Шевченко та Пантелеймон Куліш. Стрижнем цієї групи була турбота про покращення долі українських селян. На противагу першочерговою метою політики імперської влади було послаблення польських впливів на Волині, але одночасно царат на повну силу проводив і політику русифікації серед українського населення, яке на той час на Волині жило досить бідно. Щоб знайти полегшення своєму злидненному існуванню, селяни часто звертались до шинку.

Польські пани, які володіли легальною монополією на виробництво хмільних напоїв, та євреї заквітчали Тучин шинками з чотирьох боків і пустили горілку за дешевою ціною. Власники шинків навіть встановлювали для своїх селян кількість споживання алкоголю, намагаючись продати якомога більше. Дійшли відомості про те, що власник шинку Берко щодня виходив смерком на вулицю, гладив бороду білою рукою, дивився, як мужики валялись попід тином, перераховував причманілих і повільно поводив плечима та пристаркувато кліпав. Жінки заволали: мовляв, немає спасу, і гуртом пішли до в'їта. Тільки й того, що послухав... У Тучині в цей період була велика гуральня, кілька пивоварень та безліч інших хмільних місць.

Не всі західні українці були селянами. Виразну соціальну групу становило греко-католицьке духовенство і церква, що визнали зверхність Риму. Кількість греко-католиків на початку становила до 2 млн. Шляхом масових депортацій і підкупу царський уряд фактично знищив цю конфесію, лишилася лише маленька частка греко-католиків в околицях Холма. В міру того, як зростало імперське панування в Україні, і зокрема на Волині, згасала відданість українців рідному краю, слабло усвідомлення української самобутності, таке сильне у славну козацьку добу. Політичне, соціальне, культурне значення волинян настільки підупало, що стало ледь відчутним на довгий час. А з початком ХХ ст. почалась нова доба на моїх землях.

ВПЛИВ РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА ПОШИРЕННЯ ПРАВОСЛАВ'Я НА ВОЛИНІ

9 жовтня 1827 року цар Микола I видав указ, яким заборонив наVERTати уніатів у католицтво та приймати католиків до уніатського чернецтва. Головним провідником цих урядових заходів стає Йосип Семашко. Одна із гілок цього роду пустила свої паростки в селі Павлівці Липківського району теперішньої Вінницької області, де 25 грудня 1798 року в родині уніатського священика народився Йосип Семашко. Він навчався в Немирівській гімназії, а потім отримав ступінь магістра в духовній семінарії при Вільненському університеті і в сані диякона був членом Луцької уніатської консисторії. В подальшому, успішно працюючи в Петербурзькій римо-католицькій колегії, подав царю доповідну записку, яка сподобалася Миколі I і послужила підставою для проведення докорінних перетворень в уніатській церкві.

Базиліанські монастирі Піддубецький, Тригірський та Верхівський були закриті й обернені в парафіяльні церкви, а монастирі Білостоцький, Дорогобузький, Дубнівський, Гоцанський, Луцький, Загорівський, Мильчанський, Туминський – повністю закриті.

1829 року Йосип Семашко був зведений в сан єпископа, а в 1833 році одержав самостійну Литовську кафедру і почав більш активно проводити роботу на користь православ'я. 1838 року уніатська церква Росії підпорядкувалась оберпрокуророві Святишого синоду, а потім уніатське духовенство приєдналося до православної церкви. 12 лютого 1839 року було підписано на Соборі акт, за яким з'єднали українських уніатів з православною церквою в кількості 1300 духовних осіб, та 1500000 парафіян, серед них 1200000 парафіян Київської, Волинської та Подільської губерній. З того часу на Волині офіційно все українське населення належало до православної церкви. Але це лише офіційно. З часом Йосип Семашко був зведений в сан митрополита литовського. Помер цей церковний діяч, який до смерті був нежонатий, 23 листопада 1868 року.

Досить небезпечним у ту пору був намір Адама Чарто-

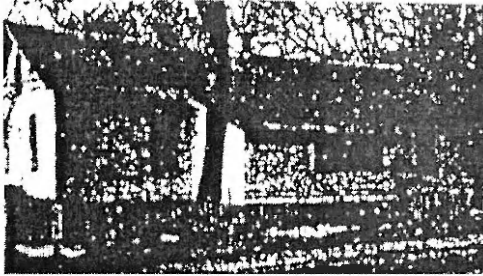
рийського та його соратника Тадея Чацького підготувати в майбутньому відновлення Польщі за допомогою освіти польського юнацтва й ополячення українського населення Волині. Освіта була лише прикриттям, а метою було ополячення православного люду, укріплення польської народності, розширення меж Польщі за рахунок земель Литви, Білорусії та України. Одним із відомих співробітників Чарторийського в ополяченні краю був волинський поміщик Тадей Чацький. На зібрані пожертви він реформував колишні школи в Межиричі, Володимирі, Бердичеві, Клевани, Луцьку, Житомирі, Дубровиці, Барі та Вінниці.

Усі заходи Йосипа Семашка закладали лише основи та початок докорінним перетворенням уніатської церкви, що мали здійснюватися поступово. Але вони зустріли шалений опір з боку римо-католиків та базиліан, які заважали очищенню унії від латинства та зближенню її з православ'ям. Почалося польське повстання 1830 року, яке крім мрії про відновлення державної самостійності Польщі мало й релігійну підкладку. Незабаром ліквідується ряд католицьких монастирів на Волині, а їхні костьоли обернені на православні церкви.

Внаслідок невдалого польського заколоту були закриті Кременецький ліцей і польська школа, замість них у Волинській губернії відкрилися дві російські гімназії та 1834 року засновано університет св. Володимира в Києві.

Початкову освіту на Волині діти селян здобували в парафіяльних школах. Не кожен міг її здобути. Успішно діяли так звані «дяківські» школи. Дяк, найнятий селянами, вчив дітей читати та писати. Методики викладання не було, кожен діяв на свій лад, переважала схоластика та псалтир, але свою певну роль дяківські школи виконали. Царат був зацікавлений, щоб потреби промисловості у робітничих кадрах задовольняли спеціальні ремісничі та професійні училища.

Волинь залишалась переважно аграрною, тому тут відкривалися школи городництва, квітникарства, садівництва, бджільництва тощо. Після реформи 1861 року право відкривати школи було надано, окрім держави, громадським організаціям та приватним особам. Долучилися до освітянської ниви чиновники земств, духовні особи, поети та різночинці. Кошти на освіту, які виділяв уряд

Царська школа

Росії, почали підживлювати гроші приватних осіб. У самому центрі Старого Тучина у 1877 році було збудовано та відкрито для навчання перше типове приміщення двокласної школи, так звана в народі «царська школа». Хлопчики та дівчатка навчалися разом, за навчання грошей не платили, вчителів наймала держава. Тут вивчали азбуку, закон Божий, лічбу, вчили на пам'ять чимало релігійних та світських віршів і пісень, опановували основи французької та інших мов. До наших днів дійшли прізвища відомих тучинських вчителів «царської школи», яких поважали і любили діти та дорослі: Клепач, Книш. Муроване приміщення царської школи, яке стоїть і зараз, використовувалося під банк, проживання приватних осіб тощо. Поруч росте стара дуплиста липа, яка пам'ятає час початку будівництва цієї історичної споруди і якій уже понад 130 років. А вже в 1898 році у Тучині стало два навчальні заклади, бо почало діяти церковно-парафіяльне (міністр) училище.

Населення Тучина в цей час стрімко росте і досягає більш як 7 тис. чоловік. У 1913 році було збудовано друге типове на той час приміщення школи з червоної цегли місцевого виробництва, яке отримало справді історич-

Червона школа

ну для села назву – Червона школа, бо навіть за іронією долі одним із перших директорів у радянський період тут був відомий педагог з прізвищем Червоний Василь Якович. Треба пам'ятати, що через п'ять років колектив Тучинської середньої школи разом із громадою села буде святкувати століт-

ній ювілей з дня побудови шкільного приміщення, яке збереглося в достойному стані до наших днів.

Перша світова війна вихором вкотилася на терени Волині, і розпочати повноцінне навчання в новому приміщенні не змогли, лише започаткували шкільництво. Школа стояло пустою, частково пограбована: витягли вхідні двері та окремі віконні рами, навіть почали дзьобати стіни – надто привабливою була якісна та дорога цегла. Під час другої Речі Посполитої приміщення Червоної школи добре відремонтували, почали навчати дітей, а в 1928 році навіть добудували одне крило, що не спотворило загального вигляду школи.

4 грудня 1840 року прийшло із Петербурга розпорядження про введення в дію Зводу російських законів на Волині. Цим було покладено край неросійському судочинству, а також виборам урядовців та місцевій автономії в Україні.

Царський уряд відкрито розглядав Україну як органічну частину Російської імперії. Незважаючи на несприятливі обставини, рік у рік в Україні зростала чисельність населення. Царський уряд заохочував іноземців, зокрема німців, сербів, болгар. Німецькі землеробські колонії, що з'явилися на Волині на початку XIX ст., користувалися найбільшими привілеями. Певна частка німців-колоністів поселилася на Погоринні, в тому числі в моєму Тучині та навколишніх селах. Царат їх всіляко заохочував, надавав кращі ґрунти, порівняно близько заходились їхні етнічні землі, а подальша земельна реформа прискорила зростання колоністів.

Треба відзначити, що німці активно господарювали, вправно переробляли сільськогосподарську продукцію, впроваджували нові механізми та агрегати. Їхні садиби були більш ошатними, двори тріщали від худоби та птиці, а їхні діти ставали вправними шевцями, столярами, теслями та ковалями. До них наймалися на роботу місцеві люди, у них вчалися ремеслу та новим методам господарювання. Жили вони активно, прикупували наділи, подекуди захоплювали й освоювали навіть церковні землі.

Наприкінці XIX ст. на українських землях, що входили до складу Російської імперії, мешкало 378 тис. осіб німецького походження. Німці були четвертим національним загоном після українців, росіян та євреїв і становили

1, 8% всього населення. Переважна кількість німців-колоністів сповідували лютеранство, але були серед них і католики; по всій Волині рясно росли їхні молитовні будинки, в Тучині їхніми зусиллями була зведена кірха. Життєві ускладнення для німців розпочалися ще за часів Першої світової війни.

З усіх найбільш численних національних загонів, що мешкали на території українських земель, українці були загоном найбільшим аграрним. На той час найбільшим міським загоном стали євреї та росіяни. Росіян у наших містах було 881 тис. осіб, у той час як українців – 849 тис. Таким чином, волинська земля у XVIII-XIX ст. була багатонаціональною. Експансіоністська політика Російської імперії за цей час прискорила темпи зростання росіян. Невпинно росли міста. У 1926 році серед 29 млн. населення України питома вага мешканців міст складала 18,5%, на початку вересня 1939 року – 36,8%. У післявоєнний період урбанізація тривала, і у 1959 році в українських містах проживало 45,7%, в 1970 – 54,5%, в 1989 – 66,9, а в незалежній Україні у 2003 році в містах проживало 67,3 % мешканців. Темпи урбанізації сповільнилися, хоча цей процес триває й нині. Причин достатньо, але це окреме питання.

Прийняття теперішнього села бездарними урядниками з постійною завзятістю вимиває колоритну постать селянина-трудівника, і на зміну йому заводять у села злодійкувату потлоч. Що тут казати, можна лише важко зітхнути. Село наше хворе, але не безнадійно. Одування швидко ще можливе і обов'язково відбудеться. Хай тільки вгомониться цей занадто барвистий багатопартійний гул і перестане тріскотіти про страшенну любов до землі просякне наживою аграрне політичне лоббі, як в парламенті, так і на місцях. Сорочки на собі рвуть, а потім тихцем хапають у власність земельку – тисячами гектарів, про всяк випадок, для потіхи, для гонору, для ошуканства. Мені особисто відомі ці різноманітні схеми юридичного крющотворства в земельних відносинах, бо чимала власна нотаріальна практика відкрила очі на цей ганебний процес. Морози, литвини, плющі, кравчуки, симоненки, мартинюки, ващуки та багато-багато дрібніших бонз весь час ускладнюють процес землевідводу, лякають крахом та рабством, а простих дієвих кроків не пропонують.

Так їм краще – каламутна вода і чорна-пречорна земля вичавлюється з-поміж пальців і так приємно гріє лукаву українську душу. Та час радикальних реформ неодмінно настане, бо інакше придушить всіх нас завжди важка, але свіжа українська земля.

В надії здобути прихильність українських селян і ще більше підбурити їх проти польських панів у 1847 році впроваджуються Інвентарні правила. Вводилися так звані “інвентарі” – описи поміщицьких маєтків. На підставі інвентарів було визначено розміри земельних наділів кріпаків і встановлювалися розміри панщини та інші повинності. Панщина встановлювалась у розмірі трьох днів для чоловіків і одного дня для жінок. Заборонялося використовувати жінок на важкій праці, обмежувалося свавілля поміщиків щодо шлюбу селян, здачі в рекрути, висилки в Сибір. Визначалася межі поміщицької влади.

Але не довго музика грала, і вже в 1848 році доповнення до Правил звели нанівець проголошені поступки. Відмінялося старе польське оподаткування, обмежувалося право пана на особисте життя селянина.

Малородючі землі, отримані волинянами, не забезпечували їх необхідними для викупу землі прибутками. І щоб знайти кошти, вони мусили найматися за низьку плату в поміщицькі господарства. Як правило, оплата була поденною. Тучинський селянин наймався на роботу разом із кіньми і за день отримував 30- 60 коп., піший – 40 коп., жінки – до 30 коп., а чверть жита (141,6 кг) в Тучині на базарі коштувала 8 крб. Робочий день тривав 10-12 годин, а в гарячу пору жнив, сінокосу тощо – і всі 14 годин. Життя селянина було важким і нужденним, побут – простим і раціональним. Хати і хатинки були дерев'яними, приземкуватими, з маленькими віконцями, покриті соломою та з глиняною долівкою; одна простора кімната слугувала і за кухню, і за спальню, і за дитячу; освітлювалося приміщення, як правило, лучиною або лоем; на гаку висіла плетена колиска, в якій виростали діти, – все просто і раціонально. Одяг був полотняним, свити з домотканого сукна у більшості селян переважали іншу одягу і були прикрашені вишивкою.

Влітку ходили босоніж або в постолах, взимку – в чоботах

та кожухах, які правили і шили самостійно або гуртом; голови були покриті смушковими шапками, кашкетами, хустками; на свята наряджались особливо – у вишиті сорочки, фартухи, намисто, капелюхи. Збереглося чимало описів тогочасного побуту та фотографій людей у трохи пізніший час (кінець XIX ст.), за якими в дрібних деталях можна вивчити тогочасний тип життя волинян. Містечка Ёвца, Тучин, Клевань були трішки багатші, а міщани – більш заможні.

За другим законом 1866 року визначався порядок поземельного устрою державних селян: їм надали ті землі, якими вони користувалися раніше, але не більше 8 десятин на ревізську душу в малоземельних і 15 десятин – у багатоземельних районах. Реформація на селі дала відчутний поштовх соціальній диференціації селянства, його розшаруванню, визріванню сільської буржуазії.

Цей процес посилювався після проведення столипінської аграрної реформи. Змістом реформ було прискорення руйнації сільської громади, цього міцного зашморгу на шії селянства. Рушійною силою мала стати приватна власність на землю, ліквідувались обмеження у відчуженні наділів. Важливою складовою реформ Столипіна стала політика переселення селян. За шість років, до 1912 року, з України в Сибір виїхало майже 1 млн. селян, почали зароджуватися паростки капіталістичних відносин у сільському господарстві. Значну частину селянства України почали складати заможні селяни (фермери), які застосовували у своїх господарствах найману працю і отримали державний ринок збуту. Успіх не забарився.

Уряд Росії низкою нормативних актів фактично забороняє полякам Волині здійснювати вільну купівлю земельних ділянок та маєтків. Почалася чергова гра з підставними особами російського походження на прилюдних торгах за право володіти Тучином. Росіяни-власники не з'являлись у краї, а були відомі лише з офіційних документів на право власності.

На поточному аукціоні в 1890 році Тучин купляє відносно збіднілий російський дворянин Трубецький, який врешті-решт осів на тутешніх землях на досить довгий час. Родина Трубецького дуже солідарно працювала над створенням легенди про своє аристократичне походження. Є версія, що в

цей час царські особи мали намір проінспектувати війська Подолі та Волині. Була надія, що особи царського двору можуть відвідати Шубківські царські військові табори, і царедворців потрібно достойно прийняти. Під цю версію в Тучині, на території парку, дуже швидко зводиться не стильний палац із червоної цегли. Бо інакше навіщо була потрібна така дорога цяцька росіянину Трубецькому у волинському селі, він же не цар Петро, щоб для потіхи.

В дитинстві я часто бував у хаті відомого тучинського фотографа Левка Тивончука, зі старшим сином якого, Володимиром, ми ходили разом до школи. Його батько показував нам цікаві, на його думку, якісно виконані фотографії. Так мені дісталася фотографія похорону моїх батьків, які трагічно загинули в 1947 році. За це фото я йому навіки вдячний. У них в хаті була чимала скриня, повна всіляких фотодокументів. Пам'ятаю, старий, врівноважений, підсліпкуватий від фотосправи фахівець високого ґатунку показував нам фотографію 9 на 12 величного палацу і стверджував, що ця споруда колись стояла в тучинському парку. Хто фотографував, невідомо. У нас, дітей, це не викликало жодного інтересу. Історія села в той час нікого не цікавила. Уже тепер ретельно обстежив всю територію парку – візуально і сліду не видно. На мою думку, палац Трубецького стояв в районі, наближеному до школи-інтернату, в парку, на його високих схилах. Ще в дитинстві, часто граючись в парку, бачив окремі фрагменти якогось фундаменту, але тепер уже все заросло бур'янами, а дощ та вітер стерли найменші рештки підмурків. Тепер треба вести розкопування, отримати дозвіл, віднайти кошти. Хто і коли це буде робити? Важко прогнозувати.

Благородну справу Левка Тивончука продовжила його дружина, яка достойно несла цей хрест. А на дітях природа часто відпочиває. Так буває – родинна справа згасла і сліду не лишилось. Величаві обриси палацу залишились у пам'яті. Впевнений, що пошук треба продовжити, і прийде успіх. Цей палац простояв майже до жовтневого перевороту 1917 року. В ці буремні часи палац Трубецького в Тучині не раз руйнувався, а потім його розтягнули до цурки. Мої земляки вміють робити це дуже спритно. Кажуть, що цегла з нього часткова пішла на добудову кірхи, школи тощо. Ку-

дись приткнули, звичайно, але окраса парку, його діамант у черговий раз було втрачено.

Сам власник палацу, запопадливий і обережний старикан, вчасно та спритно продав свої маєтності у 1910 році зрусифікованій польській родині Отфіновських (Отвіновських) і назавжди покинув Волинь. У власність їй дісталися дрібні крихти з панського столу: у міжвоєнний період остання господиня Тучина Ольга мала лише 2200 га колишніх безмежних земель роду Валевських. Яка іронія часу – через 70 років дослідне господарство «Тучинське» має майже таку само кількість землі. Ольга Офіновська господарювала на тучинській землі до 17 вересня 1939 року і покинула її назавжди. До цього часу є люди, які пам'ятають цю довірливу панянку. Відомо, що Ольга Офіновська відмовилася від своїх колишніх безтурботних і фривольних манер і була милою кокетливою панянкою. Її дід негативно оцінив останнє повстання поляків, а батько деякий час прислужував царській владі у Житомирі.

З початком промислового перевороту в Україні виникли перші цукроварні, а в 1849 році їх уже налічувалося більш як 200. Скажімо, 81% цукру, виробленого в Російській імперії 1849 року, припадало на Україну. В українську цукрову промисловість почав енергійно проникати купецький капітал. Молоді підприємці, колишні кріпаки українського походження Яхненки, Симиренки, козаки Терещенки, стають в один ряд із титулованими цукрозаводчиками – графами Бобринськими, Потоцькими й успішно починають завойовувати провідні позиції в цукровій промисловості.

Набагато повільніше розвивалася промисловість на Волині та Галиччині. Колоніальна політика центральних властей монархії далася взнаки, але й тут помітно було пожвавлення, хоча переважала дрібна промисловість. Повільно розвивалися такі галузі промисловості як скляна, фаянсово-парцелянова, текстильна, паперова, цукрова, сірникова, шкіряна.

З часу Переяславської Ради росіяни стали в Україні звичними, але їх ніколи не було багато. У своїй масі це були солдати і офіцери міських застав, дворяни, які отримували маєтки на Півдні, чиновники й купці, а в кінці XIX ст. Україну більш масово наводнили різного роду промис-

ловці. В 1900 році росіяни складали 12 % населення України. Ще менше їх було на Волині. Але процес пішов. Переконані в тому, що Україна за своїм єством – російська земля, а української культури не існує, росіяни в більшості своїй не бажали опановувати українську мову, їх не цікавили українські звичаї, звички, традиції, побут, фольклор, традиційні ремесла тощо. Вони всіма способами домагалися русифікації всіх сторін українського життя. Українські селяни ставилися до росіян поблажливо, хоча усвідомлювали різницю між собою та північними приїздами. Невдоволення культурною гегемонією росіян найгостріше відчувала українська інтелігенція.

Православ'я ставало міцнішим. 1860 року Варшавська єпархія була відокремлена від Волинської, і для Волині стали призначатись окремі єпархії. Після звільнення селян від кріпосної залежності 1861 року та польського повстання 1863 року поляки обрали новий спосіб боротьби за незалежність – зближення різних класів польського суспільства між собою та з простим народом, аби тут знайти опору і допомогу. Центром цього руху став на Волині Житомир. З'явилися навіть народні вчителі з поляків. А російський уряд відновив селянську поземельну справу, швидкими темпами почав розбудовувати православні церкви та храми, серед яких і Житомирський собор, з місцевих матеріалів.

З Москви на Волинь було послано церковного начиння та риз більше ніж на тисячу храмів. І почалося облаштування перших православних братств та Почаївського просвітницького братства зі сховищем старожитностей та бібліотекою. Все це приурочувалося до 900-річчя хрещення Київської Русі. Все населення Волині, крім військ, складало 2221644 особи обох статей. У той час серед них було православних – 1622244, старообрядців – 5753, римо-католиків – 179446, євреїв та караїмів – 300 862, магометян – 448.

А на початок ХХ ст. додалося ще лютеранів та баптистів (німців) – 98201 та чехів різного віросповідання – 14680. Було 11 монастирів, Почаївська лавра, чоловічі та жіночі монастирі у Володимирі та Корці, 1821 церква, 183 каплиці, з яких 157 мурованих, а решта дерев'яних.

На початку ХХІ ст. стан православ'я в Україні є теж цікавим. В Україні налічується понад 28 тис. релігійних гро-

мад і 27000 священослужителів. Більше половини всіх зареєстрованих громад належить трьом православним церквам – УПЦ МП (10310), УПЦ КП (3186), УАПЦ (1107). Кожна п'ята громада належить католицьким церквам – УГК (3328) і УРКЦ (854). Всього в Україні, за даними Держкомрелігії, налічується 30 тис. релігійних організацій, у тому числі 365 монастирів, де перебуває понад 6 тис. ченців, 283 місії, 163 духовні навчальні заклади, у яких навчається 20 тис. семінаристів. В Україні діє понад 11 тис. релігійних недільних шкіл, друкується більше 300 періодичних видань релігійного змісту. Богослужіння відбувається у 20 тис. храмів, кожен п'ятий з яких є пам'ятником архітектури. Православ'я переважає й міцніє.

Російський уряд, розуміючи, яке значення має Волинь для розвитку православ'я, не вагаючись інвестував величезні кошти для розбудови церковної інфраструктури краю. Тучин теж отримав царський дарунок. На старому місці, де колись стояла православна церква, що не раз горіла, за два роки було збудовано за кошти державної казни православний Храм Святої Параскеви, який освятили у 1900 році. Після відомих вересневих подій 1939 року, в період секуляризації великої кількості сакральних споруд на Волині, церкву Святої Параскеви не перебудовували, під інші потреби не використовували.

В Тучині ця церква діяла довгий час, аж поки запопадливо не взялися за справу комуністи. Храм насильно закрили. Довгий час споруда стояла пусткою, подвіря заростало бур'янами та кущами ліщини і граба, церква дивилася на світ вибитими шибками та заграбованими вікнами. Не зважились на повну руйнацію. Комуністам заважав хрест, тож десь на початку 60-х років, навесні, доручили військовим із тучинського гарнізону здерти хреста за допомогою трактора та сталєних тросів. Ми, дітвора, бігали дивитися на цю страшну подію. Дорослі не дозволяли, але хто міг нас втримати...

Мене змалку водила в цю церкву баба Тетяна. Згадую, як одного дня ми зайшли в церкву, простояли службу. Я лише зиркав навкруги, але терпів. Запричастились і вийшли на подвір'я. А другий раз тричі перехрестились, прийшли до сповіді – а там чомусь два батюшки здійснювали це таїнство. "Йдіть до мене, – мовив той, що був ближче до нас. –

У мене сповідь дешевша і покута більша”. Бабуся прихилила мене до одвірка: “Стій тут, нікуди не йди!” Потім ще багато разів водила мене говіти. Виходили з церкви, сідали на лавці і грілися на весняному сонці. Народ сновигав біля церковних дверей, як бджоли біля вулика...

Спомини насідали, а тут мою церкву валити мають. Побіг дивитися. Трактор загуркотів, троси забриніли, хрест похилився, але не впав. Ми пополотніли, наче на нас хтось води линув із льодом. І сльози, і кривда, і зло так здавили в грудях, що ледве зводив дух. Пам’ятаю, тракториста звали Ростиславом. Люди потай і відкрито його кляли. Бог, видно, почув, і за кілька років цей руйнівник помер від ангіни.

Громада Старого Тучина ніколи не полишала надії відновити духовне життя в своїй церкві, цьому заважала лише радянська влада. Десь там, у верхніх її ешелонах, вважали, що дві церкви для Тучина – це недоцільно і шкідливо. Але щоб дійти, то треба йти. Змінився час, і ці духовні поривання простих людей з моєї малої батьківщини знайшли достойну винагороду. Споруду церкви Святої Параскеви та прилеглу до неї територію було відновлено.

Православна церква на цілому світі єдина, хоча маємо багато окремих самостійних церков: царгородська, єрусалимська, кіпрська, грецька, грузинська, болгарська, сербська, румунська, вірменська, українська, російська та ін. Ці церкви визнають Ісуса Христа, мають однакові догмати віри та головні конони, тобто апостольські правила. Одночасно всі православні церкви самостійні та окремі. Кожна православна церква національна, тоді як католицька в самій засаді своїй інтернаціональна. Кожна православна церква віками виробляє своє власне розуміння кононів, має свої особливості у виконанні церковних треб, свою власну місцеву традицію, свій спів. Саме українці заснували за часів цариці Катерини національне російське співання, куди вони вклали свою душу, викохану на українському ґрунті.

Це композитори-українці Дмитро Бортнянський (1745-1825), родом із Глухова, який прибув у Петербург звичайним співаком, а став велетнем духовної музики; Максим Березовський – один із перших російських церковних композиторів (1745-1777), який теж передав жар свої укра-

їнської душі божественному співу; син тесляра з Києва Артем Ведель (помер 1806 року), котрий до своїх духовних кантат переніс багато з наспіву українських пісень. Він довго працював у Москві, потім повернувся в Україну, за якісь політичні справи його засадили в «смирительний дом», де він і віддав Богу душу. Похований у Кирилівській церкві в Києві.

Які паралелі – регент тучинської церкви св. Параскеви Дем'янюк Петро Павлович фактично організував церковний хор, переклав українською мовою ряд церковнослов'янських творів Веделя, Бортнянського, склав рукописну книгу партитур духовної музики і створив пасхальні стихири та привітання, стихири до престольного празника св. Параскеви. Твори Дем'янюка повсякчас лунають у виконанні хористів моєї рідної церкви.

Поруч із церквою постав пам'ятник пророку нашої нації Т. Г. Шевченку. Наразі чи був Шевченко на Волині? Довелося дослідити.

Т. Г. ШЕВЧЕНКО НА ВОЛИНІ

У геніїв долі не схожі. Цю парадигму, неодноразово озвучувану їхніми біографами, усе ж таки можна піддати сумніву. Бо хоча долі зазвичай одна одну не копіюють, певні етапи життя великих людей здатні дивувати однаковими поворотами та моментами. Саме так співпали шляхи поета та маршрути історика, письменника, професора Миколи Костомарова. У березні 1845 року Тарас Шевченко як автор “Кобзаря” повертається в Україну. Куди притулитися, де працювати? Певним порядунком стала робота в Київській археографічній комісії. 21 березня губернатор Дмитро Бібіков видає розпорядження, яким доручає Шевченкові відвідати різні місця Київської, Подільської та Волинської губерній. Треба було зібрати чотири групи етнічних та історичних матеріалів. Крім того, Бібіков зобов'язує поета та художника відвідати Почаївську лавру, яка зовсім недавно була передана від греко-католицьких ченців у лоно Російської православної церкви. Шевченко мав намалювати вид на Лавру, цю бо святиню царат подавав як форпост православ'я на Волині. На відрядження Шевченко отримав до-

сить значну суму в розмірі 150 карбованців сріблом. До цього він на Волині ніколи не був.

Через Поділля Шевченко подався на Волинь. Дорогою до Почаєва Тарас Григорович на кілька днів завітав до містечка Вишнівець, Його, мабуть, цікавила родина Вишневецьких. У 1845 року в Почаєві побував Костомаров. У Почаєві Шевченко виконав акварель “Почаївська лавра зі сходу”. Дослідник Микола Дубина у своїй монографії “Шевченко і Західна Україна” наводить свідчення колишнього столяра Лаври Івана Станкевича, який бачив у книзі почесних гостей власноручний підпис Шевченка і дописку: “На храм три рубля подаю”. У державному архіві Тернопільської області зберігається дозвіл Волинської духовної консисторії малювати Шевченкові Лавру, виданий 22 листопада 1846 року. Але не записав поет у Почаєві ні переказів, ні пісень релігійного змісту про зцілення заступництва Почаївської Божої Матері, які у Лаврі та містечку знають навіть діти. Очевидно, поет сприйняв святиню як оплот діяльності Російської православної церкви. Наразі треба згадати, що Святоуспенська Почаївська Лавра – давня українська святиня. З 1713 до 1832 року Почаївський монастир був греко-католицьким, належав до Василіанського чину, і саме в той час монастир найбільше розбудовано. Тоді побудували головний храм Лаври – Святоуспенський.

Нинішні господарі Почаївської Лаври, батьюшки Московського патріархату, брутально порушують право людей на свободу віросповідання. Сам був цьому свідком, бо на території Лаври висять плакати з написами, що Бог української мови не розуміє і що тут не сповідують тих, хто належить до Київського патріархату або греко-католиків. А яку огиду викликає звернення до мирян, пронизане словами “врагі”, “раскольнікі”, “натовці”. Кругом вештаються осатанілі агітатори, які відверто паплюжать інші конфесії. Осад в душі важкий і брудний.

Читаємо в повісті “Варнак”: “... Зашли в Кременец по-смотреть на Королеву Бону “(гора, що височіє над містом). Із Кременця, читаємо у повісті «Варнак», Шевченко пішов через Новоград-Волинський в село Верби, потім в Дубно, а з Дубно на Острог, Корець. Символ козацької трагедії Берестечко Шевченко оплакує в поемі-містерії “Великий льох”.

Очевидно, на полі Берестецької битви поет був. У листопаді 1846 року Шевченко прибув до Житомира і писав, що зміряв вздовж і впоперек Волинь та Поділля і, дїждавшись у Житомирі осінньої грязюки, повернувся в Київ, де 31 грудня 1846 року відзвітував перед генерал-губернатором. Дуже хочеться думати, що був він у Межиричі, Гощі, Тучині та Рівному. Але це вже домисли.

А в моєму селі все повернулося до своїх витоків. Службу Божу громада Тучина в церкві Святої Параскеви з 1991 року слухає рідною мовою, перебуваючи під омофором УПЦ Київського патріархату.

РЕФОРМАЦІЯ ЦЕРКОВ

Після падіння Римської імперії в V столітті вічне місто Рим залишалося центром християнської віри. Раніше християнство було єдиним. У Західній Європі воно називалося католицизмом, що означає «всесвітній, вселенський». Папа церкви – Папа Римський – жив у Римі і правив церквою зі своєї резиденції. Західноєвропейські християни – католики – вважають Папу намісником Христа на землі. В 1054 році християнство розділилося, святі отці пересварились, і виникло два центри. Другим великим центром християнства став Константинополь у Візантії. Одні – католики – утворили Західну церкву на чолі з Папою, а інші мовили: «А ми праві», і утворили Східну церкву на чолі з Патріархом. Православні зберегли значну частину вірувань і обрядів католицької церкви, але не визнають верховенства Папи Римського.

У 1517 році відбувся ще один релігійний переворот. Німецький богослов Мартін Лютер прибив перелік з 95 тезами, або критичними положеннями до дверей церкви у Віттенбергу в Німеччині. Він закликав до реформації Католицької церкви і почав ставити під сумнів владу Папи Римського. Лютер вважав, що богослужіння варто проводити рідною мовою, а не латиною, що люди самі повинні звертатися до Бога в молитвах, а не довіряти це священникам. Лютера підтримали інші релігійні протестанти – саме так назвали цих християн. Новий винахід у той час – друкарський верстат – прискорив поширення релігійної ре-

формації. Лютер остаточно порвав із Римом, і цей конфлікт розколов усю Європу. Десятки тисяч віруючих стали лютеранами. Частина правителів приєдналася до нової віри, бо вона критикувала контроль Рима над їхньою владою. Інші ревно захищали католицизм. Ці розбіжності призвели до кровопролиття в багатьох країнах, тривалих релігійних воєн у Франції (1562-1598) і стали причиною Тридцятирічної війни (1614-1648), в яку було втягнуто багато європейських держав

Добре відомо, що на теренах Волині осіло багато чехів та німців. Значна частина жителів Тучина та сусідніх сіл в середині XIX та на початку XX ст. була заселена людьми цих національностей. Кожна нація дбала про свій духовний розвиток. Точно не відомо, але десь на початку XX ст. в Тучині з гарної, якісної червоної цегли німісцевого виробництва була зведена саме Лютеранська церква (кірха) пастором Шмідтом. Розміщувалася вона на території теперішньої Тучинської лікарні. Ця вулиця довгий час називалася Лютеранською. Задовольняли духовні потреби люди протестантської віри недовго. Події 1939 року та Друга світова війна змінили ситуацію для німців Волині радикально. Крім того, осілість німців підірвало примусове переселення їх з ряду сіл і хуторів, під розміщення військового тучинського полігону, який почав облаштовуватися на цих землях. Події розверталися досить стрімко, з думкою населення не рахувались і вважали за потрібне діяти силоміць. Визріло це рішення у високих владних кабінетах на київських пагорбах.

ОБЛАШТУВАННЯ ТУЧИНЬСЬКОГО ПОЛІГОНУ

Рівненське обласне керівництво аж шкварчало від люті, вимагаючи від тучинських урядників, скоріше втілити директиви високих повелителів. 9 січня 1947 року на засіданні Тучинського райвиконкому було одноголосно прийнято рішення про відведення 16300 гектарів земель, які перебувають в його підпорядкуванні і в даний момент «для сільського господарства малоприсадибні та малозаселені хутірською системою». Правда, з однією обмовою: потрібно переселити 5 сільських рад, в яких налічується 525 дворів.

Тучинський районний виконавчий комітет міг виді-

лити переселенцям 550 гектарів землі на нових місцях і прийняти та розмістити на таких землях в різних селах 112 господарств. 4 березня 1947 року відбувся повторний розгляд цього питання на засіданні Тучинського райвиконкому, на якому було ухвалено таке рішення: «Інші 413 дворів з площею 2012 га виконком райради забезпечити не може, у зв'язку з чим просить облвиконком надати для компенсації за відчужену у селян землю відповідну площу в інших районах або землі Шубківського бурякорадгоспу (третього відділення), який знаходиться на території Тучинського району і недостатньо використовує свої землі. За нанесений селянам збиток у зв'язку з переселенням необхідно надати одноразову допомогу із наступного розрахунку; на переселення однієї хати – 7000 крб., хліва – 1500 крб., школи – 25000 крб. Доручити тт. Пивоварову та Климчику запланувати переселення наступним чином: із 112 господарств Річиці 50 господарств – в Річицю; 17 господарств Криничок – в Кринички; Кути-Залісся, Цицелівку, Бугрин-Майдан – в Пустомити, Воронів. Малатин, Котів, Рисв'янку, Антонівку і решту дворів Річиці із загальною площею орної землі 1099 га – на землі третього відділення Шубківського бурякорадгоспу площею 1315 га або переселити в інші райони». На перших порах обіцяли людям золоті гори, а купили за понюшку табака.

Ця подія стає нагальною в роботі всього апарату Тучинського райвиконкому. За кожними селом, що мало бути переселеним, закріплюють відповідального районного чиновника, який персонально відповідає за стан справ. Людям роз'яснюють умови переселення, окремим сім'ям (хто зголосився) військові допомагають перевозити свої будівлі на нові поселення. Зрозуміло, що більшість селян та хуторян не погоджувалися зриватись із насиджених місць, але тиск наростав, і найбільш непокірних перевозили примусово. Люди журилися, несамохіть вкидали погані слова, окремі відчайдухи цвіркали в очі солдатам прокльонами. Але покірно стояли за повіткою, очі блищали, всі були люті, постійно лилися докори.

Ця акція переселення триває роками, села зникають, лише бовваніють ще довгий час старі хатнища, кучеряві вишні та розлогі яблуні, довгий час ще родять цілі грядки

полуниць та суніць, гарно служать людям добротні сіножаті. На початку 50-х років ХХ ст. військовий полігон, який розмістився на площі близько 35 тис. гектарів і отримав офіційну назву «Тучинський», почав діяти за призначенням. Землі під його розміщення вилучили частково у Тучинського (найбільше – 16200 га), Березнівського, Людвипільського, Костопільського, Олександрійського та Мижирицького районів.

Окрім чисто військової мети, у владних високих кабінетах добре задумали і спланували, як одним махом покінчити з епіцентром постійної дислокації УПА, бо її вплив і підтримка серед населення в цій місцевості, де умовно доторкались один до одного п'ять адміністративних районів, був дуже вагомим. На той час це була колиска боротьби волинян із тоталітарним сталінським ре-

**Фрагмент адміністративної карти
Рівненської області 1946 р.
(до виселення)**

жимом. Задум вдався, національно-визвольні сили були розпорошені, запілля не стало. Були стерті дотла цілі села й хутори, або переселені частково – Антонів, Калевиця, Чеслав, Ядзін, Амелін, Рисвянка, Несподіванка, Красниця, Кути Залісся, Малі Селища, Цицелівка, Собівка, Антонівка,

**Фрагмент адміністративної карти
Рівненської області 1953 р.
(після виселення)**

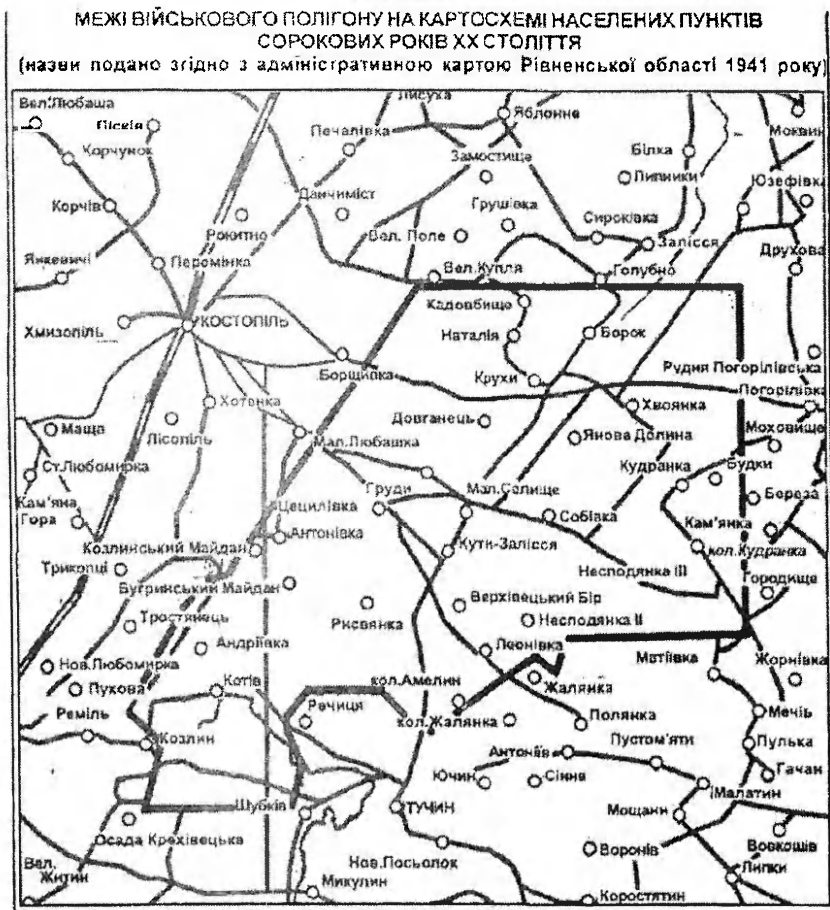
Річиця, Карчемка, Андріївка, Котів, Верховецький Бір, Уршулін, Леонівка, Криничка, Ючин, Люцінів, Жалянка, Пустомицький Майдан, Хволянка, Янова Долина, Козлинський Майдан, Дерманка, Груди, Курдянка, Довгунець, Кадобища, Янушівки... Просто важко всі перерахувати, хай вибачають, потрібне окреме дослідження. Люди довгий час бідували, жили в землянках, роками справлялися до суду за поверненням грошової компенсації. Дивує одне – до цього часу не створено

громадської організації, товариства виселенців, земляцтва тощо.

На мою думку, це суттєво може допомогти правдивому розумінню тих подій, встановленню пам'ятних відзнак та місць поховання людей, пробудженню цікавості до своїх першооснов, до своєї батьківщини і її своєрідної культури та природи і навіть пошуку родин та окремих осіб, яких розпорошила ця недолуга примусова акція переселення. Вірю, що цей час настане, але учасників цих подій з кожним роком стає все менше. Громадськість зможе організувати окремі заходи з нагоди певних щемних річниць

виселення та зібрати якийсь грош на вівтар пам'яті своєї материзни. Сьогодні і в майбутньому.

З розповідей окремих людей стає зрозуміло, що переселення відбувалося болісно. Люди були стривожені, кожного дня до смеркання гомоніли на вулиці голосом тихим та смутним: "Така сила проти нас. Заскубуть, заклюють вони нас, як лихі шуляки голубок". Жінка прала білизну, та зі злості так скрутила в руках сорочку, що та аж чвакнула, ніби закричала, і бризки хлюпнули їй у вічі. Молодиця вперто не мала наміру зриватися з місця, була бліда як смерть і від злості ледь дихала. Допомога і компенсація при переселенні

були не відповідними, солдати силоміць розбирали хати та клуні, вантажили на автомобілі і вивозили на нове поселення. Рисвянку та Річицю почали виселяти у 1949 році, а завершили під кінець 1950-го. Розмістили їх в основному в Дубах, Шубкові та біля нього, Котові. Частину жителів Руденки переселили у Малу Любашу, Малих селищ – у Берестовець, Наталії та Антонівки – в Нову Українку, Кути Залісся та Бугрин - Майдан – у Пустомити, Малятин, Воронів, Погорілівку – у Межирічі, Котова, Цецелівки і частково Річиці – на землі Шубківського бурякорадгоспу. Чимало сімей переселилися в Березно, Костопіль, Тучин, Мижиричі, Рівне, а окремі навіть виїхали в Миколаївську та Херсонську області. На Тучинському військовому полігоні впродовж десятиліть відбувались масштабні військові навчання військ Прикарпатського військового округу та інших військових округів колишнього Союзу і навіть країн співдружності, що входили до складу Варшавського Договору. На сьогодні штаб полігону перебазувався в інше місце, полігон змінив назву і став Рівненським військовим центром, де проходять вишкіл солдати та офіцери незалежної України. Для порівняння – один із найбільших у Східній Європі Яворівський полігон має всю необхідну інфраструктуру і займає площу більш ніж 40 тис. гектарів. Уважно розглядаючи ці дві мапи, побачимо велику білу пляму, що утворилася на карті після відселення великої кількості населених пунктів.

Частина німців зникла в невідомому напрямку, частина осіла в Рівному, Львові, а менша частка з великими потугами, через ряд інших держав, виїхала до Німеччини, Франції, Бельгії. Кірха, що величаво виділялася своєю неповторністю, була негайно пристосована під лікарню, але частина її виділялася з правого боку, ближче до дороги. Під час другої перебудови в кінці 70-х років ХХ ст. рештки лютеранської церкви поглинула новобудова лікарні. Тепер там два поверхи займає тубдиспансер. А ще за лікарнею, в напрямі с. Кринички, недалеко від садиби Косінових, на невеличкому горбочку був давній німецький цвинтар. Охайно лежали масивні, подекуди врослі в землю мармурові надгробні плити. Діти поруч пасли худобу, бігали на цвинтар, ніби на екскурсію. Сам пам'ятаю, як без остраху ми годинами

роздивлялись ці унікальні пам'ятки. Було відомо, що зрідка з далеких австралій та америк пращури померлих шукали захоронення.

Тучинські старожили свідчать, що ще зовсім недавно шукали місце і можливі рештки кірхи та цвинтаря іноземні гості, обвішані сучасною фототехнікою. Місце німецького цвинтаря пам'ятаю добре, але його переорали і засадили молодим сосновим лісом. Не лишилось і сліду, в чому переконався я сам під час відвідин цього грибного літа пам'ятних мені з дитинства околиць села. Такі ми безбожники і лиходії. Сажали ліс, оралі – потрібно було оминути невеличке історичне захоронення, будували лікарню – добре, але що, місця не вистачало? Мабуть, ні – бракувало розуму і совісті... Дивись, і лютеранська кірха, і ряд інших цікавих споруд, що існували по всій Волині і зокрема в Тучині, привертали б увагу нащадків. Жнемося за гектарами, центнерами, собівартістю кормових одиниць, прибутками, рентабельністю... Це справді важливо і необхідно. Але весь цивілізований світ дуже уміло береже пам'ять попередніх поколінь. А ми якщо вже не вкладаємо грошей у цю справу, то давайте хоча б не руйнувати те, що збереглося. Для цього потрібно мати лише належне сумління, а його й бракує. Окремі зверхники, які розбудовували Тучин, хвала їм за це, не думали, або були індіферентними до історії села і краю. Зайди, забрьохи, чужинці, іновірці, атеїсти, пристосованці, виконавці, господарники, військові, управлінці, комуністи, осадники, повстанці, міщани – всі доклали по частці в котел бездумної розрухи і перебудови. Треба визнати, що на тілі мого села є рани. Дивимося на них, розуміємо, що треба їх лікувати гуртом, і не тільки рани минулі, старі, але й свіжі. Вірю, що достойні лікарі знайдуться. Діагноз уже визначено: байдужість, бездуховність, аморальність.

ВОЛИНЬ НАПЕРЕДОДНІ ТЯ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Початок ХХ ст. для Волині, як і для всієї селянської Росії, ознаменувався проведенням земельної реформи, яку вперто втілював у життя тогочасний голова царського

уряду Петро Столипін. Цар Микола II указом від 9 (22) листопада 1906 року дав право селянину вийти з обчинного землекористування, чим створювались умови для економічного зростання селянства шляхом передачі йому земельних наділів у приватну власність, а селяни мали перетворитися на фермерів. У 1907-1911 роках в Україні на хутори і відруби виділилось понад 226 тисяч селянських господарств. Селянам (як правило, заможним) стали доступні кредити в Селянському банку під заставу земельних наділів. Багато хто розорився, але процес пішов.

Малоземельні та безземельні селяни Волині могли отримати землю на пільгових умовах і оселитися на хуторах, які видно і тепер у віддалених районах по всьому краю. Збіднілі селяни могли переселятися у малозаселені райони імперії. І понад мільйон українців у 1907 - 1914 роках переселились на Далекий Схід (Зелений Клин), Сибір, Казахстан.

Які маємо наслідки? Росія вийшла на передові позиції в світі з товарного сільськогосподарського виробництва, зросли врожаї, розширились орні площі. Але середній клас селян-фермерів, який мав підтримувати царат, так і не з'явився. Волинь продовжувала залюднюватися польськими і німецькими мігрантами, переважно молодими сім'ями, народжувалося багато дітей. Виникла болюча проблема шкільництва. В Тучині, у приміщенні, де зараз живе родина Радіонових, працювала приходська однокласна царська школа. Навчання було суворим, іспити складними, а знання пристойними. До цього часу в селі домінує думка, що в царській школі знання давали кращі, ніж в польській, а в польській – кращі, ніж при советах.

А далі бачимо, що перша світова війна стала справжнім лихом для України з багатьох причин, бо українці, перш за все, не мали власної держави. Величезна кількість українців боролися і вмирали за імперії, що люто намагалися знищити український національний рух. За Російську імперію воювало 3,5 млн. українських солдатів, 250 тисяч служили в австрійському війську. І вбивали один одного. Перша світова війна продовжувалася 4 роки і 3 місяці (з 28 липня 1914 року по 11 листопада 1918 року). Участь у цій війні взяли 34 країни. Із 59 незалежних держав, які існували в той час, було мобілізовано 65 млн.

солдатів, з яких 10 млн. загинули і 20 млн. були поранені. Росія втратила більше всіх – близько 1,6 млн. людей, і змушена була відмовитися від суверенітету над Україною, Польщею, Фінляндією, Литвою, Латвією, та Естонією.

У віз війни впряглися цілі суспільства з їх економіками. Це був жахливий і перший для Європи досвід сучасного ведення воєнних дій на великих територіях. В результаті Першої світової війни відбулася революція, впали монархії. Ця війна для Росії закінчилась явно безславно, до трьох мільйонів російських військовослужбовців сиділо в німецькому полоні. Знаменитий Луцький прорив (пізніше названий Брусилівським) через півроку перетворився в ніщо, величезні жертви виявилися марними – австрійці спокійно і методично відсунули лінію фронту знову назад. Війна для всіх була загарбницькою. Росія мріяла захопити Кавказ і йти далі на південь Азії, мріяла про протоки Босфор і Дарданели, хотіла панувати на Балканах, що абсолютно не подобалось Австро-Угорщині та Великобританії. Росія втягнулась у цю війну під впливом державного інстинкту експансії та розширення. Але люди не завжди люблять класти свої голови ради возвеличення і потужності держави.

Перша світова війна визрівала довго. Вона дозрівала, як пухлина. Австро-угорська імперія тріщала і не могла залишатися в статичній рівновазі, бо негайно її очікував розвал. Вона хотіла всмоктати те, що близько біля неї і що пізніше назвуть Югославією. Німеччина для Австро-Угорщини була, мабуть, єдиним союзником. Францію Німеччина історично ненавиділа. Франція мріяла про реванш за поразку у франко-пруській війні 1870 року. Крім того, німецька наука, техніка та промисловість беззаперечно випереджали французькі. І французи боялись переваги німців на материку. Англія хитрувала, не дозволяла жодній державі вирватися вперед і стати дуже сильною, тому і страждала держави одну з одною на благо своїх імперських амбіцій. Росії дуже хотілося на Балкани, в Індію. Спинити цю війну було неможливо, бо така логіка розвитку держав: вони намагалися розширитись, загарбати собі території будь-якою ціною; це був приклад державного перегріву тієї епохи. Війна затягнулась на чотири роки, і так довго ніхто не хотів воювати.

У цей час винайшли розривні снаряди, у військах

з'явилися цілі армади артилерії, а з впровадженням мінометів піхота, природньо, стала зариватись у землю. І виручити війська, які мали на озброєнні автоматичну зброю, було дуже важко. В Росії війна імперіалістична переросла у війну громадянську, набагато складнішу та кривавішу, з більш складними наслідками для життя мільйонів простих людей.

Одна біда сама не ходить, а вкупі з іншим лихом. Влітку 1915 року спалахнула епідемія холери, мор буквально косив людей. З цього горнила ледь вирвався живим і мій дід по материнській лінії Іван Петрович Саливонюк, простий волинський селянин 1886 року народження. Захищав інтереси Росії, якої ніколи не знав і не бачив. Довгий час гнив в окопах, був свідком перших німецьких гірчичних та хлорних газових атак, отримав під ребра глибоке поранення багнетом, з рани сочилася сукровиця до кону. Довго зберігав у скрині перший протигаз із поживклими гумовими лямками і потрісканими скельцями. І хоча 10 червня 1793 року американський винахідник Льюїс Хаслетт запатентував аналог сучасного протигазу, на початковій стадії Першої світової війни у російській армії цих протигазів ніхто не бачив, про них навіть не чули. За розповідями мого діда, на перших порах, коли вітер дув у бік окопів російської армії, німці відкручували металеві бочки, прилаштували до бочок шланги, і вітер переносив хлор на позиції росіян. Гинуло все живе. Солдати лягали на дно окопів, прикладали до обличчя ганчірки, змочені людською сечею, і подеколи виживали.

У 1894 році шотландському хіміку Джону Стенхаусу прийшла в голову геніальна думка використати в протигазі в якості фільтра деревне вугілля. Дещо вдосконалив протигаз російський хімік – органік Микола Зелінський. Буквально зразу після перших хлорних німецьких атак, які відбулися 22 квітня 1915 року, був випробуваний і застосований цей унікальний захисний прилад. Якимсь дивом мій дід Іван зумів зберегти цей перший протигаз і привезти його в рідну хату. Як предмет гордості, зрідка діставав його і показував нам, своїм онукам. Ці військові раритети зникли на початку 80-х років ХХ ст. з причини смерті діда в 1974 році.

УРОКИ ДІДА ІВАНА ТА БАБИ ТЕТЯНИ

Хаотичне нищення дідівського майна – величезної дерев'яної клуні на дві забори з досить містким током, майже всього сільськогосподарського реманенту: бельгійського кінного манежа, плугів, осипачів, віялок, ваг з набором гир (до смерті дід вів розрахунки у фунтах), різноманітних борін, стругів, ціїв з міцною шкірою і до блиску відшліфованими ручками, двох закордонних солеморізок та іншого начиння – відбувалося поступово. Дід ходив в одноосібниках, був вправним господарем, довго тримав пару коней, дві корови, свиню та курей. Сорочка аж тріщала від поту, але дід вічно борсався в трясовині бідності. Мав своїх п'ятеро дітей, а після війни 1941-1945 років у 60-річному віці почав годувати та виховувати нас – четверо круглих сиріт.

Наполегливо вчив мене, підлітка, премудростям селянської праці. Навчив справно і вміло ходити біля коней і лаштувати воза, перти плуга, клепати і мантачити косу, валити сіно, ячмінь, просо, пшеницю, жито на грабки, пекти косою отаву, віяти, молотити зерно, тесати брус, го-стрити сокиру, пилку, замішувати цебра, плести пута для стриноження коней та корів і навіть колоти кабана. Дід був уважний і бачив, що я часто при гасовій лампі (електрострум з'явився в хаті в кінці шостого класу) читаю товсті і серйозні книжки, брав їх в руки, поблажливо хитав головою і мовчав. Потім квапливо в буденній робочій колотнечі пускав зненацька слова: "Славко, тобі треба вчитись". Десь глибоко, у фібрах мого серця проскакувала маленька іскрочка надії. Але потім гасла від щоденних турбот, сирітської долі та суцільного безгрошів'я.

Дід Іван та баба Тетяна пенсії не отримували, за віком були непрацездатні, якогось приробітку не було, хіба що взимку дід вміло плів кошики з ракити та в'язав березові віники. За дітьми побивалися, цвісти не було від чого, жалю додавала грошова скрута. Мені платила щедра радянська влада 17 крб. пенсії за втрату годувальників – батька та матері. Ось такою була дійсність. В цей час сестри закінчували школу, і баба навколішки благала Бога змилюватися та допомогти їм. Старший брат подався в

світ (у Південний Казахстан) за шматком хліба, завів сім'ю і ще не вбрався в пір'я. Дід із бабоюгнулися з роками, сили їх покидали. Ми росли, а поруч ходили безнадія і сум. Сестри пішли в люди, здобули робітничий фах і почали йти заміж. Вродою Бог не обділив, господині були вправні – і почали вибиратись з халепи. Мене дід і баба до восьмого класу нікуди не пускали, тож паровоз я побачив вперше у Рівному майже у 10 років. Я слугував бабі й діду опорою та надією. Але хитким був час, баба плакала та сумувала, і шляхи господні лишались незвідомими...

Бабуса, Тетяна Харитонівна, 1891 року народження, була неписьменною, але мала світлу голову, роботящі руки, лагідну вдачу та добре серце. Це вона, без газу та електрики щоденно пораючись біля плити та печі, готувала нам найсмачніші в світі страви. Часто згадую, як вона затопить у печі, приставить нам сніданок, а сама червона, як рожа, дивиться у піч, де тліє жар у попелі, неначе хоче розвеселити свої очі веселим вогнем. А баба приставить рогачами баняка з борщем до жару, втре піт з чола рушником та дивиться на нас. А той борщ у печі дув бульки і клекодав, гарчав, неначе старий дід, потім починав брызкати на всі боки. Густа каша ніби стогнала в горшку, підіймаючи затужавілий вершок угору. Лише банячок з картоплею, зоддаля від жару, мирно посвистував та млів.

Баба пекла духмяні пироги, тушкувала капусту з грибами і без них, смажила, варила, тушила, пекла, терла картоплю. Цей волинський наркотик їли цілою, кавалками, товченою, ледь розбавленою молоком або перетертою з підсоленим сиром, різаним соломкою, з часником, запечену в олії ... і так до безкінечності.

Гурмани французи готують із картоплі більше ста різних страв. Вперше картоплю побачив Колумб на острові Іспаньйола. Європейці спочатку висаджували картоплю в ботанічних садах, а ботаніки думали, в яку групу цю рослину віднести, і знайшли подібність її з томатами та пасльоном. Індійці плоди картоплі називали папа, англійці – патейто, французи цей плід називали земляними яблуками і дотепер так називають, італійці за подібність цієї рослини з трюфелями (рід знаменитих грибів) стали називати цього іноземця тартуффелем, що рукою подати до російського

“картофель” і українського “картопля”. Європейці довго не знали, що слід їсти – плоди чи отруйні ягоди, і це стримувало її поширення. Першими добре розпробували картоплю знатні люди – герцоги, графи, барони. Їм на золотих тарелях подавали цю заморську їжу в різних приготуваннях, і багатьом ця смакота була до вподоби. Картоплю почали поширювати в окремих місцях тихцем, а десь – силою.

Особливу непокору картоплі чинив простий люд, зазначаючи, що в Біблії немає згадки про цю чортову рослину. Пруський король видав спеціальний указ про вирощування картоплі, англійці, навпаки, – доплачували тим, хто її культивував. Французи, які завжди любили екзотичні рослини, стали діяти хитрістю (ділу сприяв голод). Аптекарь Антуан Пармантьє здійснював пропаганду висаджуванню картоплі. Він попросив короля дати йому частину пустиря біля Парижу і засадив його картоплею. Поставив охорону, а, знаючи, що заборонений плід солодкий, на ніч охорону знімав. Селяни почали тихцем красти земляні яблука, вони їм сподобались, і картопля почала мандрувати Європою. В Росії вона з'явилася пізніше. Цар Петро розпробував її в Нідерландах і в 1700 році послав графу Шереметьєву мішок картоплі, але той не знав, що з нею робити. І лише під час семилітньої війни російські солдати розкуштували її в Польщі та Пруссії, привезли в свої землі, і тут картопля знайшла свого їдока. Катерина II визнала картоплю на державному рівні, але і після цього ще виникали картопляні бунти. Особливу ненависть виявили старовіри. Але рух картоплі уже почався, хоча царя Петра ще довго називали антихристом.

Думаю, що на Україну картопля потрапила скоріше і простіше – через польський вплив на Правобережжя і особливо на Волинь. Мабуть, не випадково в моєму рідному Тучині уже в 70-х роках ХХ ст. перейшли на ранні строки садіння картоплі, і агрономи України визнали цю технологію передовою. Директор дослідного господарства “Тучинське” М.П. Зінчук, ініціатор цієї технології, поширив її по всій Україні і постійно досягав урожаїв по 350-500 центнерів з одного гектара. І це на піщаних ґрунтах. Цілий прорив у картоплярстві на колишньому союзному просторі було здійснено на Волині, у моєму рідному селі. Із усіх овочів, що їх

вироснуть люди на землі, найцінніший і найрозповсюдженіший – картопля. Заявляю геть чисто всім – краще моєї баби ніхто картоплю не готував, бо лаштувала вона її переважно в печі, і ці земляні яблука мали неповторний смак.

Садили картоплю тільки під плуг, дружно, швидко, раціонально. Огортали теж конячкою зі спеціальним ралом, копали вручну, копаницею з трьома плоскими зубами, сортували і забивали нею весь льох. Крім того, дід Іван проворно совав заступом по землі, копав на городі своїми жилавими руками дві ями уже під холоди, наповнював картоплею, обкладав соломною, ставив продухи і засипав землею. Зберігалася картопля там до весни прекрасно. Її сікли і заміщували із січкою для корови, варили свиням, пригодовували курей. Картопля, як і хліб, не приїдається, їдять її і бідні, й багаті. А за великим рахунком – це не тільки цінний продукт на столі, це також крохмаль, патока, сировина для виробництва спирту, клею, різних лаків. Ми, сільські діти, знали картоплю зразу ж після материнського молока. Банячок м'ятої картоплі і до неї гладушик холодного молока, деруни із шкварками та часником – ця не вишукана, але ситна і смачна їжа супроводжувала нас через усе дитинство.

Це не хвалебна ода чудовій рослині, а нагадування, що картопля – надійний товариш і друг людини в тяжкі часи. Київський бізнесмен, з яким давно маю дружні ділові стосунки, поскаржився: «Так наробився за ці два дні, у батьків на Житомирщині картоплю копав, тягав мішки, горбився при її перебиранні, палив гудиння... У них цілих тридцять соток, уявляєш собі!» Він запросто може купляти мамі по мішку картоплі щогодини. Але город – то святе. Він не повинен заростати бур'янами, повинен бути доглянутим і засадженим картоплею. Так роблять усі, від малого до старого – рачкують з ранку до вечора на тому городі. Картоплю садять, доглядають, бризкають різноманітними ядами. Викопують її інженери та лікарі, вчителі та державні службовці, військові та бухгалтери. Їдять по три рази на день, не в міру гладшають. Картопля у нас годувальниця й годі, диктує нам спосіб життя. Радянська влада забрала у селян землю, залишила їм тільки присадибні ділянки і право утримувати свійських тварин і птицю винятково для власних потреб. І для

цього найкраще з усіх культур підійшла картопля. Ми без картоплі – як без води.

Картоплі на Волині вдосталь, її вирощують більше ніж мільйон тонн на площі понад 75 тис. гектарів. Проблема в іншому: населення практично не може вирощувати картоплю за сучасними технологіями, а господарства та фермери цей овоч практично не садять. Так, для власних потреб, під окремі спецзамовлення (чіпси, ресторан, лікарні тощо). Організованої мережі продажу та обміну немає, державного замовлення теж – проводяться тендери, і все. Ми мастаки посварити товаровиробника з переробником, а от всадовити їх на одну призьбу, пов'язати інтересами – тями немає. Боремося то з внутрішніми проблемами, то із зовнішніми. Затято викорінюємо безліч завезених екзотичних шкідників, вичищаємо поля, запаскуджені фальсифікованими китайськими гербіцидами. А все переважно йде як у натуральному селянському господарстві феодальної епохи. Тільки-но закінчився сезон збирання картоплі, з'являються у волинських селах перекупники на колесах. Вантажівки з півдня везуть сюди помідори, кавуни, цибулю, олію – і все це міняють на бараболю. Процвітає бартер, селяни раді й тому. Але це нічого не міняє радикально. По-старому садимо, сапаємо, підгортаємо, копаємо. Вічний цикл, у якому дурна ручна праця незмінна.

Старіють наші батьки, господарство зменшується, агорода садити мусять, бо люди засміють. До цього часу саме фізична праця визначає в громадській думці працьовитість людини. Лише традиції трохи змінюються, але картопляна пуповина й досі довго тримає навіть городян коло городів та дач. Ніхто не рахує, скільки витрачається здоров'я і пропадає продуктивних людино-днів, які можна використати зі значно більшим коефіцієнтом корисної дії. Аби день до вечора живе більшість селян, які вважають себе дуже працьовитими і справді багато та важко працюють. Але який зиск? Він буде, коли ми захочемо стати іншими. Почнемо садити картоплю дуже рано, під плівку, продавати її першими і культивувати нові сорти, створювати кооперативи, спілки. Справа не тільки в нових сортах, технологіях та роботящих руках, а насамперед у головах на плечах. І чим швидше ми це зрозуміємо, тим швидше почнемо жити як люди – в най-

кращому сенсі. А коли вже відоме на весь колишній Союз господарство «Тучинське» не садить цей овоч – то справи у цій галузі зовсім кепські. Бо керівник тут мудрий і господарник меткий, толк у картоплі розуміє і знає, де собака попорпався.

Моя баба Тетяна, повсякчас одягнена в картату сукенку і підв'язана фартухом, усе встигала – прала без упину господарським милом і тільки, тягнула коробки з білизною на полоскання до річки і назад, гнула спину на грядках, доїла корову, дерла пір'я, витирала дітям носа, шкребла долівку, кецяла стіни, і ще безліч справ пройшли через її роботящі руки. Крім цього, баба Тетяна мала божу іскру – лікувала людей безвідмовно, безкоштовно в будь-яку хвилину, вдень і вночі. Тримала в пам'яті сотні рецептів, сушила різні трави, варила лікувальні узвари, готувала складні мазі, спалювала рожу, вправляла суглоби, викачувала курячими яйцями, змовляла наврочування – могла все. Робила свою справу старанно, тихо молилась і щось приказувала, нікого не боялася, поводитися дуже стримано. Відправляла нас у школу, а біля хати вже стояли вози з приїжджим хворим людом. Нікому ніколи не відмовляла, бувало, бігала сама до хворих. Комуністи забороняли зцілювати людей, а як припече, то самі потайки вночі прибігали. Такси за лікування не було, платили не всі і в основному натуральним obroком: яйця, борошно, шматок сала, масло, сушня, мак, гриби. Дуже рідко далекі міські жителі дарували відріз матерії, дрібні гроші. Ці гроші у баби завжди випрошували ми для походу в кіно або на якісь дитячі ласощі.

Добра слава про бабу Тетяну з Тучина летіла хутко, і краю їй не було. Нас, дітей, лікувала завжди швидко, просто, дотепно травами та ягодами, мазями та примочками. Слава Богу, всі виросли здоровими і жодного разу в дитинстві ніхто не був у лікарні. Зрідка баба Тетяна вела коротку розмову про те, кому передати свої безцінні знання та навички. Казала, що це має бути або найстарший, або наймолодший в роду. Я належав до наймолодших. Не проявляв особливого інтересу, був у неї лише підручним, крім того, піонер, комсомолец, рідко ходив до церкви – тож сукупність цих ознак не переконали бабу Тетяну. Померла раптово, і всі свої божі і людські надбання забрала з собою у

вічність. Сталося так, що мені довелося мати два батька і дві матері. Одні батьки народили, та я їх втратив у семимісячному віці, інші батьки (дід та баба) виховали до повноліття просто, достойно, по-селянськи мудро, спаливши своє власне тіло і душу. Вічна шана і пам'ять вам, діду Іване і бабо Тетяно...

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

Під тиском тотальної війни першою впала Російська імперія. Війна висмоктала її сили і створила передумови для революційного піднесення. Швидко ширилися різноманітні партії та рухи, різні неросійські народи почали вимагати права влаштувати своє життя на власний розсуд. У 1917 році відбулися дві російські революції. Лютнева – подібна до розвалу, яка була, по-суті, наслідком падіння влади, та Жовтнева – яка захопила владу. Її здійснили більшовики, що мали свою партію, яка складалася з російської та єврейської інтелігенції й робітників. Це була дисциплінована, чітко централізована партія відданих і досвідчених революціонерів на чолі із визнаним лідером, майстром революційної тактики. І успіх прийшов швидко. Як і більшість росіян на Україні, більшовики вороже ставилися до різних українських рухів, боялися, що цей рух підірве єдність робітничого класу.

Про падіння царського режиму стало відомо в Києві 13 березня 1917 року, від Тимчасового уряду був створений Виконком, а уже 17 березня українці заснували власну організацію – Центральну Раду, яка згодом оголосила, що бере на себе верховну владу в усіх губерніях, де українці складають більшість. Головою Ради було обрано видатного українського історика М. Грушевського. 19 березня у Києві відбулася сотисячна маніфестація під синьо-жовтими прапорами. Головною метою діяльності Центральної ради було єднання українського народу, відродження національної державності шляхом переговорів із Тимчасовим урядом.

Важливе значення для відродження державності мала українізація армії. У Києві відбулося віче українських офіцерів, а в травні 1917 року – I Український військовий з'їзд, на початку червня – II Всеукраїнський військовий з'їзд. З'їзд затвердив статут Генерального військового ко-

мітету. Але єдності не було, частина діячів Центральної ради не розуміла значення української армії для відродження державності, і згодом, коли більшовицькі війська посунули на Україну, боронитися було майже нічим. За цю найважливішу помилку керівництва Центральної ради Україна заплатила своєю державністю.

Звернення до народу Центральна рада оформлювала у вигляді універсалів. Всього їх було чотири. Це викликало справжню лють Тимчасового уряду в Петрограді. Більшовики в Україні теж зазнавали невдач, особливо на Всеукраїнському з'їзді Рад 17 грудня 1917 року, який вони покинули, переїхали у Харків і проголосили створення Радянської Української Республіки. Майже одночасно на Україну рушили більшовицькі війська на чолі з Антоновим-Овсієнком та українофобом Муравйовим. А де ж ділися бійці українських загонів, що дали присягу Центральній Раді? Розбіглися по своїх селах, багато зайняли нейтральну позицію, частина під впливом агітації перейшли до більшовиків, вони ж і організували ряд диверсійних повстань у великих містах України.

Центральна Рада, яка засідала вдень і вночі, на своєму засіданні урочисто оприлюднила четвертий Універсал Центральної Ради 25 січня 1918 року, а дату під ним поставили 22 січня, тобто той день, коли мали початися Українські Установчі Збори. При поіменному голосуванні із 49 членів Малої Ради проголосували за схвалення Універсалу 39. Проти були чотири: три російські соціал-демократи та представник Бунду. Утрималися шість чоловік: два російські есери, три представники єврейських партій та представник Польського центру. Україну проголосили незалежною Народною Республікою, створили Раду Народних Міністрів, яку очолив В. Винниченко. 18 січня, уже під час боїв за Київ, Центральна Рада прийняла земельний закон, де земля проголошувалася народним добром.

Універсал завершив складний і нелегкий процес становлення української держави. Звістка про проголошення УНР швидко облетіла весь світ, діаспора гула та біла в литаври. УНР за короткий час отримала визнання більш як двадцяти провідних країн світу. Такий поворот подій, всупереч мантрам про об'єднання, не влаштував

більшовицьку Росію. Розпочався масований наступ на Україну з метою скинути Центральну Раду та захопити Київ. Чвари у Центральній Раді загострювалися, настала урядова криза. Війська під орудою Муравйова з 22 по 26 січня 1918 року бомбардували Київ з важких гармат, місто палало вдень і вночі, гинуло багато мирних жителів, радянські війська вчинили справжню різанину, багатьох убивали тільки за те, що розмовляли українською мовою. Таких звірств Київ не бачив ще з часів Андрія Боголюбського.

Щоб припинити хаос і розруху і хоч частково зберегти людей та місто, Центральна Рада залишила Київ і відступила на Волинь – до Житомира. Муравйов захопив Київ, дав наказ безжально нищити офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів, підозрілих міщан і всіх ворогів революції. Жертвами цього терору стало до 5 тисяч безневинних людей.

Які уроки маємо? Українці отримали найвагоміший за всю свою історію державотворчого процесу документ, що став подальшою програмою творення омріяної поколіннями незалежної Української держави. З перших днів національно-демократичної революції в Україні йшов процес формування республіканської форми правління, простежується історичний зв'язок та певне наступництво органів державної влади, які зароджувалися, з тими, що існували за часів визвольної війни 1648-1657 років.

Центральна Рада на чолі з Грушевським зазнала поразки. Це був серйозний вирок українському істеблішменту, перший млинець виявився глевким. Головними причинами цієї поразки є махровий непрофесіоналізм, відсутність відданої, боездатної армії та адміністративного апарату. Його не встигли і не вміли створити, утратили зв'язок з губерніями та селом, та й згоди було мало. Всю нашу історію червоною ниткою пронизує цей чинник, бачимо ці чвари і тепер. А Бог шанси дає. Проте свідомими, патріотично налаштованими провідниками із титульної нації ми чомусь нехтуємо, а кличемо чужинців, запроданців, потрапляємо під їх езуїтський вплив і лишаємося на узбіччі. Біда тому народу, який століттями не мав своєї держави. Коли її отримує, то вже й народу немає, а є лише на-

селення та територія, і що робити з цією державою – невідомо. Як багато людей прагне величі, і як мало її досягає... Борсаються, а треба і є можливість робити прості державотворчі кроки. Вони неодмінно настануть.

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА НА ВОЛИНІ

Позаяк під тиском більшовицьких військ увечері 26 січня 1918 року Центральна Рада поспіхом лишає Київ і йде на Житомир, в містечку Ігнатівка на Ірпені численні дрібні загони були реорганізовані та зведені в Окремий запорізький загін під командуванням генерала Присовського. Гайдамацький кіш Слобідської України залишався окремою військовою частиною на чолі із С.Петлюрою. Охорону Центральної Ради взяв на себе Перший курінь січових стрільців на чолі з Є.Коновальцем. У повному розпорядженні ЦР було понад 3 тис. багнетів. Збільшовичені частини сьомої російської армії, що залишали німецько-австрійський фронт, зайняли Жмеринку, Проскурів, Козятин, Бердичів і почали зазіхати на Житомир. Центральна Рада почала відступати далі на Коростень, а потім аж у Сарни. У малих містечках на південно-східних рубежах, де поспіхом у січні 1918 року проголосили Радянську владу, вже у лютому міняли прапори, тут знову були війська Центральної Ради. Такою була дійсність і у волосному містечку Тучин, де у січні 1918 року вітали прихід Радянської влади, а невдовзі, у лютому цього ж року, більш сердечно гули привітаннями на появу військ Центральної Ради, потім просто виглядали з вікон, бо всі, хто тут щось проголошував, гарцювали на конях з рушницями, відбувалися перестрілки, крики, зачитувалися відозви, дзвонили церковні звони. Частина селян неприховано глузувала, поглядала зоддаля, копилила губи і йшла по домівках, інші кепкували над ними і несамовито кричали на мітингах. А влада все змінювалася та змінювалася.

Знаходячись на Волині, Центральна Рада продовжувала законотворчу діяльність, і 1 березня 1918 року прийняла закон про нову монетну систему. Грошовою одиницею стала гривня, яка була поділена на сто шагів, а 2 березня було прийнято закон про громадянство в УНР. Навесні в Україні була відновлена влада УНР, Центральна

Рада повернулася до Києва і заявила, що буде проводити такі необхідні земельні реформи, встановить контроль над банками тощо. Але, зустрівшись із загальним невдоволенням у суспільстві, не змогла створити дієвого державного апарату, і безлад поширювався. 29 квітня 1918 року в Києві відбувся конгрес хліборобів, на якому були представлені селяни, поміщики, представники банківського капіталу. Конгрес вимагав сильної влади. За найкращу форму влади визнали гетьманат і обрали гетьманом Павла Скоропадського. Його прибічники вночі з 29 на 30 квітня захопили всі державні установи й важливі об'єкти. До влади в Україні прийшов гетьман П. Скоропадський. Центральна рада припинила своє існування.

Гетьманський уряд мав дуже вузьку соціальну базу, на яку міг би спертися. Його підтримували поміщики, фабриканти, заводчики, банкіри – панівні верстви старого режиму. На зміну республіканській соціалістичній демократії Грушевського прийшла форма правління, близька до монархічної.

Політичний переворот Скоропадського витяг із надр історії спомин про козацьку гетьманську державу. Та сутність нового гетьманату багато в чому не збіглася із сутністю монархії. Скоропадський рішуче відмежувався від політики Центральної Ради. Розпочалося масове повернення поміщиків та капіталістів в Україну, їм повертали землю, маєтки, заводи та фабрики. Свою діяльність гетьманські установи узгоджували з окупаційною владою, яка грабувала Україну, гнала в Німеччину ешелони із зерном, м'ясом, лісом. Ця недолуга політика викликала у простих українців ремствування, обурення і, зрештою, шалений опір. Треба думати, що Скоропадський всією душею бажав відновити Українську державу. Зробити вдалося багато. Він відновив загони вільного козацтва, сформував корпус із російських офіцерів і підпорядкував його тільки собі, повернув Україні Чорноморський флот, який німці захопили у першу світову війну. Було створено мережу українських початкових шкіл і підібрано необхідні підручники українською мовою. В Києві та Кам'янець-Подільському відкрили державні українські університети, під кінець Гетьманату почала діяти Українська академія наук, яку очолив В.І.Вернадський.

Але ситуація залишалася складною, антураж мінявся

щодня. Скоропадський оголосив про різку зміну політичного курсу і свій вибір зробив на користь консервативних проросійськи налаштованих політичних сил. Із незалежною Україною було враз покінчено. Вже в еміграції П. Скоропадський визнає це рішення хибним і з політика високого штабу перетвориться на нікчому. Повинен був знати, що домовленості з росіянами вартують менше, ніж папір, на якому вони написані. Час гетьманщини був недовгий, і вже 13 листопада 1918 року біля Мотовилівки, що у Фастівському районі Київщини, війська Директорії, яка стала керівним політичним центром повстання, розбили гетьманців. Громадянська війна в Україні запалала з новою силою.

14 грудня 1918 року гетьман Скоропадський зрікся влади, а 19 грудня було вирішено відновити УНР.

Центральну Раду не поновлювали і створили свій новий уряд. До складу Директорії входило три директори – В. Винниченко, С. Петлюра та Ф. Швець. Невдовзі кооптували ще двох – А. Андрієвського та А. Макаренка. Назву (бренд) запозичили з часів Великої французької революції. Тільки там директори обирались, а Директорію УНР створили українські політичні партії та громадські організації. Час, в який була створена Директорія, був дуже складним, майже критичним. Наближався кінець першої світової війни. Росія готує військо для «визволення» України і посилає на Київ 75-тисячну армію. Громадянська війна – це акт московської агресії проти молодшої української демократії. Антанга не визнала УНР і дивилася на Україну лише як на частину Росії. Директорія не мала єдності в поглядах на перспективи державного будівництва і повинна була вирішити, кого обрати в союзники: більшовицьку Росію чи Антанту. Ця тривіальна річ остаточно розколола політичні сили України. На початку січня 1919 року почався масований наступ червоноармійців на Київ. Ця біда зміцнила позиції лоєрів союзу з Антантою. 16 січня Директорія із запізненням оголосила війну радянській Росії, Київ було здано і Директорія переїхала у Вінницю.

Там було прийнято рішення про порозуміння з Антантою. Та, в свою чергу, ставить свої жорсткі умови: вивести з Директорії Винниченка та Петлюру, сформувати 300-тисячне військо і підпорядкувати його союзному команду-

ванню, передати залізниці та фінанси під контроль Франції тощо. Треба було поступатися, бо інших варіантів просто не було. Винниченко добровільно вийшов із Директорії, виїхав за кордон, завмер, як вулик на зиму, і в Україну вже ніколи не повертався.

Земельна реформа Директорії викликала невдоволення серед селян, війна велася по всій Україні, авторитет Директорії різко падав, і навесні 1919 року головні військові сили Директорії були розгромлені. Директорія почала часто переїжджати з місця на місце: з Вінниці до Проскурова, з Проскурова частина членів Директорії подалися аж до Станіслава, інша частина на чолі з Петлюрою, Швецем і Макаренком – до Рівного. У Рівному партії українських соціал-демократів та есерів сформували новий уряд на чолі з Б. Мартосом. Призначення цього уряду свідчило про крах надій на Антанту. Вона теж розпалася, війська її, під тиском більшовицької агітації, розклалися. Уночі 29 квітня 1919 року відбувся переворот. Загони військ під орудою командуючого Волинською групою військ УНР отамана Оскілка, який мав лиху славу, захопила Рівне.

Петлюра в цей час був на станції Здолбунів і зумів рішуче придушити повстання Оскілка в Рівному. Сам Оскілко з рядом прихильників втік у Польщу. Під тиском радянських військ 5 травня уряд Директорії з Рівного переїхав до Радзівілова, намагаючись реорганізувати військо. До кінця травня 1919 року Директорія втратила майже всю територію. А тут ще у Східній Галичині почала наступ проти військ Директорії польська армія. Хоч в петлю лізь. Правда, 20 червня вдалося підписати договір про припинення воєнних дій з поляками, Це був помітний дипломатичний успіх, але вже в липні 1919 року і поляки, і росіяни відновили бої. Саме тоді з'явилася приказка: «У вагоні Директорія, а під вагоном територія». Сумно, але правда. Думаю, що при наявності колії уряд Директорії зміг би опинитись і в Тучині або Невіркові. Але треба зрозуміти, що відновлення УНР та діяльність Директорії були важливим етапом національно-визвольної боротьби українського народу.

РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА І ВОЯКИ

Радянська влада ще у 1919 році, а потім на початку 1920-го почала розуміти, що треба піти з Польщею навіть на великі територіальні уступки, аби укласти мирний договір і уникнути ще однієї війни. Із цим питанням неодноразово зверталися до польського уряду, на чолі якого стояв Ю.Пілсудський, але згоди не дістали. На весну 1920 року Польща наростила м'язи, добре спорядила і озброїла армію, яка налічувала понад 700 тис. вояків. Керівництву Червоної Армії набридло грати пристойну роль, загроза була реальною, і Раднарком почав спішно готувати свою армію до війни. На Західний фронт передислоковували частини Червоної Армії із Сибіру, Уралу та з Кавказького фронту. Ширилася підтримка комуністичного руху в самій Польщі. 28 лютого оргбюро ЦК РКП (б) призначило К.Радека керівником пропагандистської діяльності у Польщі. Пілсудський відповів симетрично і посилив репресії. Комуністи в Польщі пірнули в підпілля. Ще під час підготовки до війни представники уряду Польщі і Директорії, очолюваної Петлюрою, вели переговори про спільну боротьбу проти більшовиків. 21 квітня 1920 року голови дипломатичних місій УНР та Польщі підписали секретну політичну конвенцію, а потім і військову конвенцію, а разом вони становили Варшавський договір Петлюри з Пілсудським..

Це фактично був пакт про спільний наступ на Україну проти більшовиків. Угода була несподіваною, нелогічною. Поляки прагнули створити між собою та Росією східноукраїнську буферну державу, а Петлюра сподівався дістати підтримку настроєного проти більшовиків селянства. УНР погоджувалася на передачу Польщі Східної Галичини, Західної Волині, Холмщини, Підляшшя, Полісся, всього понад 100 тис. квадратних кілометрів з населенням близько 10 млн. чоловік. У свою чергу УНР мала забезпечити права польських землевласників на Правобережжі. Загальне військове керівництво брала на себе Польща, заявляючи, що має намір добре озброїти та спорядити три дивізії Директорії. С.Петлюра обіцяв з часу вступу польських військ на територію України забезпечувати їх продовольством та фуражем і погоджувався на передачу керівництва залізни-

цями польському командуванню. Це була остання відчайдушна спроба С.Петлюри скинути більшовицьку владу в Україні.

Як завжди, спочатку все йшло добре. Цілих шість армій Польщі 25 квітня 1920 року рушили в наступ, маючи в підпорядкуванні майже 150 тис. багнетів і шабель. Проти них діяли радянські війська Західного та Південно-Західного фронтів, які зосередили під своїм командуванням 65 тис. бійців (тобто в два рази менше), розтягнутих на тисячі кілометрів. Головного удару польське командування мало надати через Україну, використавши два напрямки: на Київ та на Одесу. Добре озброєні, навчені і споряджені польська армія і війська УНР з ходу прорвали фронт радянських військ і 27 квітня увійшли у міста Коростень, Овруч, Бердичів, Житомир, а 6 травня були вже в Києві. Досить організовано 9 травня переправилися через Дніпро, але під Вишгородом, Броварами і Борисполем пригальмували через шалений опір радянської 12-ї армії. Полякам не вдалося швидко оточити та знищити радянські війська.

У зв'язку з проведенням швидкої додаткової мобілізації до лав радянських військ влилося додатково 340 тис. бійців. Із Майкопа 1-ша Кінна Армія за 52 дні здійснила тисячокілометровий перехід і розмістилася під Уманню. На Україну перекинули Чапаєвську та Башкирську кавалерійську дивізії. Радянські війська пішли в контрнаступ. Особливо дошкульно діяла проти поляків Кінна Армія Будьонного, яка на рівненському напрямі 27 червня зайняла Новоград-Волинський, а 4 липня – Рівне. Наступного дня окремі частини Кінної Армії розмістились у Тучині. Тут зупинилися на тимчасовий відпочинок 21-й кавалерійський полк, штаб 2-ї бригади та 4-ї кавалерійської дивізії. Було гамірно, людно, святково-піднесено. На військову нараду прибули Ворошилов та Будьонний, потім організували велелюдне зібрання і почалась агітація за вступ в ряди Кінної Армії. Охочих виявилось небагато, але з десятків моїх земляків-відчайдухів стали до лав Будьонного. Їхня доля виявилась милостивою: уже на початку жовтня вони майже всі повернулися в Тучин.

У наступні дні поляки ввели в бій 16-у піхотну дивізію і їх північному угрупованню вдалося 9 липня увірватися до Рівного, але вранці 10 липня радянські війська знову зай-

няли місто. Переслідуючи противника, загони Кінної Армії пішли вперед і 20 липня зайняли Дубно та Кременець, підійшли до міста Броди і вийшли на річки Стир і Збруч. Радянське командування настільки охопила ейфорія успіхів, що воно втратило пильність і почало діяти у двох різних напрямках, і це розпорошило основну ударну сил. Поляки зібрали в кулак рештки своїх військ і з-під Варшави 20 серпня почали вичавлювати радянські війська за межі Польщі, а потім захопили Західну Україну. Лінія фронту стабілізувалась у напрямку Коростень-Житомир-Бердичів. Війна виснажила обидві сторони і швидко привела до укладення Ризького мирного договору 18 березня 1921 року. Західна Україна відходила до Польщі, в свою чергу Польща зобов'язувалася надати українцям, які опинилися в обіймах її уряду, всі права, що забезпечують розвиток культури, мови і виконання релігійних обрядів.

Варшава здійснила новий адміністративний поділ, точніше сказати, переділ. До Тучинської гміни Рівненського повіту Волинського воєводства з центром у Луцьку було віднесено села Рисвянка, Річиця, Малатин, Пустомити та ще ряд навколишніх сіл. У Тучині в двоповерховому приміщенні з червоної цегли, де вже пізніше, за радянської влади, розміщувався штаб тучинського військового полігону, угніздила гмінна управа, поліцейський постерунок (відділення), ексекutori (судові виконавці) та інші органи польської влади. Для ведення поточних справ у навколишніх селах Тучинська гміна призначала солтисів, детально вивчала кадрове питання, бо це мали бути енергійні, рішучі, авторитетні й грамотні чоловіки, як правило, католики. Але були і виключення. Солтис мав чимало повноважень і турбот: приймав людей із щоденними клопотами, мирив і сварив селян за дрібні провини, слідкував за благоустроєм дворів та громадських місць, давав різноманітні розпорядження, організовував охорону села, готував попередні списки мешканців села для потреб повітовим комісіям, штрафував і готував документи на штраф, який стягувала тучинська гміна.

Податки були різні і досить великі: прибутковий, чиншовий, земельний, шляховий, за коня, на утримання поліції, церкви, школи тощо. Косовиця, возовиця, обмолот, і наче мокрим рядом напнули – у хату суне ексектор. Чи на вас

наслано, гомоніли селяни, але платити мусили до пізньої осені. Зустрічали платників медовими словами, а вже потім давали покуштувати полину – клали на стіл обрахунок. Скоса поглядали та гримали, коли запізнювалися з платнею. Окремі селяни цю важку копійчину пропивали в шинках і опинялись у ремизі, тоді екзекутор мав право забрати їхнє майно на суму несплаченого податку. А коли борг державі повертався, то майно можна було забрати назад. Боже милостивий, великою наругою було, коли екзекутори виносили з хати подушки, людеј душили сором і тривога.

Та марно було чекати, західні українці в черговий раз були обдурені. На папері – одні обіцянки, а в реальному житті – пишнobarвна комедіодрама. Поляки мобілізували весь свій хист і на цьому маленькому клаптику землі, що дістався їм після тих, неймовірно великих територій, якими вони колись володіли, вперто і зухвало, мабуть, в останній раз, почали впроваджувати політику колонізації на східних кресах.

Знову українці зазнали невдачі. Це була, мабуть, одна з останніх воєн за незалежність України. Авторитету Петлюри було недостатньо, щоб подолати серед селян споконвічну неприязнь до його союзників – польського панства. Хіба могла Польща так швидко позбутися своєї зверхності до західних українців? Окупаційний режим охоплював весь край, колонізація проводилась у спосіб, що суперечив усім правилам пристойності, господарями становища всюди були лише поляки, їх дратувало й обурювало все українське, відверто пеклися лише про своє реноме і свою популярність. Імперська доба втягнула українців у жорстокі тотальні війни, принесла небачене до цього політичне, суспільне та економічне гноблення.

Врешті-решт згасала відданість української еліти рідному краю, росла безнадія, слабло усвідомлення української самобутності. Українське суспільство почало відверто роздвоюватись і продовжувало жити в двох політичних системах. Влада Москви твердо закріпилась на Лівобережжі, а більшість українських земель ще довго лишалась у Речі Посполитої, а на пізніших стадіях почали відходити до Австрійської імперії. Два напрямки в історії України безупинно торували західні українці в Австрійській імперії, а інший – східні українці в Російській. Холоне в грудях від думки про розкол України, це вже

було і добра не принесло, але бавляться цим гасовим гнотом, що ледь тліє, окремі бездарні політики, які нахабно пруться в президенти, до цього часу. Хочуть, щоб спалахнув вогонь, не дай Бог, згоримо всі разом. Мій народ мудрий і вперто став на шлях розбудови свого власного дому.

Історія народу є сумою прагнень, дій і жертв багатьох поколінь, і тому кожен народ має на собі печать духовної сили або слабкості тих, хто творив цю історію. Історія народу – це певна сума важливих чи менш помітних дій і подій, в яких відбивається духовна вартість її творців. Діяння окремих осіб є цеглинами в побудові живого організму нації, що завершується національним храмом, ім'я якому – рідна держава.

Нація без держави, навіть дуже численна і здібна, є неповна, незріла і незакінчена. І буде такою, поки не стане господарем на власній землі, це життєва аксіома. Побудова і збереження держави було, є й буде найвищим ідеалом нації. В своїй хаті своя правда, і сила, і воля – пророчі слова Шевченка. Тільки у своїй власній державі можуть нечувано розквітнути здібності людей, їх талант та відвага, які сприятимуть поступу загальнолюдської думки та культури. Історія є неперевершеною і мудрою вчителькою життя. Наступні покоління повинні уважно і повсякденно навчатись у цієї дуже об'єктивної вчительки і мати перед очима усі катастрофи та успіхи української державності.

Дуже прикро, що український народ втратив свою Гетьманську державу і потрапив у залежність від своїх найближчих слов'янських сусідів – Польщі та Росії. З того часу минуло понад 200 років, виросло шість поколінь, і доля знову нам підіграла, дала нагоду вибудувати свою національну святиню в 1917-1921 роках. Це була справді історична нагода, одна на сторіччя. Народ намагався використати цей унікальний шанс, але, на жаль для українців, справдилася друга державна аксіома: створити державу легше, ніж упорядкувати, розбудувати і закріпити на довгі роки.

Хочу звернути більше уваги не так на хронологію процесу державотворення, як на обставини, серед яких довелося українським поколінням будувати свою державу, і на тих визначних людей, які творили цей національний храм, зрізали нездорові паростки та прививали свіжі че-

ренки. Ці люди були дітьми свого часу й написали сторінки нашої історії своїм життям, поклали на ній печать свого духу, хоча їм не вдалося закріпити розпочате велике діло. Своїм прикладом і своїми діями вони продовжили перервану славу традицію Княжої і Гетьманської держав та передали наступним поколінням нову героїську добу, разом з успіхами та гіркими поразками.

Впадає у вічі та обставина, що всі учасники визвольної війни 1917-1921 років стверджують, що обставини, в яких вони вели боротьбу за визволення нації і за самостійну державу, з'явилися несподівано, наче сніг на зеленому листі, і народ та його керманічі не були готові до таких викликів. Не було достатнього розуміння процесу державотворення, самопожертви, безупинної, щоденної праці та почуття відповідальності перед рідною історією, а головне – не існувало єдиної точки зору на внутрішню і зовнішню політику.

Немає де правди діти, революція 1917 року застала Україну скаліченою духовно та соціально. Тільки селянська маса залишалась українською, а всі інші прошарки суспільства були зденаціоналізовані. Армія в той час проявила чудеса завзяття, витривалості та героїства, але, не маючи належної стратегічної бази, будучи оточеною з усіх боків ворогами і недругами, не могла вирішити всіх питань до кінця, змушена була без належного постачання зброї та амуніції з кривавими жертвами крок за кроком відступати. Армія є продовженням рук і плечей дипломатів, і коли дипломатія вичерпує всі свої засоби і впливи, починає говорити зброя.

Українська дипломатія на час визвольної війни не завжди до кінця виконувала свою місію, і армія діяла за себе та за дипломатів. Голова Чеської Національної Ради Томаш Масарик був у гіршій ситуації ніж М. Грушевський, С. Петлюра чи Є. Петрушевич, але зумів розробити політичну концепцію, що принесла чехам успіх. Масарик, хоч і був на чужій землі, вивів свій легіон через Сибір і врятував його для свого народу. Ніхто нікого не засуджує з висоти сьогодення, сидячи в теплій хаті. Вчимося, робимо висновки, а серед них бачимо і невтішні, хоча звертаємо увагу на головні. Українські соціалісти і романтики захопили владу у свої руки і з вірної дороги пішли на манівці. Лушпиння версій і трактувань осипалося у всі боки, а де поставити крапку, ніхто не знав.

Соціалістичні доктринери майже випадково захопили владу, але не змогли швидко здійснити політику національного визволення, творення незалежної держави, а як блудні вівці, некритично копіювали московських соціалістів і на перше місце поставили соціальну політику. Торохтіли про відновлення старого буржуазно-поміщицького ладу, перспективи і рушійні сили революції в Україні, самостійну боротьбу чи вкупі зі світом, федералізм чи автономію тощо.

Сьогодні ясно, що в той період, коли в Росії де-який час панували безлад і анархія, Центральна Рада мала слушну нагоду міцно закріпити українську державність. Тобто в результаті затяжної економічної і ще більше затяжної політичної кризи ми підійшли до моменту, коли Україна або зламається, або здобуде нову якість. Молоді романтики вірили в соціалістичне братство народів і не могли навіть подумати, що московські соціалісти можуть розпочати війну проти українців. Вони прозріли, але було вже пізно. Наразі цікавить, яку державу хотіли бачити достойники того часу? Законодавчу та виконавчу владу уособлювала Директорія, але жодного документа, який би встановив компетенцію та повноваження цього органу, прийнято не було. Використовуючи сучасну політичну термінологію, її можна визначити як колегіальну хунту з диктаторськими правами.

Події розвивалися так, що потрібно було вибирати форму правління: або парламентську, або радянську республіку. Прийняли соломонове рішення. У центрі парламент, на місцях – губернські і повітові Ради. Потім прийняли Закон «Про Державну раду УНР», який затвердив С.Петлюра 12 листопада 1920 року, але це були останні подихи перед повним падінням. Складні політичні умови не дали Директорії змоги втілити в життя те, що було започатковано. Хоча намітився шлях до поступового переходу від парламентської до президентсько-парламентської форми правління, ейфорія парламентаризму згасла. Складається думка, що Богу завжди багато клопоту з нашими потовченими душами. Загалом це був період відродження і консолідації української нації, формування національної свідомості. І хоча українська демократична державність у цей час не утвердилася, вона зуміла гучно заявити себе на весь світ.

Коли ми хочемо жити в своїй цивілізованій державі, то до

неї немає іншого шляху, ніж закачати рукава і почати важко працювати. У світі, у тому числі в Росії, поважають не тільки силу, а й успіх. Наш успіх, як і наш провал, – у наших руках. Не потрібно ні перед ким прогинатися чи вірнопіддано зазирати комусь у рота. Треба думати і робити висновки щодо слабких місць української державності, хоч би якими гіркими вони були. Коли все це перенести на сьогодні, то побачимо безліч подібних явищ. Ми наступаємо на ті самі граблі, тому треба все узагальнювати і робити висновки.

Україною надто довго керували «міцні господарники». Вони знали, як і коли сіяти, будувати школи й лікарні, куди повертати ріки і як плавити метал, але не знали, як вибудувати адекватну політику, зрозумілу і прийнятну для простого народу. Їхній час закінчується, йому на зміну прийде або безлад, руїна, або, що більш вірогідно, час молодих, сильних, освічених і зрозумілих Україні менеджерів, ремесло яких – не політичні баталії з геополітичними вітрянками, а реформи і наповнення державної казни. Вони не будуть довго метикувати навколо геополітичних стратегій, а будуть думати, як задовольнити прості і всім зрозумілі прагнення: бути багатими, здоровими, впливовими, успішними. Це давно на часі.

МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921-1939 роки)

На кінець 1921 року у всій Наддніпрянщині утвердилася Українська РСР, а західноукраїнські землі залишилися за її межами. Більша частина західноукраїнських земель входила до складу Польщі, так званої другої Речі Посполитої, складаючи третину її території. Все населення Польщі налічувало у 1922 році 27 млн. чоловік, в тому числі українців на західноукраїнських землях – 5, 6 млн. (63%), поляків – 2, 2 млн. (25%), євреїв – 0, 9 млн. (10%), інших – 0,2 млн. (2%). До 1923 року західні держави продовжували обговорювати питання про статус Східної Галичини, хоча були згодні, щоб краєм правила Польща, за умов надання цим територіям автономної адміністрації і поважання національних прав українців.

Польські урядовці відкрито поділяли територію Польщі на дві частини: Польща «А», тобто корінні польські землі – Центральна та Західна Польща, і Польща «Б» – окраїни, або креси

– Західна Україна і Західна Білорусь. На Волині було все зрозуміло, а ось на Східній Галичині існували дуже напружені стосунки між українською більшістю і новою польською адміністрацією. Це був час взаємного невизнання. Галичани довго відмовлялися визнати польську державу своїм законним урядом, аж поки Рада послів Антанті у Версалі не прийняла відповідного рішення. Хоча частина людей цього краю одразу стали на шлях терору й саботажу щодо польських урядовців і державних установ, польська влада діяла за принципом: собака гавкає, а караван іде. Мали віковий досвід і щоденно проводили політику підпорядкування політичного, культурного та економічного життя, цілком ігноруючи потреби українців. Однак поляки мусили рахуватись із міжнародною громадською думкою і не раз оголошували про готовність поважати права українців та інших меншин у своїй державі. Задобрили світ обіцянками і добились успіху.

Галичани потрапили у милість до свого найдавнішого ворога і мусили знову чекати слушної нагоди. Але важливо зрозуміти, що Польща в цей період була державою, заснованою на конституційних засадах, існували більш-менш вільні вибори до двопалатного парламенту і попри дискримінацію закону, Польща надавали українцям хоча й обмежену, але можливість чинити опір або протестувати проти державної політики. Це означало, що українці, попри свій статус другосортних громадян, були у набагато кращому політичному становищі, ніж українці в Радянському Союзі. Там в цей час був суцільний терор і геноцид..

Щодо економіки, то Польща «А» мала панівне становище: тут розвивалася промисловість, зосереджувалося понад 85% електротехнічної, металообробної, текстильної, хімічної, паперової промисловості, виробництво цегли, вапна, солі, цукру тощо. У Польщі «Б», у Західній Україні, за наявності нафти, кам'яного вугілля, фосфоритів, калійної солі, значних родовищ природного газу важка промисловість цілковито не розвивалась. Інші галузі різко підупали: видобуток нафти у 1936-938 роках зменшився проти 1913 року у 3-4 рази, як наслідок, впав видобуток озокериту, занепала така шанована західняками текстильна, меблева, сірникова промисловість.

Ледь животіли лише дрібні деревообробні підприємства

та підприємства шкіряної галузі, трохи розвивалася переробка сільськогосподарської сировини (винокурні, пивоварні, тютюнові фабрики). На загал на 85 % цих підприємств працювало не більше як по 20 осіб. Відповідно до цього нечисленним був і промисловий пролетаріат краю. За даними перепису 1931 року в Західній Україні у промисловості було зайнято 191 тис. робітників, на транспорті і в підприємствах зв'язку – 37 тис., а в сільському господарстві – 332 тис. наймитів. Економічний стан трудового люду був важким, додала жару світова економічна криза 1929-1933 років, кількість безробітних зросла до 400 тис., значна частина стали частково безробітними. На Західній Україні 52 % всієї землі перебувала в руках поміщиків, 60 % селянських господарств мали не більше як по 2 га, а 16% були безземельними. Великою була частка тих сімей, хто не мав корів та коней. А податки дерли непомірні, їх розмір складав половину доходу і більше.

Часто виникали різні епідемії, росло невдоволення, сильнішав протест. Малоземельні селяни та відчайдухи подалися до еміграції. За 1919-1938 роки із західноукраїнських земель організовано і самотужки виїхало до 200 тис. чоловік, в основному за океан. До вересневих подій 1939 року частина лихварів, золотих справ майстрів, багатих торговців, промисловців тощо закривали своє діло, розпродавали майно, дарували, як вони казали, «для шпильок на волосся» частину своєї маєтності і швиденько втікали до Європи. Відчували холодний подих Радянської імперії.

Мій батько, малоземельний селянин 1913 року народження, із села Річиця Рівненського повіту, після одруження в 1933 році та народження у 1934 році первістка, мого старшого брата Валентина, почав думати про власний будинок. Мій дід Іван, батьків тесть, взявся допомогти дошками, бо мав один морг (0,52 га) власного лісу. Тішили себе надією, сім'я росла, дбали про все наввипередки, але загрузли на покрівлі. Та допоміг його величність випадок. Дід Іван подався навесні 1937 року в Тучин по справах до знайомого єврея, з яким був за пнібрата, і випадково обмовився про покрівлю. Той Гершко милостиво взявся допомогти на вигідних умовах – мовляв, ми тобі привеземо з Бельгії цинкову листову бляху, а

ти нам частково платиш злотими, частково суницями, частково індиками цього року і в наступний рік. Ударили по руках, і на початку 1938 року цинкова покрівля була доставлена до двору діда Івана. Мої батьки тримали до сотні індиків, які ночували прямо на деревах, обробляли до 15 соток позюмок та трускавок (суниць і полуниць) і справно сплачували борг за бляху натуральними продуктами, хоча він був великий.

Закінчувалося спекотне літо 1939 року, просунуті євреї в Рівному і Тучині заметушилися, склали свої маленькі торбочки і квалливо подалися в очерет і в лози – хтозна-куди. Так і лишився не сплаченим «натуроброк» і цілою – цинкова бляха. Почухали дід з батьком потилиці, насупили брови і, щоб не стати об'єктом пліток і обмов, пішли у гміну (сільраду) до в'їта.

А на околицях уже гуркотіли танки – наближались радянські війська. Багаж споминів про борги усіма був відсунутий углиб свідомості, і впродовж 8 років про це ніхто не думав. Але цинковий скарб зберігся. Родина вибрала найбільш правильне рішення: в річицькому лісі викопали яму, склали туди всі цинкові листи, попередньо їх змастивши, і вночі закопали. І коли у 1947 році я уже озивався до світу божого дитячим криком і вся родина працювала знову солідарно, зводячи нову хату в Тучині, то на диво швидко на той час вирішилось архіскладне питання з покрівлею.

Хату вкрили цинковою бляхою – зрозуміло якою, бельгійською, з річицького лісу і вже майже дармовою. Упродовж року, зі слів діда, принизливі погляди ковзали по постатям мого батька, відверто промовляючи: де взяв таке багатство? Кому і що можна було пояснити, достеменно не відомо. Але справдилася вікова мудрість – якщо дуже заздять, то на користь не піде. Доля виявилася не дуже ласкавою до мене, батька з мамою, братів та сестер і до нашої садиби. Через пару місяців запопадливі родичі та відверті лиходії на підставі стислих і загадкових обмов і нарікань здійснили єзуїтський візантійський атентат – підірвали потужною вибухівкою родинне кубло, де в одну мить загинули батько та матір, нову хату рознесло на друзки, а мене, семимісячну дитину, вибуховою хвилею викинуло з колиски в далекий куток і присипало руїною.

Така божя воля, але про цю трагедію в малому містечку

на південно-східній Волині в повоєнний час буде окрема розмова. Її істинні причини і наслідки достеменно не будуть відомі ніколи, але тішу себе надією, що зможу відділити полуку від зерна, а героїство бійців УПА від підлості і наруги. Вони ходили в обнімку, гнів і героїство навіть одружувалися, хизувалися своїм зухвальством, але правда десь завжди поміж ними. Співати осанну одним і таврувати інших безглуздо. Це роблять лише ті, хто глибоко не знає і не хоче знати цих подій, або зашорені своєю вузьколобою ідеологією.

Повертаючись до долі українців в Польщі у довоєнний час, треба відзначити, що вони складали дві окремі громади, і уряд Польщі цю особливість уміло використовував. Більшість українців проживали на колишніх габсбурзьких землях Східної Галичини (поляки називали цей крес Східною Малополющем). Цей регіон розділили на три воєводства: Львівське, Тернопільське і Станіславське – а це понад 3 млн. національно свідомих українців, що належали до греко-католицької церкви і були добре організованими. Друга частина українців з Полісся, Західної Волині та Холмщини – Волинське воєводство, яких Польща забрала від росіян, налічували понад 2 млн. і були в основному православними, не згуртованими, економічно й соціально менш розвинутими.

Майже всі західноукраїнські землі довгий час входили до складу Речі Посполитої, і поляки вперто вважали, що вони навіки повинні бути частиною нової польської держави, яка виникла в 1919 році. На цих благодатних землях завжди існувала панівна частина відносно багатих поляків, і це надихало польський уряд, а величезну кількість непольського населення ганебно-традиційно думали полонізувати, і сумнівів у цьому польська влада не мала. Так робили завжди, нахабно сподіваючись на привабливість польської культури та розуміючи, що серед всіх національних меншин національний рух ледь помітний і не встоїть перед польським пресом. Визначились і почали діяти, але, як покаже подальший хід історії, поляки будуть збиті з пантелику і програють вже вкотре, взявши на озброєння відверту репресивну політику щодо українців.

Потрібно визнати, що лише окремі високоосвічені, авторитетні поляки, як, зокрема Леон Василевський і Та-

деуш Голувко, закликали польський уряд проводити гнучку, розумну, помірковану політику у стосунках з українцями та іншими меншостями. Але військове лоббі, місцеві урядники, офіційні чиновники залишались впертими прихильниками твердої лінії, спонукаючи польський уряд в окремих випадках навіть до жорстоких, репресивних заходів. Це була політика відкритої конфронтації серед українців, бо вже в 1924 році польський уряд прийняв закон, яким заборонялося користуватись українською мовою в державних установах. Міністр освіти Станіслав Грабський почав проводити реформу галузі, залишаючись палким прихильником антиукраїнських поглядів, здійснював її так тупо, що просто перевів чисто українські школи на двомовні заклади з переважанням польської мови. Шкільництво завжди було дуже делікатним і майже головним питанням в україно-польській конфронтації.

Українці, окрім просто забезпечення дітей освітою, хотіли, щоб вчителі у школах хоч частково, але будили і піднімали національну свідомість, культуру та історичну велич корінного населення. Із цим категорично не згоджувались поляки, і, навпаки, виховували в дітях принизливе ставлення до всього непольського. На Волині неписьменність люду була дуже великою (понад 70 % дорослого населення), і поляки під тиском змушені були по trochu розвивати тут початкову освіту.

Рівень середньої освіти був взагалі невтішним. У 1931 році одна польська гімназія припадала на 16 тис. поляків, але одна українська – на 230 тис. українців, а в 1939 році із 138 загальноосвітніх державних середніх шкіл (гімназій та ліцеїв) українських було лише п'ять.

В Тучині у 1928 році відновили приміщення школи, добудували ще одне крило. Житель Тучина Микита Оверчук класно відновив дерев'яні східці в школі – і почав функціонувати другий поверх, з'явилася можливість обладнати кімнати вчителям та кабінет директора, і зовсім незвичним була поява чималого акваріума. Поляки, чехи, німці, українці навчалися спільно, учні в доволі широкому коридорі ставали в окремі ряди і поляки польською мовою, інші – українською читали «Отче наш». Єврейські діти вчилися окремо, і лише деякі з дуже просунутих іудейських родин

ходили в Червону школу. Через радіопередавач урочисто звучав гімн «Єще Польська не згінела», і всі швиденько поспішали в досить просторі класи. Школа була семирічною, викладання було предметним, викладання української (руської) мови відбувалося раз на тиждень.

Учні носили в школу книги, зошити, чорнильниці, ручки, папір. Порядки в школах на той час були занадто суворі. Дітей за будь-який непослух або погане навчання ставили на коліна в куток, де попередньо було насипано гречку, жито чи горох. Вчитель за погану поведінку або неухважність міг вдарити учня лінійкою чи шарпнути за вуха, міг залишити на повторний рік навчання, що вважалося великою ганьбою. Навчання було платним, але за пропуск без поважних причин три і більше днів інспектори карали батьків утриманням на добу під вартою, або штрафом у 2-3 злотих (а мішок жита коштував тоді 3-4 злотих). Освітлювалась школа газовою лампою, груби топили сторож та прибиральниці, нужник був у дворі. Вчитель був вельми шанованою людиною, і перед ним всі знімали головні убори та кланялися, поважали за працю та освіченість.

Одними з перших керівників семирічної школи в довоєнний період в Тучині були Юзеф Петровський та пан Ян Свах, вчителями – пані Яніна Муравова, пані Ванда Петровська, пані Марися Федорівна, пані Гелена Лацінувна, пан Муравка, пани Лопушинський, Лях, Зволінський, Федковський та ряд інших. Директора возили на роботу бричкою. Скільки платили вчителям, мені не відомо, але жили вони пристойно, мали власне господарство, окремі навіть прислугу. Освіта давала надію на пристойне життя, тож родина лізла з шкури, але намагалася вивчити своїх дітей. Уже в 1940 році тучинська школа стала середньою і єдиною на всю округу з українською мовою навчання.

За часів польської влади в Західній Україні (у Львові) було чотири вищі навчальні заклади: університет, політехнічний інститут, академія ветеринарної медицини та академія зовнішньої торгівлі. Викладання там велося виключно польською мовою. Під тиском при вступі до вузів українцям була введена процентна норма. Вона в різний час була різною, але не більше 5 - 10 %. Цей тоненький зріз української інтелігенції мудро і вміло продовжу-

вав здійснювати політичне, культурне і навіть соціально-економічне керівництво західноукраїнським суспільством. Величезне на той час місто Львів з населенням понад 300 тис. чоловік, де проживали переважно поляки та євреї, почав вигодувати майбутню українську еліту. Широким було коло українських письменників, які сповідували ліберальні позиції. Це Осип Турянський, Богдан Лепкий, Андрій Чайковський; молоді письменники пролетарського напрямку – О. Гаврилюк, Я. Галан, П. Козланюк, С. Тудор; письменники націоналістичного напрямку – Улас Самчук, Євген Маланюк, Олег Ольжич, Олена Теліга.

Ряд достойних наукових праць створили прогресивні вчені, які плідно працювали на західноукраїнських землях. Академія наук УРСР частину з них обрала своїми дійсними членами: у 1924 році – фольклориста і етнографа В. Пнатюка та літературознавця К. Студинського, а в 1929 році – літературознавця М. Возняка і В. Щурата та фольклориста і музикознавця Ф. Колесу. (Втім, коли вони на знак протесту проти терору та голодомору вимовилися від своїх академічних зарплат, їх виключили з АН УРСР). Це найвищий рівень українського п'єдесталу освіти та науки, що пробивав шлях до світового визнання. У довоєнний час за період панування на західних землях польської влади тихенько зростала кількість освічених українців, росло невдоволення серед української інтелігенції, особливо серед її молодих (і ось біда) безробітних представників. Чисто всі нечисленні урядові вакансії надавалися полякам. Цим вперта польська влада плодила радикальні настрої, посіяні українськими націоналістами, і вони знаходили негайний відгук серед молодих українців.

Життя завжди асиметричне, і поряд з вадами та недоліками пускають паростки певні здобутки. Не стало винятком польське умиротворення українських освічених людей і на цей раз. Куди було діватися? Молода українська інтелігенція почала заробляти собі на проживання, працюючи переважно вчителями або службовцями в містах і селах та в кооперативах, що швидко росли. Окремі здібні та наполегливі представники оволодівали такими спеціальностями, як юриспруденція, банківська і лікувальна справа, фармакологія, інженерія, де монополію утримували поляки та євреї. У конкурентній боротьбі, незважаючи на повільний розвиток

краю, зростала чисельність українських підприємців. Дедалі більше українців ставали власниками поки що дрібних підприємств, закладів торгівлі, житлових будинків. Але закритою для українців лишалася служба в урядових установах.

У всій Європі і у всі часи це була найбільш поширена і бажана професія, молода людина вrostала в становий хребет влади, набувала управлінського досвіду, вчилася дертися на вищі щаблі влади, збагачувалася новими ідеями. Українцям тут було накладено табу. Вони змушені були йти працювати в села, у великій мірі підштовхнувши там соціально-економічний та культурний рівень. Молоді освічені українці будили національну свідомість, всіляко підігривали серед селян ненависть до польського режиму, схиляючи їх до думки, що всі основні проблеми можна буде вирішити, тільки маючи свою власну державу. Не оминув цей процес і Тучин, у волосне містечко із досить великою кількістю населення (близько 7 тис.) часто навідувались українці-агітатори.

У довоєнний період у колишньому Рівненському повіті Тучинська волость налічувала понад 21 тис. осіб, і тут уже працювали вчителями люди з університетською освітою. Степан Іванович Скрипник (1898-1993), патріарх Мстислав – один із лідерів Волинського українського об'єднання у міжвоєнній Польщі, посол до польського сейму, у 1941-1942 роках видавець і редактор газети «Волинь», із 1942 – єпископ, митрополит, патріарх Української автокефальної православної церкви (на еміграції та в Україні). Як єпископ Переяславський, С. Скрипник влітку 1942 року здійснив місійну подорож Лівобережною Україною, брав участь у луцькій нараді єпископів і підписанні почаївського «Акта поєднання автокефальної і автономістської церков», за що півроку перебував під арештом німецької влади, племінник Симона Петлюри.

Ряд авторів в своїх публікаціях про Тучинське Надгориння висловлюють думку, що його рідний брат Григорій Іванович Скрипник, учитель французької мови у Тучинській середній школі, жив тихо і мирно та просто мовчав, що має такого неординарного брата, і це було великою таємницею для КДБ. Дійсно, Г.І.Скрипник купив охайну хатину в селі на вулиці Замковій з гарним краєвидом в бік пойми річки Гуринь і спо-

кійно трудився на освітянській ниві, не афішуючи своєї родословної.

Зовсім не поділяю думки, що радянські компетентні органи нічого не знали про цей рід. Занадто відомою була ця славетна родина, і досить обізнаною конторою в цей час було радянське КДБ, а в самому Тучині і вдень, і вночі нишпорили оперативні працівники спеціального управління, винюхуючи навіть український дух, не те що родичів з ОУН, УПА чи із закордоння. Все прекрасно знали, тримали під наглядом, можливо, шантажували, чекали часу, щоб використати у своїх цілях. Добре пам'ятаю цю скромну людину. Навіть із нами, дітьми, він вітався, припіднімаючи капелюха. Уже пізніше він переїхав на постійне проживання в Пущу-Водицю, що на Київщині. Дружина його була кваліфікованим лікарем, а сам Григорій Іванович ще кілька разів приїздив у Тучин на зустріч із випускниками. Потім сліди цієї людини ніхто не досліджував. А шкода – розповісти він міг чимало цікавого.

Заслужений вчитель України, директор Тучинської середньої школи, випускник Варшавського університету, Василь Якович Червоний, виходець із бідної селянської родини на Хмельниччині, син повного кавалера Георгіївських хрестів, мав напрочуд спокійну і врівноважену вдачу. Ніколи не був членом КПРС, саме тому не видерся на високі щаблі влади, а вміло організовував освітянську справу на селі, добре знав і разом неодноразово виступав на нарадах відомим педагогом В.Сухомлинським. Він був чуйною, працьовитою людиною, батько двох дітей, керівник оркестру струнних народних інструментів, знавець європейських мов, патріот і дослідник історії краю, прекрасний філолог і просто моральна людина. Випускник Санкт-Петербурзького університету, вчитель-математик, кавалер ордена Леніна, Г.Ф.Журахівський мав енциклопедичні знання і досить оригінально ділився ними з учнями Тучинської середньої школи. Вишуканим і дотепним педагогом був учитель французької мови, людина з дворянським корінням І.О.Крижанівський. Поруч з ними обростали знаннями чудові вчителі Г.М.Бородавко, М.І.Блажієвська, І.П.Семещук, Т.М.Кирильчук, В.С.Матрьоніна, Я.І.Тивончук, В.П.Романюта, М.С.Дем'янюк, О.В.Савченко, І.Т.Семенюк, Ф.Й.Му-

сій та багато інших. Трохи пізніше колектив школи поповнили випускники кількох педагогічних інститутів України. Школа росла, набувала досвіду та авторитету, її випускники (а їх понад дві тисячі) стали вченими, поетами, інженерами, директорами інститутів, завідувачами кафедр, докторами та кандидатами наук, будівельниками, аграріями, працівниками культури і мистецтв, економістами та юристами, військовими та вчителями, лікарями та перекладачами, механізаторами та електриками, слюсарями та працівниками сфери послуг, підприємцями та банкірами, геодезистами та артистами тощо. Свідомо не буду називати прізвищ, бо всіх не згадаєш, але список виглядає доволі розлогим. Випускники школи – це дзеркало душі педагогів. І досі видно, як люблять своє село і свою школу люди, які з усього світу щорічно збираються на зустрічі біля стін славетної Тучинської (Червоної) школи. Хвала їм усім та шана.

Але повернемося у довоєнний час. Оскільки природу польсько-українських взаємин майже повністю формував польський уряд, остільки діяльність українців у цей час по суті являла собою відповідь на польські ініціативи. Українці були поміж Сциллою та Харібдою. З однієї сторони – в опозиції до польського режиму, але не жорсткій. Інша, менша, частина діяла насильницькими революційними методами без огляду на наслідки. Почав зароджуватись і комуністичний рух.

Ці основні напрямки відображали погляди й інтереси різних суспільних верств населення Західної України. Легальні опозиціонери брали участь у польській політичній системі через легальні українські партії, кооперативний рух і захищали українську школу. Ця буденна діяльність приваблювала священиків, учителів, заможних селян. Треба відзначити, що політична палітра в польському суспільстві на той час була досить строкатою і налічувала 92 зареєстровані партії, з них 32 були представлені в парламенті. Українці мали 12 політичних партій, які відображали різноманітні політичні традиції : галиччан-австріяк на противагу «російським» українцям Волині, Полісся та Холмщини.

Діяло Українське Народно-Демократичне Об'єднання (УНДО). Головою УНДО було обрано Д.Левицького. Ця по-

літична сила західно-українського істеблішменту на виборах УНДО збирала до 600 тисяч голосів, завойовуючи більшість українських мандатів у сеймі (17) та 4 в сенаті, хоча об'єднання не мало точного реєстру членів, членських внесків, жорсткої партійної дисципліни. УНДО орієнтувалось на мирні, легальні методи досягнення незалежності України. Програма УНДО базувалася на ідеології соборності, державності і антикомунізму. Партія відстоювала політичне самовизначення українського народу на всіх його етнографічних землях, обстоювала конституційно-парламентський устрій. УНДО мало свою пресу, зокрема, досить великим накладом видавала газету «Діло», в якій захищала економічні, політичні та культурно-національні інтереси українського населення. Соціалістичні тенденції в середовищі західних українців були досить сильними, хоча і фрагментарними. Очолювала цей рух найстаріша з усіх українських партій – Радикальна партія.

Партія мала мету справедливо поділити землю серед селян, обмежити приватну власність, відокремити церкву від держави, і все це мало відбутися лише в незалежній самостійній державі. Партія виступала проти орієнтації на Польщу та Росію – цих головних ворогів української незалежності. У 30-х роках у цій партії було близько 20 тисяч членів, переважно сільгоспробітників, подекуди інтелігенції. Радикали вдалися до рішучих спроб поширити свій вплив на Волинь, Полісся та Холмщину і для цього навіть об'єдналися з меншою від них Українською партією соціалістів-революціонерів, що діяла на Волині, утворивши разом Українську соціалістичну радикальну партію.

Лідерами партії були Лев Бачинський та Іван Макуха. В цей час на Волині досить швидко поширювалися прорадянські погляди, волинському люду імпонувала політика українізації в сусідній радянській Україні та швидке відродження селянства під час НЕПу. Щоб поглибити ці тенденції, уряд Радянського Союзу призначав своїми консулами у Львові українців, щедро привертав до себе західноукраїнських поетів, письменників, вчених, композиторів, обіцяючи їм райське життя. Знайшлись охочі, і до радянської України емігрували М.Лозинський, А.Крушельницький, С.Руданський і сотні студентів. Їх чекала сумна доля: майже всі вони за-

гинули під час репресій 30-х років у Радянському Союзі.

Розгортали в західноукраїнських землях свою діяльність комуністи. Першою ластівкою була Комуністична партія Східної Галичини. Вже з 1923 року свою діяльність вона поширила на Волинь, Полісся, Холмщину та Підляшшя, невдовзі була перейменована в Комуністичну партію Західної України (КПЗУ) і, схилиючись перед тиском Комуністичного Інтернаціоналу, стала автономною частиною Польської компартії. Сталін та його прибічники штучно спровокували кризу в діяльності комуністів Західної України в 1927-1929 роках, навмисно втиснувши у сварку Наркома освіти УСРР Шумського та генерального секретаря ЦК КП (б)У Кагановича. На ставленні до цих двох осіб виник розкол в КПЗУ, і на цій основі партія втратила 75 % своїх членів.

У 1938 році КПЗУ налічувала понад 4 тисячі ідейних бійців; майже половину складала українці, решту – поляки та євреї. В подальшому лідери КПЗУ були звинувачені в націоналізмі та зраді, оголошені замаскованими агентами ОУН і репресовані. Виконком Комінтерну влітку 1938 року розпустив КПП та її складову частину КПЗУ. Інші українські партії були малочисленими, не впливовими і часто схилилися до співпраці з польським урядом.

Не менш цікавим у своєму розвитку був кооперативний рух на західних землях. Ветерани української армії першими зрозуміли, що українцям у їх починаннях ніхто не допоможе крім них самих, і запорукою цьому є кооперативи. Основна функція кооперативів полягала в розвитку економіки та економічного самозахисту, це була школа, в якій люди вчилися бути господарями власної землі, це був засіб для політично активних, патріотично налаштованих молодих людей продовжити боротьбу за українську справу. Кожен новостворений кооператив, кожна надана послуга чи вироблений товар, кожен зароблений гріш, що клався до української, а не польської кишені, члени кооперативу вважали за маленьку перемогу в боротьбі з поляками за свою незалежність.

Кооперативи об'єднували переважно сільських споживачів і торговельні організації, регулювали ціни та сприяли збуту. Кооператив «Маслосоюз» опанував західноукраїнський ринок і навіть значну частину польського. На Волині українців просто змушували вступати до польських коопе-

ративних асоціацій. Кількість українських кооперативів росла, цим занепокоївся польський уряд і став систематично перешкоджати його подальшому розвитку. Тактика була простою: часті перевірки, звинувачення у неправильних звітах, порушенні правил гігієни чи будівельних норм, приховування доходів тощо. Польські кооперативи вертели великим капіталом, грали першу скрипку на всіх торговельних майданчиках своєї держави і навіть за її межами. Але попри всі труднощі, український кооперативний рух прискорював суспільну мобілізацію та національну інтеграцію серед українців Галичини та Волині, будив потяг до власної справи.

Усвідомивши реакцію західних українців на посилення утисків, треба зрозуміти, як наростав процес колонізації і що за цим стояло. Претензії поляків на землі Волині ґрунтувалися на історичних аргументах: мовляв, довгий час це пасмо входило до Речі Посполитої і ці землі мають бути частиною польської держави, яка виникла після 1919 року. Віра в успіх колонізації ґрунтувалась на двох визначеннях: висоті і блиску польської культури, її велич здивує геть всіх неполяків і вони з радістю її перейматимуть, а національні рухи дуже слабкі, щоб достойно опиратись польській державності. Ох як гірко та трагічно для себе помилилися польські урядовці в обох цих розрахунках.

В урядових колах Польщі існували різні підходи до репресивної політики щодо меншостей, Одні послідовно обстоювали войовничий антиукраїнський курс, інші закликали до гнучкості у стосунках з неполяками. Центральна влада у Варшаві зрідка оголошувала про поступки і привілеї для українців, Але цьому чинили страшенний супротив місцеві урядовці та військові командири, а офіційні чиновники відмовлялися втілювати ці поступки в життя. З часом все це переросло в жорстку конфронтацію польського уряду проти української меншості.

У Львівському університеті були закриті українські кафедри, вступ до вищих навчальних закладів українцям різко зменшили. Польський уряд поділяв населення Східної Галичини і Західної Волині на лемків, бойків, гуцулів, поліщуків та волинян і прагнув довести, що вони не українці. Переіменувавши Східну Галичину на Східну Мало-

польщу, він фактично заборонив українські назви сіл, залізничних станцій, міст, вулиць; імена, прізвища українців змінювалися на польський лад.

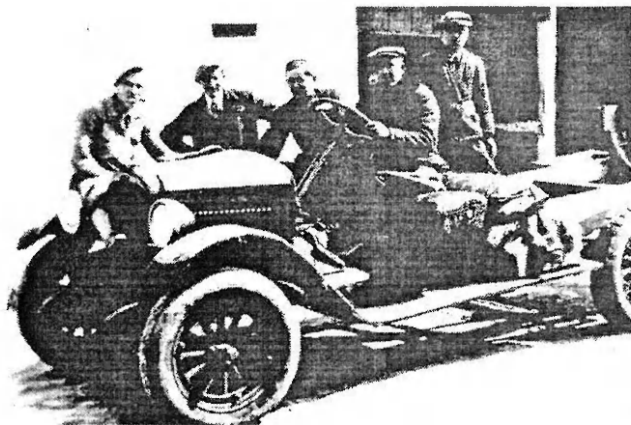
Певне невдоволення серед українського селянства викликала програма колонізації. З початку 20-х років для утвердження польської присутності на східних кордонах уряд почав здійснювати переселення в Галичину та на Волинь так званих осадників. Вільних земель в серцевині Польщі не було, їх можна було знайти лише на східних кресах. Держава задовольняла вимоги щодо нових земель, особливо на Волині. Ветеранам польської армії надавали пільгові кредити в банках, в особливому порядку забезпечували їх сільськогосподарським реманентом, посівними та посадковими матеріалами. У такий спосіб польський уряд намагався віддячити колишнім військовим за їх вірну службу, і одночасно утверджувався польський вплив на кресах всходніх.

Поряд із колишніми військовими землю в осадах почали займати заможні поляки. Вони мали там захист і підтримку, і кількість землі, яка належала легіонерам-осадникам, зросла майже до 15% сільськогосподарських площ захопленої території. Пізніше на волинські землі юрбами посунули цивільні. Вільних земель стало бракувати і тут, тому новоприбулі колонізатори почали отримувати наділи кращих земель, витискаючи з них правдою і неправдою українських селян, маючи певну фінансову підтримку польського уряду. Не всі новоприбулі поляки захотіли обробляти землю, частина з них займали привілейовані посади сільських поліцаїв, ексекторів (збирачів податків), поштових і залізничних працівників, дрібних чиновників. Їхні інтереси захищала «Центральна спілка військових поселенців» та «Спілка поселенців». До 1938 року на одну тільки Волинь прибуло більш як 100 тисяч осадників.

Тучинська волость була на той час другою за кількістю населення серед 17 волостей Рівенського повіту. З таблиці добре видно, де розміщувались осадники, яку площу займали, кому належала земля до початку колонізації. Назви осад, як правило, походили від назв полків легіону Пільсудського (Галлерова, Язловецька, Радомська, Хайнувська, Креховецька) та інші. Відбираючи у селян землю і передаючи її новопри-

булим колоністам, польський уряд переслідував перш за все мету створити на волинських землях міцну опору для польського панування. Треба думати, що наплив польських переселенців не міг різко змінити етнічний склад населення волинського краю, але він був досить значним, щоб із часом викликати гостре невдоволення свідомих українців.

Зі слів корінних тучинців, ставлення до осадників на перших порах було доброзичливим і навіть трохи заздрісним, бо люди добре бачили, що господарюють вони вміло, дружно і повсякчас впроваджують передові технології. Збір

Один з перших автомобілів в міжвоєнний період в Тучині. За кермом начальник тучинської пошти Зелінський (з цигаркою на автомобілі водій Краєвський Леонід (Люсік)

кондиційного зерна з гектара складав понад 50 центнерів. Звертали належну увагу селекційно-племенній роботі, з'являлися нові породи корів, коней, розводили багато птиці. Посилено розвивалося садівництво, культивувалися до того не відомі на Волині сорти груші (різновиди Бер), сливи (Анна Шпет), яблунь (різновид Дейнешт), високоякісні і врожайні сорти малини, агрусу, смородини.

Рівненський повіт заряснів чималими садами, ярмарки стали гучнішими, осадники багатіли на очах. У їхні господарства почали найматись на роботу, особливо під час жнив та в посівну, бо саме тоді не вистачало рук, хоча плата була підвищеною (2-2,5 злотих у день). Колоністи регулярно з'їжджали в Дом людовий для проведення зібрань, розваг, святкувань; там грали музики, ставились вистави. Як пра-

вило, поруч працювала школа, молочарня, магазин (склеп). В окремі недільні дні в Домі людовому з дозволу поляків збиралась українська молодь, проводили репетиції, ігри, забави, ставили вистави. При цьому поводили себе чемно, дівчат шанували і при жінках не палили, не сварились і не лихословили. На рокові свята, і особливо на католицьке Різдво, діти бігали до осадників колядувати, колоністи були дуже вдячні і щедро обдаровували діток. Але так було не повсюдно і не завжди.

У 1926 році Пiлсудський здійснив військовий переворот, установивши авторитарний режим, а в 1927 році волинський

Реєстр осад Рівенського повіту, 1934 р.

Назва маєтків (осад)	Загальна площа, га	В т.ч. площа військ. осад, га	К-ть осад	Колишня власність	Прим.
Шубків-Креховці	6410,0000	1044,7442	85	військове відомство	рос.
- // - Галдерово	-	600,6960	52	- // -	- // -
- // - Боянівка	-	473,1774	38	- // -	- // -
- // - Залісся	-	275,0122	18	- // -	- // -
- // - Язловці	-	474,0944	58	- // -	- // -
Коловерта П№59	5,7242	5,7242	1	Йохан Сплат	нім.
Новосілки	347,3709	275,3130	21	Опанасій Рос.	рос.
Стопни	158,7570	158,7570	14	Стецький Адам	пол.
Грабник	62,9473	7,5000	15	Любомирські	- // -
Герзів	250,3103	149,1631	14	Могилевська	- // -
Невірків	492,0000	477,0000	23	Малинські	- // -
Русівель	87,8509	87,8509	5	Довгялло	- // -
Новоставці	14,5381	14,5381	1	Дола Лучія	рос.
Пустомити	179,3725	179,3725	9	Прушинський	пол.
Омельяни	59,3680	59,3680	7	Братке	рос.
Зелянка	62,9000	62,9000	3	Геллерт та ін.	нім.
Константинів	214,6496	188,5943	12	Опанасій Рос.	рос.
Льквинів	27,6075	27,6075	1	Котке Людвіг	нім.
Коловерта №115	18,9738	18,9738	1	Тохри Карол	- // -
Дворець	12,6060	12,6050	1	Любомирські	пол.
Громаки	268,1699	259,7246	7	Самарядова	рос.
Городище	108,9660	108,9660	7	Лайссінг Густав	нім.
Дроздів	207,3099	108,5000	7	Могилевська	рос.
Демби	56,6224	56,6224	5	Опанасій Рос.	нім.
Басів Кут	272,4012	205,2887	26	Любомирські	пол.
Ататівка	88,7327	76,7327	2	Могилевська	рос.
Амслін Коб	6,0631	6,0631	1	Хейне Йохан	нім.
Сухий Ріг	19,1595	19,1595	1	Берихольц	- // -
Тинне-Гашлерівка	376,4786	176,9951	20	Любомирські	пол.
Томашів	464,4361	338,9318	28	Могилевська	рос.
Терчин	270,4887	134,1424	11	невзн.	- // -
Великий Жигин	310,7996	278,3286	22	Лайссінг Густав	нім.
Жуків	478,8162	420,2433	33	Опанасій Рос.	рос.
Всього	11333,4210	6782,6900	555		

воевода Генрик Йозевський почав заgravати з українськими селянами і пішов на певні політичні поступки керівникам волинських українців, маючи думку ізолювати їх від згубного впливу націоналістично налаштованих галичан. Врешті-решт зусилля Йозевського були підірвані запеклим опором місцевого польського чиновництва та польських націоналістів. Українсько-польські стосунки значно погіршилися під час Великої депресії 1929 - 1933 років та після неї. Прибутки українських селян падали, колоністи-осадники не знаходили спільної мови з простим людом, росло невдоволення молодії української інтелігенції, яка не могла знайти собі роботи, бо всі вакансії віддавалися полякам.

Це був добре угноений ґрунт, і коли радикально настроєні націоналісти кинули туди зерна гніву і закликали чинити опір, негайно з'явилися рясні сходи. Уже влітку 1930 року прокотилася перша хвиля нападу на польські маєтки, почали пускати червоного півня, було зафіксовано близько 2200 підпалів. Поляки вже у вересні цього ж року організували великі каральні підрозділи поліції та кавалерії, почалася жорстока кампанія так званої пацифікації – втихомирення каральними засобами.

Поляки широко почали застосовувати принцип колективної відповідальності, і за одного винного або підозрюваного озброєні загони карали все село. Таких випадків було сотні. Нещадно руйнувалися осередки українських громад, до цурки обдиралися помешкання, нищилися хатне майно та продукти, фізично і прилюдно каралися ті, хто хоч трохи протестував. Безпідставно було заарештовано понад 2 тисячі українців – школярів, студентів, молодих селян; багатьох кинули у тюрми. У 1934 році на Поліссі у місцевості Береза Картузька було облаштовано концентраційний табір для політичних в'язнів, куди потрапили сотні учасників національно-визвольного і революційного руху Західної України.

Під час здійснення політики пацифікації українських кандидатів у депутати до сейму взяли під домашній арешт, або різними способами не допустили їх до участі у виборах, що саме проходили в цей час. Українських виборців залякували, підбурювали, часто не включали у списки, підкупували, ігнорували їхні звернення. Ширилися протести,

ніхто навколішки не благав змилюватися, кампанія умирювання набула характеру міжнародного скандалу. Більшість європейських політиків засудили жорсткі заходи поляків, хоча Комітет Ліги Націй звинуватив українців в екстремізмі і непокорі. Варшава взялася за справу ще запекліше і швидко придушила заворушення. Цей показний спокій не послабив рішучості молодих радикально настроєних націоналістів боротись проти існуючого режиму.

ОУН пустилася берега і стала на шлях політичних убивств та експропріації коштів, необхідних для своєї діяльності. Польський уряд відмовився від своїх зобов'язань перед Лігою Націй забезпечувати права меншин. Зовнішній лоск польського шляхетного стану важив ще дуже дорого, і почали з'являтися діячі, яким обридли польсько-українські сутічки та дошкульні витівки з обох боків. Почався пошук хоча б якогось компромісу. А подальша доля осадників була гіркою і трагічною. Після 17 вересня 1939 року РНК СРСР прийняла сумнозвісну постанову про спецпоселення колишніх осадників, і велику частину цих колоністів вивезли до Сибіру у холодних вагонах, частина померли в дорозі, інші конали в нелюдських умовах, окремі з часом вступили до сформованого в СРСР Війська Польського. А тих, кого не встигли вивезти більшовики, переслідували і нищили бійці УПА «Поліська Січ» Бульби-Боровця (пізніше Української Народної Революційної Армії) та бійці УПА ОУН – за пропольську та пронимецьку позицію.

Кожна війна закінчується миром, і першою це зрозуміла найбільша партія, згадувана мною УНДО, яка, стурбована разом із кооперативним рухом розгулом репресій, почала вимагати політичної стабільності та шукати шляхи до зближення. З польського боку теж почав перемагати розум. Вбивство оунівцями міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького, як не дивно, прискорило процес зближення. Цей теракт рішуче засудили УНДО та митрополит А.Шептицький. Сила волі, гуманізм, широта поглядів цієї людини поставили її в ряд найвпливовіших людей західноукраїнського суспільства. Він відкрито протестував проти кампанії пацифікації, а через п'ять років підтримав політику розумної нормалізації. Шептицький засуджував як націо-

нальний екстремізм, так і безбожний комунізм, постійно обстоюючи необхідність вищих світових цінностей.

В кінці 30-х років греко-католицька церква налічувала нечувану кількість – близько 4 млн. віруючих та майже 3 тис. парафій, мала високий освітній рівень духовенства, цілу мережу молодіжних та жіночих організацій і власну партію, єдиний український вищий учбовий заклад у Польщі – Теологічну академію у Львові, ректором якої був Йосип Сліпий, було засновано три нові семінарії.

На Волині православні були у більш скрутному становищі, не мали протекції Риму і зазнавали більших утисків. Варшава добилася розірвання зв'язків православної церкви Польщі з Російською православною церквою і створення автокефалії. У низах почали рости українські впливи, українська мова вросла в літургію, релігійні публікації та навчання в семінаріях. Поляки загули, мов у павутинні муха, уряд Польщі почав добиватися запровадження в церковну службу польської мови, став огульно навертати православних до католицької віри, почав відкрито нищити православні церкви. На перших порах ця відверта колонізація і досягла успіху, особливо в літургії, хоча до стратегічної мети було ще вельми далеко – рідко хто зрікався православ'я.

Найбільша українська партія – УНДО – закликала визнати примат інтересів польської держави, підтримала надання позичок українським кооперативам і звільнення українських в'язнів. Частина членів УНДО повели угодівську політику, життя волинян вважали більш стерпним у Польщі, особливо у порівнянні з тими страхіттями і голодомором, яких зазнавали в цей час українці під радянською владою. Вони щодня бачили тих українців-торбешників, які проривалися крізь радянський кордон і міняли по селах Волині одяг та інший скарб на зерно та борошно.

Нормалізацію відносин признали не всі, збирати крихти з польського столу стало принизливим для багатьох, безліч проблем навіть не починали вирішуватися, радикально настроєні націоналісти продовжували свою революційну діяльність, розпалюючи споконвічну недовіру до поляків.

На східних кресах кожен воевода, війт, начальник поліції чи будь-який інший чиновник на свій розсуд, в основ-

ному у брутальній формі, вирішував ведення справ з українцями, місцевий люд ремствував і піднімався на протидію. Польські юнаки, збиті до кучи у загони стрільців, зі зброєю в руках, під приводом наведення правопорядку переслідували українців, нападали на села. У 1938 році прикордонна поліція провела вздовж радянського кордону у селах, населених українцями, каральні акції. Польські вояки-ветерани запекло підтримували юнаків-погромщиків, невдоволення українців вважали національною проблемою для країни і люто боролись із православ'ям, опорою української національної самобутності. На Поліссі й Холмщині банди колоністів під назвою «Кракус» тероризували місцевих жителів, забороняли церковні відправи українською мовою, примусово тягнули в католицитво.

СТЯГОВЛЕННЯ ОУН

Генеza народження ОУН й досі є в мрякотинні, саме так подавали цей процес ще навіть у 60-х роках ХХ ст. заокеанськи історики, які торкалися цього питання. Маю честь викласти свою думку та донести до читача коротку історію оформлення стихійно-масового руху українців за своє національне визволення у політично-активне тіло Організації Українських Націоналістів – всім відому ОУН.

Перші намагання перенести націоналістичну ідеологію на ґрунт політичної роботи починається з діяльності Миколи Міхновського та його однодумців на переломі ХІХ-ХХ ст. Вона була сформульована в брошурі «Самостійна Україна» і знайшла своє завершення у створенні Револьюційної української партії (РУП). Визвольні змагання і збройна боротьба 1914-1920 років прискорили процес ідеологічного визрівання крайньої форми націоналізму, яку називали інтегральним націоналізмом, і довели до створення ОУН, що започаткувала свій родовід з націоналістичної ідеології, націоналістичного світосприймання і написала на своїх прапорах практичні суспільні й політичні гасла українського націоналізму як світогляду. ОУН стала формальним завершенням модерного українського націоналізму, руслом, куди влився націоналістичний рух після ідеологічних шукань та світоглядної кристалізації

після завершення другої світової війни. Він не вигулькнув незвідки, а виріс і визрів на наших політичних обрідях.

Носієм ідеї організованого інтегрального українського націоналізму стало ціле покоління, що брало участь у першій світовій війні. Коли на його очах розгорнулася і невдало закінчилася визвольна війна 1914-1920 років, яка не принесла українцям вільної держави, це викликало певну реакцію в українському суспільстві. Український націоналізм був, по суті, спробою пояснити, чому втрачено державність і як потрібно за цю державність надалі боротись. Активно йшов процес пошуку причин, чому понад сорок мільйонів українців за таких надзвичайно сприятливих історичних умов, що трапляються раз на сторіччя, не могли добитися того, чого добились народи менш численні (поляки, фіни). Молоді ветерани війни за незалежність відкинули стару ідеологію, активно вели агітацію за виховання українця нового типу, беззастережно відданого нації та справі незалежної держави. Молодий націоналістичний табір відповів, що головним лихом був брак віри тодішніх провідників, брак віри в себе, у свій народ, брак жагучого бажання волі і незалежності.

Один із чільних пізніших представників націоналістичної ідеології полковник Микола Сціборський писав: «...наш провід попав до рук кабінетних і соціалістичних доктринерів, «вселюдських гуманістів», так далеких од реальної роботи і кривавої бурі життя, правих «державників», що на першому ковзкому місці не знайшли нічого кращого, як оголосити «волею гетьмана» федерацію з Москвою, безсилим істориків, психологічних і духовних дегенератів та просто дрібної шпани».

Дуже гострі та гіркі слова, може, не цілком справедливі, але щирі, з дна серця, крик розпуки гарячих сердець покоління, що із завзяттям кинуло в боротьбу за Україну своє молоде життя, не встигло dospівати, не встигло полюбити, продовжити свій рід, свою долю і стратило все не зі своєї вини. А з іншого боку вже було чути владний голос Дмитра Донцова, який своїм демонічним словом полонив душі молодого покоління Західної України.

Дмитро Іванович Донцов (1883- 1973) – український мислитель, громадсько-політичний діяч, публіцист, на-

родився в Мелітополі в заможній родині, навчався на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького університету. Там почав займатися громадсько-політичною роботою, став членом УСДРП, у 1905 році був заарештований, потім звільнений за амністією, у 1918 році став членом партії хліборобів-демократів. Скоропадський призначив його директором Українського телеграфного агентства. З 1922 року перебував у Львові, редактор Літературного Наукового Вісника (1922- 1932), редактор і видавець Вісника (1932- 1939). після війни викладав в університетах Канади.

Д.Донцов пройшов значну духовну політичну еволюцію, написав багато наукових книг, але основним його творінням є фундаментальна праця «Націоналізм», опублікована у Львові 1926 року. Треба віддати належне ідеологічним основоположникам модерного українського організованого націоналізму, бо вони не розплилися в туманному політичному нігілізмі, не займалися критикою заради критики, вони шукали позитивний ідеал, що мав надихнути вірою український народ і підняти його на жертвовність та боротьбу в ім'я того ідеалу.

Політичні погляди Д.Донцова в різний час були різними. Починав він як соціаліст, а далі безупинно став на шлях боротьби за створення незалежної української держави, активно опрацював тактику політичної партійної боротьби, питання місця та ролі України у світовій політиці, визначив підстави нового українського націоналізму ХХ ст. – ними мали стати чинник вольовий, романтизм, фанатизм, синтез національного і транснаціонального, формування національної еліти та орієнтація на примус. Ідеями націоналізму почали активно захоплюватися студенти та шкільна молодь.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОУН

У широких колах українського суспільства і під час визвольної війни 1917-1921 років, а особливо безпосередньо

після неї, велася дискусія, аналіз і критика тогочасного політичного процесу. Причини національної катастрофи шукали діячі різних ідеологічних та політичних таборів, і кожен робив це по-своєму. Історик В'ячеслав Липинський, уродженець села Затурці на Західній Волині, українець за вибором, поляк за національністю, створив завершену теорію українського монархізму – гетьманату. Та молодь, що пішла в боротьбу прямо зі шкільної лави і студентських аудиторій, вже не вірила у старих божків і шукала нові ідейні цінності та нові шляхи практично-політичного порядку. Громадська дискусія на зборах, сходинах, віче, у вузькому колі, в розмовах при випадкових зустрічах творила і живила нову ідеологію, стала основою великого руху, що одержав назву українського націоналізму.

Вона не була ще достатньо систематизована, але йшла від серця до серця, передавалася з уст до уст і висіла в повітрі, визрівала, як стиглий плід, що от-от має зірватись. М.Сціборський дуже кваліфіковано подає головні причини народження руху українських націоналістів: анархія і безлад у національно-політичній роботі різних центрів та партій; необхідність переоцінити вартості і ясно усвідомити майбутні шляхи, завдання та методи їх досягнення; повну зневіра в старих ідолах. Це ті великі психологічні зрушення й переломи, що супроводжували революцію і процес визвольних змагань. Продовжив розвивати у своєму теоретичному рефераті на Першому Конгресі Українських Націоналістів весь ідеологічний доробок нового українського націоналізму один із найперших чільних ідеологів цього руху Дмитро Андрієвський.

Пошуки національного ідеалу, визначення його головних прикмет і оформлення їх в систему тривало понад десять років. Позитивний характер і природу українського націоналізму дуже виразно окреслив націоналістичний ідеолог тієї доби Юліян Вассиян. Новий світогляд кристалізувався, обростає різними гранями, вбирав у себе відмінні думки, погляди, ідеї та ставав добре упорядкованим і систематизованим. А до цього навколо поняття нації як ідеалу, до якого потрібно неупинно йти і з великим терпінням працювати в поточній політичній діяльності, розгорнулася завзята дискусія.

Підвів ризику та узагальнив місце національного ідеалу

в системі ієрархії ідеологічних вартостей Микола Сціборський: нація замість інтернаціонального космополітичного маячіння; нація – замість «вічних загальнолюдських» правд і братерств; нація – з волею до влади, а не істеричне «гуманне плазунство» і духовне лакейство; нація – як вихідна точка і кінцева мета всієї політичної діяльності.

Таким чином у Постановах Першого Великого Збору ОУН перш за все визнали пріоритет нації над усіма іншими людськими спільнотами. З лютого 1929 року на Першому конгресі українських націоналістів було обрано Провід ОУН: голова – провідник ОУН Є. Коновалець, члени – М. Сціборський, В. Мартинець, В. Андрієвський, Ю. Вассіян, Д. Демчук, М. Капустинський. Територія впливу ОУН була поділена в Україні на 10 країв, на чужині – 10 теренів; край ділився на округи, округи – на відділи. Центральний провід керував крайовими проводами і крайовими езекутивами (виконавчими комітатами). При ОУН була створена юнацька організація, членами якої могли бути хлопці та дівчата 15- 21 років. Великий збір ОУН визначив основні засади зовнішньої політики: «Українська зовнішня політика здійснюватиме свої завдання шляхом союзних зв'язань із тими народами, що вороже ставляться до займанців України». Робимо висновок, що оунівці мали намір належно дружити з тими країнами, які могли виступити проти тих, хто володів українськими землями, а саме проти СРСР, Румунії, Чехословаччини та одвічного ворога – Польщі. Після того, як Гітлер захопив владу, такою країною стала нацистська Німеччина, тому ОУН на перших порах пішла на співробітництво з рейхом. Для втримання та розбудови нації необхідна власна держава. Тільки за такої умови Україна може стати творчою світовою силою, матір'ю, а не мачухою власному народові.

Треба відзначити, що тодішні націоналісти не були тільки шукачами правди і невпинними пізнавцями істини. Теорія була для них лише засобом використання наявних сил українського народу, щоб досягнути вищої мети – державної незалежності. Нова націоналістична віра дуже швидко ширилася серед усіх верств населення, і все це відбувалося переважно стихійно та спонтанно. На цьому духовному підґрунті почали зростати товариства, які були

споріднені ідеями, хоча почасти були ефемерними, з'являлися і зникали невідомо як і коли. Але уже розпочинався процес інтеграції національного руху і визрівали відділи, керовані з певних організаційних центрів.

Відомі чотири такі організації, які стали орієнтаційними стовпами та фундаментом організованого націоналізму для розсіяної маси націоналістичних однодумців. Це були Українська Військова Організація з Начальною Командою (Головне командування) за кордоном і Крайовою Командою у Львові, Група Української Національної Молоді в Празі, Легія Українських Націоналістів із центром у Подєбратах в Чехії та Союз Української націоналістичної Молоді на Західних Землях України. Маю намір лише стисло подати діяльність та цілі цих перших націоналістичних організацій, що стали предтечою становлення ОУН.

Українська Військова Організація, в подальшому УВО, яка виникла у 1920 році і діяла на всій українській території – над Дніпром, над Дністром і в еміграції, була найбільш масовою. В ній існувала жорстка дисципліна, відданість та жертвовність. З часом УВО звузила свій вплив лише на тій території, яка лишалася під більшовицькою займанщиною, але вважалась і справді була організацією соборницькою. На чолі її Начальної Команди стояв колишній командир Осадного Корпусу Січових Стрільців – частини Української Дієвої Армії полковник Євген Коновалець. Він користувався пошаною на всій українській землі з обох берегів Збруча. Основним завданням УВО вважалась підготовка до загальнонаціонального повстання українського народу проти окупантів. Керівництво УВО проповідувало і використовувало форми пасивного спротиву – бойкотувало посягання на вірність польській державі, перепис населення в Західній Україні в 1921 році, вибори до польського сейму 1922 року, бойкотувало набір на службу в польську армію. Часто члени УВО вдавалися і до нищення фільварків, іншого польського майна та комунікацій, індивідуального терору проти представників польської влади, нападали на поштові установи, грабували залізничні потяги, інкасаторів, банки тощо. Відомо, що 25 листопада 1921 року член УВО Федак здійснив замах на голову польської держави Пілсудського. Вже у 1923 році становище УВО різко змінилось. У цей час Ан-

танта визнала законність польської влади в Східній Галичині, що викликало сумніви щодо доцільності збройної боротьби, і з її лав вийшло дуже багато досвічених членів. Польський уряд посилив переслідування, і Є. Коновалець змушений був перебратися за кордон, де звернувся за фінансовою та політичною допомогою до держав, що ворогували з Польщею – Німеччини та Литви. Почав діяти друкований часопис «Сурма», який став сильним і впливовим засобом пропаганди УВО, згодом виклали свої військові й політичні цілі в окремій брошурі «У.В.О.» та масово поширили її на всіх теренах своєї діяльності.

Група Української Національної молоді – за хронологією друга націоналістична організація, що була утворена в 1922 році серед українських вояків у Чехословаччині, де в цей час почали ліквідуватися табори полонених. Через Групу перейшло більш як тисяча членів, серед них 70 % галичан і 30 % наддніпрянців, які були студентами Української Господарської Академії у Подєбрадах. Своєю пропагандистсько-публіцистичною та організаційною діяльністю Група зробила за короткий час великий внесок у вироблення націоналістичної ідеології серед скупчення української військової та політичної еміграції і внесла свій вагомий вклад у створення ОУН. На сторінках «Національної думки», журналу зрозумілого і доступного для всього люду, подавалося правдиве ставлення до Радянської України як державної фікції, поняття нації, неминучість боротьби, а не переговори і співжиття, прагнення державної суверенності. Володимир Мартинець, довголітній редактор журналу «Національна Думка», брав активну участь в націоналістичному русі до кінця своїх днів і став одним із головних та авторитетних будівничих ОУН. Із самого початку він – член Проводу ОУН та перший його секретар.

Легія Українських Націоналістів – організація, сповнена пафосом націоналістичної ідеї, займає визначне місце в історії українського націоналістичного руху. Постала вона восени 1925 року в Чехословаччині шляхом злиття різноманітних націоналістичних організацій. Центр Легії містився в Подєбрадах, де навколо студентів, викладачів та членів їхніх сімей з Української Господарської Академії, вихідців виключно із Наддніпрянщини, оформилась орга-

нізація, за своєю ідеологією наскрізь поборницька. Лише згодом до Легії долучилися вихідці з Волині та Галичини. Знаємо, що спочатку в Легії були присутні різні течії і впродовж двох років вона стала однорідною націоналістичною організацією. Легія заснувала свої відділи в осередках університетів у Відні, Празі, Берліні, Парижі. Були спроби пустити коріння на інших континентах – в Єгипті та у Канаді. Легія мала членські відзнаки у формі щита в українських національних барвах з державним тризубом. Щит охоплював колом ланцюг як символ соборності, з-під щита виднілося руків'я і кінець леза меча, що перехрещував щит. На щиті напис: «Думка – думкою, меч – мечем». Це була перша організація, що безпосередньо вжила термін «націоналіст» замість колишнього «національний, державницький». Пізніше цей термін міцно увійшов у вжиток в ОУН і в цілому українському націоналістичному русі.

Від ЛУН пішло націоналістичне вітання «Слава Україні!». Членами ЛУН були такі відомі діячі як Микола Вікул, Євген Маланюк, Микола Сціборський, Юрій Руденко, Дмитро Троян, Михайло Первак, Григор Божик, брати Пасічники, М.Тобілевич, О.Чеховський; великою прихильницею Легії була Олена Шовгенівна, у шлюбі, поезії та історії – Олена Теліга. На з'їзді Легії, що відбувся 17-18 березня 1928 року в Подебрадах, було оформлено організаційну структуру Легії та прийнято до відома засади майбутньої діяльності. Коли в Парижі вбили Головного Отамана Симона Петлюру, Легія організувала і провела в Празі велике жалобне віче. Члени ЦК Легії активно проводили збори, віча, читали доповіді по всіх еміграційних скупченнях українців, бо націоналістична преса в цей час була ще лише в пелюшках, у немовлячому віці, газети та журнали видавалися неперіодичними збірниками, у кращому разі щомісячно. Легія мала свій орган, який мав назву «Державна Нація», де фактичним редактором був Євген Маланюк. Крім того, Легія випускала різного роду плакати, меморандуми, відозви і підкидала їх в студентських аудиторіях. Діяльність Легії Українських Націоналістів відкривала молоді очі на справжні цілі націоналізму і пробивала надійне русло для пізнішої ОУН. Головною особою Легії був голова її ЦК Микола Сціборський, ідеолог-теоретик, відомий публіцист, критик негативних

проявів українського партійництва, член Проводу ОУН, голова першого Конгресу Українських Націоналістів. Він був неперевершеним організатором української націоналістичної преси, його книжки політичного та економічного змісту до сьогодні зберегли свою цінність.

Ідеологічні гуртки на ґрунті українського націоналізму існували на Волині давно, хоча й не мали великого впливу і не були організаційно оформлені. Але потреба в цьому була, бо після падіння Західно-Української Народної Республіки опір загарбникам чинили активні члени УВО та широкі народні маси своєю опозиційною діяльністю окупаційному режиму та польській діяльності на українській національній території на ґрунті споконвічної історичної ненависті до Польщі.

Уряд Польщі наче осліп і постійно підсилював пансько-шляхетську бундючність представників влади з їх офіційним курсом на приниження та ополячення українців. Хіба розумно було братися за це державі, в якій третину населення складала національні меншини? Але Польща вперто гнула свою лінію і не збиралася йти на поступки. Це лише загострювало стосунки і ставило під сумнів саме існування польської держави. Національно-політична свідомість волиняків була хоч і на невисокому рівні, бо там стихійно спалахувала і жеврїла надія на допомогу Радянської України, але крок за кроком зріла національна ідея, особливо серед молоді. Волинь не скомунізувалась і в своїй основі залишалася національно здоровою.

Польський уряд почав фінансувати створене ним же Волинське Українське Об'єднання (ВУО) під проводом Петра Пєрвака, колишнього діяча УНР. Це об'єднання волиняків лояльно ставилося до польського режиму. За моїми дослідженнями, на перших порах в активістах ВУО ходив Степан Іванович Скрипник, майбутній Патріарх УАПЦ Мстислав, рідний брат якого – Григорій Іванович Скрипник, випускник Празького університету, вчителював у Тучинській середній школі; обидва були племінниками Симона Петлюри. Ще раз стверджую, що ці відомі постаті були занадто помітні, щоб не потрапити в поле зору КДБ в радянську добу. За такий прокол керівництво цієї всемогутньої «контори» знесло б голови десяткам своїх високих співробітників, а сотні рядового геб'я до скону валила бліс. У всякому випадку, хто так стверджує, ду-

же поверхово знає про тотальну зачистку і перевірку до шосто-го коліна всіх без винятку освічених людей на терені Західної України, що невпинно велися цією поважною установою до часу незалежності України. Першим головою Групи Української Націоналістичної Молоді був Дмитро Квасниця. Вона значно розросталась, зав'язувалися дружні контакти між молодими людьми різних станів, надавалася допомога агітаторам з нагоди виборів до сейму та органів місцевого самоврядування. Головним завданням Групи була щоденна праця над підвищенням ідеологічного та політичного рівня своїх членів, а засоби були різні: сходина, лекції, дискусії, курси лекцій тощо.

В загальному підсумку можна стверджувати, що в лавах усіх чотирьох націоналістичних організацій, в яких відбулася велика внутрішня еволюція, об'єднавчим чинником був антикомунізм і антисоціалізм. А в осад випала прочищена ідеологічно, міцно згуртована і розгнівана група націоналістичних активістів, що з головою пірнули в революційний націоналістичний рух. Трохи пізніше всі вони увійдуть в ОУН і принесуть туди всі зародки добра та лиха, що проявилися з часом так боляче і трагічно в подальшому розвитку ОУН. Зрозуміло, щоб досягти будь-якого успіху, націоналістам потрібно було об'єднуватись. Першими оформили союз в червні 1927 року і прийняли Статут Союзу Організації Українських Націоналістів Загальні Збори Групи Української Національної Молоді та Генеральна Рада Легії Українських Націоналістів. Представники усіх чотирьох націоналістичних організацій у листопаді 1927 року в Берліні провели першу конференцію українських націоналістів, де обрали Провід українських націоналістів (ПУН) на чолі з Є. Коновальцем, а вже ПУН розробив програму, структуру, план дій і підготовки скликання першого конгресу ОУН. Перший Конгрес українських націоналістів відбувся 28 січня-3 лютого 1929 року у Відні. З часом його стали називати Першим Великим Збором ОУН. На ньому було заслухано 40 доповідей з питань ідеології та практики діяльності організації. Учасники Конгресу з'їжджалися до Праги і думали, що Конгрес буде там, але потім їх таємно перевозили до Відня і розміщували в готелі, де орендувалася зала для пленумів та нарад і ресторан, щоб учасники не відрізнялись від інших відвіду-

вачів і не привертали уваги чужих розвідок. Відкрив Конгрес голова ПУН Коновалець. Із цього часу ОУН стала фактом, вихід ОУН на політичну арену визвольної боротьби пожвавив діяльність націоналістичних українських сил, підняв політичну температуру.

Найбільшим успіхом ОУН була її здатність заручитися широкою підтримкою української молоді. У своїй діяльності ОУН використовувала різні форми боротьби – терористичні акти, підпали фільварків польських землевласників, участь у страйках, бойові виступи проти окупантів, бойкотування польських товарів, студентські протести тощо. Активно проповідувався патріотизм, жертвність в ім'я України. Визначити кількість членів ОУН дуже важко, але за приблизними підрахунками напередодні другої світової війни вона налічувала більш як 20 тисяч, а співчуваючих було набагато більше. Треба визнати, що ОУН в принципі не вважала насильство і терор за самоціль, метою такої тактики було намагання переконати українців у можливості опору і тримати українське суспільство в стані постійного революційного бродіння.

На початку 30-х років ОУН здійснила сотні актів експропріації державних фондів, члени ОУН організували та здійснили понад 60 замахів та вбивств. Найбільш гучними стало вбивство 1932 року Еміліана Чеховського – комісара польської поліції у Львові, чиновника радянського консульства у Львові Олексія Майлова у помству за голодомор у 1933 році, Броніслава Перацького – міністра внутрішніх справ Польщі у 1934 році. Загинуло ще багато тих, хто не погоджувався з політикою ОУН.

Польський уряд почав активно відповідати і буквально накрив весь провід організації. Арешти не припинялись, і крім дрібної риби, в сітки попалися такі колоритні фігури як С. Бандера та М. Лебідь. В рядах ОУН з'явилися провокатори та агенти польської розвідки. Батьки відкрито висловлювали обурення тим, що організація штовхала їхніх дітей на небезпечну діяльність, легальні політичні партії звинувачували інтегральних (чинних) націоналістів у тому, що вони давали уряду привід для обмеження їхньої легальної діяльності.

Степан Андрійович Бандера (1909 – 1959) народився в

селі Старий Угринів під Калушем у сім'ї священика. Навчався в українській гімназії в місті Стрий, потім на агрономічному факультеті Львівського політехнічного інституту. Дуже рано захопився ідеями українського націоналізму і став на шлях боротьби за здобуття незалежності України. У 1927 році вступив до УВО, в через два роки – в ОУН. У 1932 році став крайовим комендантом (командиром) ОУН.

На Варшавському судовому процесі, де слухалася справа про вбивство Перацького, було засуджено до смертної кари С.Бандеру, М.Лебедя та Я.Карпинця. Згодом смертну кару замінили довічним ув'язненням. 25 травня 1936 року почався інший гучний процес, де знову основним фігурантом був С.Бандера як головний провідник діяльності ОУН на Західній Україні. Суд був сповнений рішучості і засудив його повторно до довічного ув'язнення, а інших підсудних – до різних строків тюрми. Степан Бандера утримувався у в'язниці у Познані, потім перебував у камері-одиночці в Бресті, а 13 вересня 1939 року із наближенням німецьких військ польські охоронці хвацько повтікали, і С. Бандера вийшов на волю. Через волинські землі він почимчикував до Львова і прибув туди тоді, коли там уже господарювали радянські війська.

Батьки-засновники ОУН Коновалець, Андрієвський, Сціборський, Сушко перебували за кордоном і в багатьох питаннях не підтримували тактичних методів ОУН і особливо вбивств, хоча контролювати своїх підлеглих уже не могли. Галицький крайовий провід, де на перших ролях були молоді та зухвалі С.Бандера, М.Лебідь, Я.Стецько, Р.Шухевич, І.Климів, трималися тактики революційних дій. Євген Коновалець хутко погасив цей конфлікт поколінь і направив діяльність ОУН в потрібне русло. Вбивство радянським агентом у 1938 році Коновальця стало дошкульним ляпасом для всього національного руху. Збиті з пантелику втратою вождя, молоді діячі організації швидко оговтались і зберегли ОУН напередодні великих світових подій.

Друга світова війна насувалася на Європу. Українці понад Дніпром вельми страждали від сталінізму, а на Західну Україну вихором вкотився репресивний радянський лад. Німецькі нападники не принесли добра, і українці опинилися між двома жорнами: нацистськими і радян-

ськими, без власної держави і підтримки ззовні. Помітно зменшилися прорадянські настрої західних українців, почав набирати сили націоналістичний рух. На крутих поворотах історичного шляху, в хвилини, коли розпач і зневіра ламали інших, ОУН не знала хитань і сумнівів, мала свою програму, яка давала відповіді на запити і потреби життя, була гнучкою, не закатенілою в догматичних абстрактних формах. Це давало їй натхнення жертвовності на шляху до здійснення її остаточної мети.

У другій половині 30-х років загострилися міжнародні відносини та стрімко наростала загроза війни. Так і сталося – у березні 1938 року нацистська Німеччина захопила Австрію, а у березні 1939 року знищила Чехословаччину. Правлячі кола Англії та Франції у березні 1939 року почали переговори з СРСР з метою укладення договору про взаємодопомогу. Але Сталін мав свій план, і світ побачив радянсько-німецьку домовленість про ненапад від 23 серпня 1939 року, який часто називають пактом Молотова-Ріббентропа. Уклавши договір із СРСР про ненапад терміном на 10 років, нацисти дістали свободу дій в Європі, почали війну, яка розпочалася 1 вересня 1939 року нападом на Польщу. З вересня уряди Англії та Франції, зв'язані зобов'язаннями надання допомоги Польщі, оголосили війну Німеччині. Так вибухнула Друга світова війна. Напавши на Польщу, німецькі війська швидко наближалися до західноукраїнських земель, які за таємним протоколом мали підпасти під радянський контроль.

За таких умов Червона Армія, згідно з договором, 17 вересня 1939 року перейшла польський кордон і відверто окупувала Західну Волинь та Східну Галичину – майже всі західноукраїнські землі. Для цього були задіяні війська Українського фронту під орудою маршала Семена Тимошенка. Поляки вели війну з нацистами, а тут ще проти них рушило 67 радянських стрілецьких та кавалерійських дивізій, 18 танкових бригад, 11 артполків. Москва задіяла 600 тис. солдатів, близько 4 тис. танків і майже 2 тис. літаків. У полон потрапило приблизно 230 тис. польських військових. Унтер-офіцерів та рядових, українців і білорусів за національністю, здебільшого звільнили, тисячі польських офіцерів відправили в концтабори і в 1940 році розстріляли.

У ноті СРСР, врученій Молотовим польському послу в Москві, лицемірно вказувалося, що радянський уряд не може байдуже ставитися до того, що єдинокровні українці й білоруси, що проживали на теренах Польщі, кинуті напризволяще, залишалися беззахисними. Окупація завершилася блискавично, і 22 вересня у Бресті, Пінську та Перемишлі на честь успішного завершення польської кампанії та зміцнення радянсько-німецької дружби відбулися спільні паради обох військ.

Кордон між СРСР та Німеччиною пройшов уздовж річок Сян та Західний Буг. Переважна частина території Зхідної України відійшла до СРСР. Частина етнічних українських земель (Лемківщина, Посяння, Холмщина та Підляшшя) площею 16 тис. квадратних кілометрів, на якій проживало близько 550 тис. українців, опинилася під німецькою окупацією. Дійшла черга до Північної Буковини та Бесарабії. Унаслідок цього населення України напередодні війни з Німеччиною збільшилося на 8,8 млн. осіб і становило 41,7 млн. жителів, а її територія розширилась до 565 тис. квадратних кілометрів. Після юридичного оформлення (Постанова Верховної Ради СРСР від 2 серпня 1940 року та Постанова Верховної Ради УРСР від 14 листопада 1939 року) приєднання до СРСР західноукраїнських земель тут було організовано широкомасштабну примусову «радянізацію».

Поряд із націоналізацією промислових підприємств, банків, транспорту та експропріацією маєтків польських землевласників, перерозподілом землі між українськими селянами, українізацією, поліпшенням медичного обслуговування та української освіти та ін., проводилася руйнація політичної та культурної інфраструктури, груба насильницька колективізація, антицерковні акції, репресії проти так званих буржуазних націоналістів, масові депортації населення. Сталін діяв тими ж методами, що і на Придніпров'ї, ламаючи все до коліна, йому не терпілося розгромити український націоналізм, загасити його вогонь в Західній Україні. З осені 1939 до літа 1941 року було репресовано, головним чином депортовано без суду і слідства, близько 10% населення західних областей, що складало близько 1,2 млн. осіб. Серед заарештованих виявилися і самі керівники Народних зборів, які

підписали акт про включення Західної України до складу СРСР, – академік К. Струтинський, Т.Франко (син І.Франка) та інші. Повальні репресії проти населення тривали аж до нападу Німеччини на СРСР.

Ставлення до радянської влади круто змінилося, зростав рух Опору, активізувалася підпільна мережа ОУН. Вони не тільки витримали жорстокі репресії, а навпаки, здобули тисячі нових прихильників. Західняки масово почали відвертатися від «совітів», які довго не церемонились. Швиденько провели зміну адміністративних меж, змінили назви установ, вулиць, окремих будівель, станцій тощо.

У січні 1940 року було створено Тучинський, сусідній Людвипільський, Межирицький, Олександрійський, Костопільський та ряд інших районів. Загострилися українсько-польські відносини, почали виникати міжконфесійні конфлікти, росла соціальна напруга. Чимало поляків, на яких чинився тиск, не витримали напруги, зірвалися із насиджених місць і поїхали в спокійніші регіони. Були мудримися – багатьох це врятувало.

Включення Західної України до складу УРСР відбувалося в результаті здійснення таємних радянсько-німецьких домовленостей, які суперечили міжнародно-правовим нормам. Але справедливе інше твердження: вперше за багато років більшість українських етнічних територій об'єдналися в межах однієї країни, і це стало важливою віхою у розв'язанні українського питання в майбутньому.

Десятки очевидців із Тучина та навколишніх сіл, які пам'ятають ті вересневі дні 1939 року, стверджують, що радянські танки з'явилися зненацька, стояли далеко на околицях, мотори танків весь час працювали. Батьки посилали підлітків подивитись і послухати розмови радянських військових. Діти розказували, що суворі військові давали команди, щоб солдати не матюкались і в контакт з місцевими жителями не вступали, нічого не випрошували і дрібних подарунків не брали. Військові були брудні, виглядали стомленими, на ногах теліпались брудні онучі. Місцеві жителі особливої радості не виявляли, були зажурені і стурбовані – бо не знали, що принесе нова влада.

Німці-колоністи з початку 1940 року почали торувати шлях у фатерлянд спершу поодиночі, а влітку того ж року

цей процес набрав відносно масового характеру. Німецькі сім'ї, педантичні в усьому, заметушилися, за копійки збували нажите добро, кидали свої добротні оселі, залишали не зібраним врожай і перлились до Німеччини. Не ловили гав і просунуті євреї, брали свої наповнені золотом паральоси (гаманці) і шкребли у світі. Це було поганою ознакою для мудрого волинського селянина – треба було чекати біди. А вона вже стояла на порозі.

ВОЯНЬ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Під кінець червня 1941 року німці були в Тучині. Добре вбрані, прекрасно озброєні, молоді та веселі, неначе вибравалися на прогулянку, шмигали тучинськими вулицями, тицали дітям цукерки, нахабно підсміювались над побутом та звичками місцевих селян. Наруги не чинили, голосно геготали, намагались купити молоко, свіжий білий хліб, яйця тощо. З боку села Річиця невдовзі посунули на Рівне автомобілі, бронетехніка та німецькі війська.

Твердження, що на той час внаслідок бомбардувань центр міста Рівне був майже повністю розбитий, викликає певні заперечення. За повідомленнями тодішнього бургомістра Рівного Полікарпа Бульби, площа знищених будинків складала до 10 відсотків, і на розчищенні міста щодня працювало 500-700 полонених з Рівненського концтабору. Німецька влада в Рівному була на той час малочисленною і не жорсткою. Керував містом військовий комендант зі своїм штабом. Українці діяли з натиском і сміливо, а вже 1 липня 1941 року створили міську управу, яку очолив Полікарп Бульба, який приятелював зі Степаном Скрипником, що тоді теж опинився в Рівному; заступником був Іван Сав'юк. З іншого боку раптово виникла Рівненська обласна управа, очолив яку ставленик ОУН(б) адвокат Іван Корноухов, відділи управи очолили місцеві представники Яків та Олександр Бусели, Сергій Іллюк. Всі вони закінчили Рівненську українську приватну гімназію і були добре обізнані з усіма соціальними верствами в окрузі. 19 липня 1941 року рівненська окружна управа своїм розпорядженням оголосила про організацію української влади. Це була загальна тактика, використовався кожен по-

точний момент, і разом з німецькими військами, що наступали, а часто і раніше від них, просувалися територією України похідні групи ОУН.

Члени похідних груп використовували легальні й нелегальні можливості – утворювали міські управи, сільське самоврядування та інші різні установи, проникали в українську допоміжну поліцію, брали участь у створенні й діяльності української преси, культурно-освітніх закладів, усіма способами поширювали серед населення самостійницькі настрої, підігрівали інтерес до створення своєї держави. Паралельно діяли націоналісти ОУН(м), очолені в Україні О.Кандибою (Ольжичем). Члени ОУН(м) утворили в Києві міську управу і намагалися наповнити своїми людьми всі адміністративні установи та інші заклади – Всеукраїнську кооперативну спілку, Спілку письменників, Спілку лікарів та медичних працівників.

Під їхній вплив потрапив київський часопис «Українське слово». 5 жовтня 1941 року явочним порядком у Києві керівні діячі ОУН створили Українську національну раду, головою якої став професор-економіст М.Величковський. За задумом, це мала бути предтеча парламенту Української держави. Окупаційна влада 17 листопада заборонила її діяльність і почала масові арешти членів ОУН обох фракцій. Треба згадати, що ще 30 червня 1941 року у Львові ОУН під орудою С. Бандери без погодження з німцями і без їхньої згоди проголосив акт відновлення Української держави і створення українського національного уряду. Берлін уже тоді почав вживати рішучі заходи та вдаватися до арештів. На початку 1942 року була замучена визначна поетеса, член ОУН Олена Теліга, а у вересні 1942 року у концтаборі Освенцім закатували двох братів С.Бандери – Олексу та Василя. Було заарештовано понад 300 членів ОУН. Одночасно німці починають страляти політичних опонентів – ОУН(м) з ОУН(б).

Перші націоналістичні збройні формування створив М.Боровець (псевдо – Тарас Бульба) на Поліссі ще в 1941 році під назвою «Поліська Січ». Але Бульба не підкорявся ОУН, а орієнтувався на уряд УНР в екзилі. У жовтні 1942 року перший відділ військових сил ОУН, які дістали назву УПА, сформував на Поліссі військовий референт Крайо-

вого проводу Сергій Качинський (псевдо – Остап) – син православного священника, колишній польський офіцер. За іншою версією, вперше, говорячи сучасною мовою, бренд УПА ввів для своїх загонів Тарас Бульба (Боровець). Мав нагоду 2008 року бути зі своїм другом, тепер професором історії, у районному центрі Березно на Рівненщині. У центрі містечка мене приємно вразив гарно облаштований пам'ятник Боровцю. Саме на цих теренах діяв Т.Бульба, який народився в селі Бистричі за 12 км від міста Березно в бідній селянській родині. Принагідно повідомлю, що його дружину, чешку за національністю, вбили в 1943 році у Новому Тучині. Причин її смерті називають багато, але хто вбив і чому – достеменно не відомо. Сам Т. Бульба в 1944 році опинився в німецькому концтаборі, а з приходом союзників був звільнений, переховувався від переслідувань радянських спецслужб і опинився в США, а помер в Торонто у 1981 році.

Легалізоване на ту пору в Рівному середовище ОУН зосереджується на господарських справах (налагоджує діяльність промислових підприємств, турбується проблемами шкільництва). У Рівному з'являються і починають активно діяти мельниківець Анатоль Демо-Довгопільський та Степан Скрипник, який прибув із Кракова. ОУН(б), остерігаючись непродуманого волинського нового регіоналізму з боку Скрипника, пропонує йому участь у керівництві. Задум не вдався, і вже 6 серпня зі Львова до Рівного прибув отаман «Поліської Січі» Тарас Бульба-Боровець.

20 серпня 1941 року Гітлер підписав декрет про утворення Рейхкомісаріату «Україна» із центром у Рівному. Звісно, це ускладнило діяльність різних українських середовищ у місті. Одразу рейхкомісаріат займав лише 71 тис. кв. км, 20 жовтня 1941 року – 176 тис. кв. км, 16 листопада – 235 тис. кв. км, а на 1 січня 1943 року – 339 тис. кв. км (вся Україна тоді мала 533 тис. кв. км). Під орудою рейхкомісаріату опинилися території Рівненської, Волинської, Кам'янець-Подільської, Житомирської, північних районів Тернопільської та Вінницької (з містом Вінницею), Київської, Полтавської, Миколаївської (без західних районів), Кіровоградської, Херсонської, Запорізької та Дніпропет-

ровської областей. Території Сумської, Чернігівської, Харківської, Сталінської і Ворошиловградської областей знаходилися в зоні військового управління. Всі інші українські землі увійшли до складу Краківського генерал-губернаторства і Трансністрії. Рейхкомісаріат очолив гауляйтер (губернатор) Східної Пруссії Еріх Кох (1896-1986 роки) – німецький нацистський лідер, військовий злочинець, кровожерливий та брутальний барон, що сповідував гідотне людиноненависництво, вважав за доцільне фізично знищити всіх українців шляхом примусової важкої праці та концтаборів, а звільнену територію залюднити чистокровними арійцями. Він спричинив смерть більш ніж 4 млн. людей в Україні, в тому числі масово нищив єврейське населення; більш як 2 мільйони людей були депортовані до Німеччини. Столицею рейхкомісаріату вибрав відносно тихе і спокійне місто Рівне, де бував лише наїздами по 4-5 днів, весь інший час проводив в улюбленому ним Кенігсберзі. Обіймав цю посаду до кінця 1944 року, а в 1944-1945 роках був гауляйтером Східної Пруссії. Після війни ховався в британській зоні окупації. У 1949 році його виявили і передали польському уряду для проведення судового процесу. Під час суду різко змінив свої погляди і заявляв, що все життя симпатизував Радянському Союзу. Десять довгих років тягнувся цей млявий процес, і лише в 1959-у Е.Коха приговорили до страти. Ось тут і починаються дива: вирок не виконали з огляду на слабке здоров'я. Польські дисидентські джерела повідомляють, що утримувався цей кат в тюрмі Борчево в гуманних умовах, читав газети, дивився телевізор, йому передавали медикаменти. Стидовисько! А відомий радянський розвідник М.Кузнецов за вказівкою з Москви готовий був віддати життя за знищення гауляйтера. Уряди УРСР та СРСР ніколи не домогалися видачі для справедливого суду цього військового розбишаки за злочини, які він скоїв як рейхкомісар в Україні. Що трапилось, чому настала така терпимість? КДБ ризикає по світах, вбиває Є.Коновальця, С.Бандеру, а про Е.Коха забули. Тут сам читач має задуматися і визначитися.

Рейхкомісаріат, очолюваний гауляйтером, складався із шести генералбецирків, або по-іншому генеральних окру-

гів. Треба додати, що було виділено 5 самостійних міських округів (Київ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Кам'янське), а вже округи поділялися на 433 райони, з них 25 міст-районів. Була створена типова структура місцевих органів управління – міських та районних управ. Тучин входив до складу Рівненського гебіту, в самому містечку діяла німецька управлінська команда. 15 вересня 1941 року розпочалися масові арешти бандерівців в Україні та Німеччині, і сотні людей опинилися в тюрмах і таборах смерті. Окупанти підтвердили, що дарувати Україні незалежність не збираються, і ОУН почала підготовку до складної і тривалої боротьби проти обох тоталітарних режимів. На Волині почали активно діяти агітатори-націоналісти, які групами і поодиноці мандрували від села до села, від хутора до кожного двору із синьо-жовтою символікою, листівками та відозвами непокори радянській владі та нацистам.

У цей час власний сценарій дій в умовах, що склалися, запропонували Улас Самчук та Степан Скрипник. Він полягав у створенні надпартійного авторитетного українського представництва перед німецькою владою. Цей орган мав назву "Українська рада довіри на Волині" (УРДВ). С.Скрипник очолив цю Раду, а У.Самчук посів місце заступника та головного редактора газети «Волинь». Цей дуумвірат, намагаючись, не без успіху, представляти українську громаду Волині перед окупаційною владою, одночасно балансував між опонентами з націоналістичного табору – мельниківцями та бандерівцями – і проіснував до весни 1942 року. Журналіст та священник невдовзі за відстоювання політичних та духовних потреб українців потрапили до німецьких в'язниць.

Вимагає неупередженого аналізу ставлення УРДВ до єврейського питання. І коли комплексно розглянути складну єврейську тему у діяльності дуумвірату Скрипник-Самчук і відзначити співіснування в ньому трьох моделей сприйняття євреїв – стереотипний, соціально-моральний та політично-етичний, то прийдемо до висновку, що Скрипник та Самчук були досить толерантними до євреїв. Пізніше радянські ідеологи нададуть УРДВ тавро колабораціонізму на території рейхкомісаріату – тобто співпраці з німцями. А насправді вони шукали спосіб співжиття з оку-

пантами. Волинська революційно налаштована молодь вважала УРДВ скомпрометованою, хоча це була гарячковаість ще недозрілої юні. Скрипник, а особливо Самчук, небагатослівно говорили про своє несприйняття як більшовицьких, так і фашистських методів облаштування різних сфер українського життя. Твердження, що вони колабораціоналізувалися з нацистами, не знаходить достатніх фактів на підтвердження, як і те, що вони співпрацювали з більшовиками. Колаборація і національна ідея в той час ходили поруч. Під час війни 232 українські періодичні видання у важких умовах функціонування та детальної німецької регламентації досить успішно інформували та згуртовували український соціум. На мою думку, ці легальні українські ЗМІ періоду окупації є в чомусь унікальними джерелами інформації, та вони мало вивчені і застребувані в українській історіографії Другої світової війни.

Згодом німецьке командування змушене було визнати, що рух ОУН все більше переходить до активної боротьби, створює великі військові формування. Війна тримає місцевий люд у неспокої, по лісах і селах швендяє чимало людей, які не хочуть воювати за радянську владу, втікачів з фронту та з полону, відкритих злочинців та лиходіїв. А тут ще почався активний рух партизан спеціального призначення, загону, яким керував полковник Медведєв, які мали вказівку з інтересами місцевого населення особливо не рахуватися, збирати розвіддані за всяку ціну, в тому числі і шляхом провокацій.

Німецька окупаційна влада проводила жорстокі відплатні акції та облави. Німецький каральний загін за вбивство своїх солдатів, що заготовляли продукти у сусідньому Людвигіпільському районі, спалив ущент село Озерці і знищив 365 безневинних людей, потім згоріло село Жалаянка. Кривава доля спіткала людей в рідному селі мого діда та батька Річиці, де німці зігнали в хату більш як 30 мирних жителів і живцем спалили. Найбільше згоріло тоді родичів мого діда Саливонюка, його сусідів Остапчуків, Дмитруків та ін. Таких жорстоких акцій було на Волині десятки й сотні як на початковій стадії, так і впродовж всієї війни. 8 березня 1943 року німці спалили село Ремель Олександрійського району і розстріляли біля 600 душ цього затишного лісового села.

Веду мову про трагедію лише навколишніх сіл, а скільки їх було по всьому краю, по всій Україні. Для порівняння: в селі Лідице в Чехії німецьке гестапо розстріляло 10 квітня 1942 року 187 осіб. Про трагедію Лідице знає весь світ. Ось така у нас і доля, і правда. Під німецькою окупацією жилося тучинцям важко та моторошно. Німці педантично вимагали покори, порядку та дисципліни. Часто збирали людей на збори і доводили до їх відома вимоги та розпорядження німецьких властей, проводили показові екзекуції за злочинство і брехню, вели агітацію про райське життя в Німеччині, а потім примусово гнали молодих людей до рейху, для роботи на німецьких заводах та в господарствах бауерів. Охочих було мало, староста села мав особисто вести цю роботу.

Селяни були зобов'язані сумлінно вести господарство і за рознарядкою у встановлені терміни виконувати певні поставки. Їх примушували рівняти шляхи, лагодити мости та насипати на багнах греблі. Облік здійснювався належним чином, за непослух була жорстка кара. Від корови вимагали здати на молочарню 300 літрів молока, від господарства – 150 яєць. Всі хотіли їсти й пити – оунівці, німці, партизани, забрьохи зі зброєю, аківці, упівці, мельниківці, бульбівці. Свої сім'ї були теж численними, і якось треба було виживати. Доросле чоловіче населення було на обліку і виконувало різні повинності: допомагали німцям ремонтувати дороги, мости, заготовляти ліс, торф, пісок.

У Тучині було введено комендантську годину – з 20.00 до 8.00, під загрозою розстрілу на місці заборонялося пересуватися по містечку без спеціального дозволу, окрім того, дуже ретельно вівся облік людей, які проживали в кожній хаті. Обліковувалися малі діти, дорослі та старше покоління і періодично велася перевірка. Вимога була одна: з'явився хтось новий у селі – йди і реєструйся в німецькій управі. За непослух розстрілювали, школу пограбували, навчання припинилося. Пізніше німецька влада дала дозвіл на навчання, відкрили початкову школу. Книжок бракувало, і вчилися за радянськими підручниками, портрети Сталіна зобов'язували замальовувати, всюди у школі висіли ікони, за сприяння ОУН з'явився підручник з історії України. Директором школи був чех Вомочко. Якщо взяти на загаль, то за час війни тучинська школа працювала

близько двох років, вчителями були Лаврик М.І., Горюн І.Є., Шевченко П.О. Німці довго придивлялися і зрозуміли, що толку мало, бо вчителі виховують учнів з національним ухилом, хоч і відкритої критики нових німецьких порядків не було. Навчання припинили, приміщення Червоної школи віддали під розквартирування бійців РОА генерала Власова.

Звичним явищем стали німецькі відплатні акції, коли за вбитого німця брали заручників, вимагали з'явитися виконавцям. Їх, як правило, ніколи не знаходилося, і невинних людей знищували. Червоні партизани загону спеціального призначення, яким керував полковник Медведєв, періодично нападали та убивали німецьких офіцерів, часто маскуючи свої дії під справу рук ОУН-УПА (губили оунівські документи на місці вбивства чи залишали деякі елементи специфічного одягу повстанців). Німецька влада не панькалася, проводила облави у Гощі, Костополі, Березно, Людвиполі, Здолбунові, Рівному тощо, десятками брала заручників – і невинні люди гинули.

Мені розповідали, що місцевий люд самоорганізувався, зібрали трохи золота і направили на партизанський маяк групу переговорників з проханням оголосити партизан виконавцями і взяти відповідальність на себе, щоб врятувати заручників. Які наївні, добре, що повернулися живими. Москва згоди не дала. З місцевим людом не рахувалися і вважали його потенційно ненадійним, облави відбувалися хвилями аж до звільнення Волині в 1944 році. Мабуть, тому жителі Рівного та навколишніх районів були не в захваті від діяльності М. Кузнецова і без вагань дали згоду на перевезення пам'ятника з Рівного на його малу батьківщину. В часи воєнного лихоліття німці в Тучині утримували військовополонених у спеціальному таборі, в якому загинули сотні радянських солдат. Нагляд за таборами вів підрозділ гестапо, що отаборився в Тучині.

Німці вимагали покори і порядку, закрили всі млини, вітряки та всіляки крупорушки, шкури забитих свиней та худоби підлягали примусовій відправці на спецпункти, частково забиралося сало та м'ясо. Страшним явищем стали збір та відправка молоді до рейху. Відверту агітацію проти відправлення людей до Німеччини розпочали на те-

ренах Волині оунівці: розповсюджували листівки, повідомлення і закликали людей вступати до своєї української повстанської армії, а часто і нападали на німецькі пункти, де була зібрана молодь на відправку, і люди розбігалися. Перед жнивими у 1942 році повстанці спалили в Тучині будинок крейсландвірта разом із документацією на здавання зернопоставок, забрали з грабарень усі шкіри, призначені для виготовлення взуття німцям-фронтовикам. Загін УПА забрав із фабрики, що розміщувалась у приміщенні колишнього польського постерунку (потім штабу полігону), теплий одяг і направив його до лісу своїм бійцям. У 1943 році бійці УПА визволили в околицях Новоукраїнки полонених червоноармійців, часто палили міст через Горинь, що мав стратегічне значення, нападали на Тучин, забирали награване, звільняли людей, яких готували до відправки в Німеччину. Частина їх приєднувалися до лав ОУН-УПА. Це додавало поваги та шани повстанцям, тому продовжувалося прискорене поповнення лав бійців визвольної армії, але дратувало гестапівців.

У допитливих завжди постає питання: чому саме на Волині з'явилось, визріло та діяло це унікальне визвольне українське військо? Причин чимало, але основними були такі: досить часта зміна політичних режимів на цих землях і непомірне пригнічення всього українського дали можливість усвідомити переважній кількості людей, що владу потрібно і можна змінити; постійна і досить організована повсякденна громадсько-політична діяльність попередніх учасників визвольних змагань 1917-1921 років, частина яких були родом з Волині або ж для яких Волинь стала притулком (Тютюнник, Удовиченко, Петлюра, Скрипник та багато інших); непомірний окупаційний режим та грабіжницька діяльність рейху, підпали та жорстокі знущання спонукали людей йти до повстанців у ліси; незрозумілі своєю люттю криваві напади на українські волинські села польської підпільної Армії Крайової (підпільна україно-польська війна 1942-1947 років) та окремо відірвана від інтересів краю, часом провокаційна діяльність спеціального загону Червоних партизан. Сприяла діям ОУН-УПА і благодатна, розкішна та різноманітна волинська природа (великі масиви лісу, боліт, велика кіль-

кість озер, річок, мокрих балок, хуторів, урвищ та узвозів).

У 1941-1942 році зима видалася лютою, німці не були готові до цього випробування. Стишивши свою переможну ходу, вони вдавалися до неймовірного грабунку всього, що було потрібно для їх армії. За мізерну провину прилюдно вішали і катували, везли люд у концтабори.

ШРАТЕДІЯ ЄВРЕЇВ У ТУЧИНІ 1942 РОКУ

Єврейська громада на Волині була великою, давньою і досить багатою. У Тучині напередодні війни було дві синагоги, а в навколишній окрузі аж гельготило від єврейської говірки. На Новому Тучині було німцями створено гетто – певна територія в районі базару (на маківці села), де знаходилися майже впритул побудовані єврейські будинки.

Це місце було обнесено щільною дерев'яною високою (до трьох метрів) огорожею з воротами, вишкою та вартовим. Туди звозились євреї з багатьох містечок і сіл Волині. Для мене було новиною, що в навершенні і супроводженні євреїв в гетто брали участь їхні одновірці з відділів єврейської поліції, які, з жовтими смужками на рукавах, палицями підганяли своїх одновірців. Увесь процес збирання та вигнання євреїв з насиджених місць очолював спеціальний німецький військовий підрозділ. Ці єврейські тимчасові скупчення зутворювалися по всій Волині.

Єврейська народна пошта передавала з уст в уста про неймовірно поблажливе ставлення до євреїв саме у тучинському гетто з боку німецького офіцера, який формував єврейський кагал. Йшли примусово-добровільно, як на заріз, з молитвою на вустах, спокутувати свій гріх, зібралося більше тисячі осіб. А розгадка була простою: меткий німецький офіцер відтягував час страти євреїв, виманюючи у них рештки золота та ювелірні вироби. Згодом умови стали нестерпними, і 9 листопада 1941 року почалися масові розстріли євреїв у Рівному, що, на мою думку, здетонувало ситуацію і спонукало євреїв тучинського гетто прийняти рішення зробити нічний підпал, скористатися безладом і розбігтися. Військовий досвід у них був відсутній, юрба обездолених кинулася прямо в тому напрямку, де стояв кулемет. Наслідки були страшні, маленька річечка Зеленка

стала враз червоною, але якась певна частинка євреїв все-таки розбіглися. А що далі, куди їм подітися, де притулитися? Вешталися по селах і хуторах, почалися холоди, ховалися в копицях сіна по дворах та в клунях. Підходили до хат, зиркали у бік господарів, знали, що під загрозою смерті людям заборонялося їх утримувати, просили хліба і йшли геть. Окремі волиняки-праведники брали у свій дім хворих та дітей знайомих торговців і ремісників.

Переважна частина тучинців співчували обездоленим, люди буквально стогнали: як будемо жити без євреїв, вони не винні, хто буде торгувати і купляти наші продукти, ми уживалися і мирилися, за що їм така кара божа? Поодинокі євреї від безвиході поверталися знову в тучинський кагал. Німці налагодили агітаційну роботу, їздили машинами навколишніми селами і через гучномовці закликали повернутися, обіцяли роботу та спокій. Знову купками йшли на Новий Тучин приніжені та похмурі люди з дітьми, тихцем пленталися престарілі одинокі євреї, надіючись лише на Бога. Дивно, але з Костопільщини, Людвипольщини, з навколишніх рівненських та гощанських сіл досить швидко зібралася велика кількість євреїв, які долучилися до тих, хто уцілів під час підпалу та прориву тучинського гетто. Сиділи там тихо, але не довго.

Одного дня в холодну вранішню пору, згадують старожили Тучина Зубрицька М.К. та Мазур В.Т., з воріт гетто почала рухатися колона приречених, змарнілих, обшарпаних людей, попереду яких з молитовними книгами йшли равини. Охорона була невеликою, німці грали на губних гармошках, вели євреїв у район території теперішнього радгоспу (контора, майстерня). Зупинились, офіцер за похідним столиком почав снідати, пити шнапс, а солдати цілими партіями зганяли людей до заздалегідь підготовлених ям та урвищ, змушували роздягатися до нагоги. їм у цьому допомагали їхні одновірці, перетрущували одяг і укладали рівними рядочками. Офіцер махав рукою, і солдати розстрілювали підлітків і дорослих.

Інша частина людей дуже покійно чекали своєї рокової черги, попередньо лопатами абияк закидали голі тіла, і так продовжувалося до вечора. Розстрільна команда була малочисленною, величезний гурт людей міг у фатальну мить на-

віть під дулами автоматів розбігтися, хоча б часточка людей могли врятуватися, але нелюдська екзекуція відбувалася педантично і без надриву. Останніми розстріляли добровільних помічників-зрадників, яких скосили автоматами і поклали поверх інших тіл. Німці з огидою ставилися до відступників, добре знали, що коли зрадив раз, то запродасть і вдруге.

Село завмерло, обличчя у всіх стали сірими, наче старий тополиний пух, туга і безнадія заповнили душі. Гетто перестало існувати. Кажуть, що ще довго з тих ям чулися людські зойки і ворухилась земля. Думаєте, що радянська влада вшанувала пам'ять невинно убієнних? Дарма так вважаєте, все навпаки. І сліду не лишили, вірніше сказати, слід залишили, побудували на людських кістках радгоспне господарство. А що нам чуже горе і якісь чутки, ми господарі землі, звернемо гори, повернемо ріки, забудуємо ліси й поля.

Невдовозі вздовж і впоперек розрили старий єврейський цвинтар, де лежали кам'яні надгробки на схилах маленької тучинської річки. Навіть я їх добре пам'ятаю, бо гарно було видно ці могилки прямо з вікон так званої Білої школи, де ми вчилися з першого по четвертий клас. Облаштували склад паливно-мастильних матеріалів. Обізнані люди на моє запитання, куди поділись ці кам'яні плити, принизливо посміхаючись, відповідали: трактор лопатою згріб їх в одну купу і засипав двометровим шаром землі. Ось і не стало проблеми. Все класично, по-більшовицькому.

Таких та подібних фактів чимало по всій Волині. У славетному місті Дубно, за монастирем бернардинів, збудовано автовокзал. Мерія збудувала його на старовинному єврейському кладовищі, решту якого віддали під баракхолку. На жаль, Тучин у цьому сенсі – не кричущий виняток, а частина всеукраїнського комуністичного маразму. Хіба так мало було землі у Тучині, вона що, на вагу золота? Поля досхочу. Ні, потрібно було знищити історичну частину містечка, стерти навіть пам'ять про страшні людські долі. Хоча мені пошепки втовкмачували люди в голову, що рили землю екскаваторами туди-сюди не дарма – не давав комусь спокою міфічний об'ємний єврейський скарб. Знайшли чи ні – Бог їм суддя. А про цю страшну трагедію і

місце, де відбулося це криваве побоїще, в Тучині знають багато людей.

Не змилювалися, осквернили. Всі, і я в тому числі, промовчали, тест на людяність не пройшли. Хто ж ми на цій землі? Це ж так і по наших кістках колись можуть потоптатися... Жевріє надія, що, либонь, пам'ятного знака тепер треба поставити біля дверей радгоспної контори та в крейдяних ямах в урочищі Шкіндерівка. Може, когось пройме. Але де там – виборча колотнеча одна за одною всіх накриває мокрим рядном, туляться під партійні прапори, розбещено тицяють незговірливим і допитливим доляри та інші матеріальні забавки. І тоді знову – Fata Morgana.

ЗБРОЙНА БОРОТЬБА УПА НА ВОЛИНСЬКІЙ ЗЕМЛІ

Організацію українських націоналістів (ОУН) і Українську повстанську армію (УПА) необхідно розглядати як дві окремі, хоч і пов'язані між собою структури. Перша була підпільною партійно-військовою структурою, а друга – партизанською за своїм характером армією. Вони мали різні функції і їх не слід ототожнювати.

Суть проблеми ОУН-УПА полягає у з'ясуванні питання: яким повинно бути офіційне ставлення сучасної влади до підпільно-повстанських структур, що боролися за незалежність України в минулому? Такими структурами були Українська військова організація (УВО), що існувала з 1920 року і увійшла до ОУН у 1929 році. ОУН, що діяла на західноукраїнських землях і в еміграції від 1929 року, а після загибелі провідника Євгена Коновальця у 1938 році розкололася на дві однойменні, але самостійні організації: ОУН під проводом Андрія Мельника ОУН(м) і ОУН під проводом Степана Бандери ОУН(б). ОУН існувала до кінця 50-х років ХХ ст., а Українська повстанська армія – в 1943-1949 рр.

У боротьбі проти радянізації українські націоналісти робили спроби спертися на гітлерівську Німеччину. Нас цікавить, наскільки серйозними були ці кроки? Якими були стосунки німецьких військових і цивільних властей з підпільно-повстанськими структурами на окупованій терито-

рії? Протистояння між прибічниками і противниками націоналістів, між ветеранами ОУН і КПРС, УПА і Радянської армії з часом тільки загострюються. Потрібно розвіяти міфи діяльності з одного боку, ОУН-УПА, з іншого – Кремля. Це може зробити лише історична правда, якою б вона не була.

Правда тут така, що кожна сторона має своїх героїв, і, як правило, вони є бандитами або загарбниками для іншої сторони. Мусимо визнати, що герої дуже часто вели себе по-бандитськи. Особливо це стосується партизанських загонів, байдуже – червоних чи націоналістичних. Навколо цього стрижневого висновку і будуть обертатися всі події на західноукраїнських землях і на тучинському Наддніпрянні зокрема.

У монографії «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» В.Косик присвячує виникненню УПА цілий підрозділ. Він стверджує, що восени 1942 року з'явилися перші значні формування бійців-націоналістів під проводом С.Качинського. У післявоєнні роки провід ОУН(б) вирішив, що днем народження УПА слід вважати 14 жовтня 1942 року. Вторгнення СРСР до Польщі здійснювалося під виглядом визвольного походу. Разом із тим всі національні організації були негайно знищені, а їхні лідери репресовані. Під час довоєнної радянізації Західної України тільки ОУН як нелегальній організації вдалося зберегти мережу своїх місцевих осередків. Націоналісти розраховували, що масштабні репресії влади викличуть обурення народу і підготують ґрунт для антирадянського повстання.

Насправді передумови для повстання ще не визріли, а депортації були масштабні. Історики дійшли висновку, що на території Західної України в 1939-1941 роках репресії охопили 473 тис. громадян Другої Речі Посполитої. Військовополонених та інтернованих було 43,1 тис. осіб (серед них – жертви хатинської справи), заарештованих на східних кресах – 110 тис. (серед них – розстріляні в тюрмах за останню декаду червня 1941 року), депортованих на Далекий Схід і Північ СРСР – 320 тис. осіб.

Націоналісти не змогли підняти народ на повстання, але перебували в стані війни з радянським режимом. Тому після нападу Німеччини на СРСР ОУН активно виступила на боці вермахту. Трагедія була ще й в тому, що разом із приєднанням Західної України до СРСР одночасно відбулося

возз'єнання українських земель, але возз'єднання «по-сталинськи».

На окупованій гітлерівцями території Польщі осередки обох ОУН діяли відкрито. У квітні 1941 року організація Бандери провела в Кракові 2-й великий збір. Більшість крайових провідників визнали повноваження С. Бандери, після чого остаточно закріпився розкол ОУН на дві цілком самостійні і часом ворожі одна одній організації – ОУН(м) і ОУН(б). На початку війни складався ситуативний союз українських націоналістів з Німеччиною. В поразці Радянського Союзу вони не сумнівались і в цьому бачили історичний шанс для відродження Української держави. Не маючи доступу до вищих керівників Третього рейху, не знаючи їхніх планів, лідери ОУН ініціювали повстання в тилу Червоної Армії, яке вже давно готували. На Волині та Галичині підняли боївки ОУН(б), на Буковині – боївки ОУН(м), на Поліссі активізували свої дії після проходження фронту загопи січовиків Т. Бульби-Борівця.

Думали, що збройна боротьба проти комуністів змусить гітлерівців визнати їх своїми союзниками і сприятиме державному відродженню України. На перших порах мали успіх, створили обласні управління в Тернополі, Рівному, Львові, Дрогобичі, Луцьку, Станіславі. Роззброюючи невеликі червоноармійські підрозділи, що опинилися в оточенні, оунівці акумулювали велику кількість зброї, боєприпасів та спорядження. У цей початковий період німецькі польові командири охоче йшли на синхронізацію дій в ході свого наступу. Однак на більш високому рівні до новоявленого союзника поставилися вороже і ні з ким не збиралися ділитися завойованими територіями. Чи існувало реальне співробітництво ОУН зі спецслужбами рейху? Націоналісти висловлювали готовність співробітничати, охоче приймаючи фінансову та матеріальну допомогу з боку абверу. Але нацисти пропонували співробітництво на індивідуальній основі, тобто службу. Чи брали участь українські націоналісти у злочинах, скоєних німецькими спецслужбами? Українських націоналістів не вдалося пов'язати з конкретними епізодами злочинної діяльності німецьких служб, що розглядалися на Нюрнберзькому процесі. Чи слід засуджувати ОУН за бажання співробітничати з дер-

жавою, що була злочинницькою в своїй основі?

Це потрібно розглянути в контексті тих подій. До вересневих подій 1939 року демократичні країни світу бажали налагодити таке співробітництво. Тоді ще рейх не здійснив тих злочинів, від яких здригається кожна цивілізована людина. Радянський Союз аж до червня 1941 року теж прагнув співробітничати з Третім рейхом. А тим, хто робить спробу підштовхнути українських націоналістів до провалля Нюрнберга звинуваченнями у співробітництві з націонал-соціалістами, нагадаємо, що договір про дружбу і кордон уклали з Німеччиною у вересні 1939 року саме керівники СРСР. 25 листопада 1941 року німецькі спецслужби поширили секретну інструкцію з інформацією про те, що рух С.Бандери готує у рейхкомісаріаті «Україна» повстання, мета якого – створення незалежної України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після допиту знищені. Опинившись перед необхідністю боротьби на двох фронтах, керівники ОУН почали узгоджувати свою стратегію з ходом Другої світової війни. До кінця 1942 року вони не сумнівалися в поразці Кремля і готувалися в слушний час, коли СРСР знесилиться, почати збройну боротьбу за свою державу.

Протинімецька діяльність боївок ОУН навесні і влітку 1942 року виявлялася переважно в актах пасивного супротиву і саботажу щодо дій німецької сторони – супротив здаванню населенням продовольства, вивезенню людей до Німеччини на роботу. Провід ОУН прагнув уникнути збройної боротьби з німецькими окупантами, але низовий актив зрідка змушений був давати збройну відсіч брутальним діям окупантів на Волині та Поліссі. Часто це здійснювали уже восени 1942 року загони радянських партизан та бійці загонів «Поліська січ» Т. Боровця-Бульби, які іменували себе Українською повстанською армією. Але ні за чисельністю, ні за дисципліною вони не відповідали критеріям армії.

Незважаючи на невизначеність стратегічної лінії, боротьба з окупантами стала фактом. 7 лютого 1943 року сотня І.Перегнійника напала на бараки німецької поліції у містечку Володимирець Рівненської області. З цього часу провід ОУН швидкими темпами розбудовував УПА. У травні 1943 року до керівництва головним проводом ОУН прийшов Роман Шухевич. Посилилася збройна боротьба про-

ти Берліна та Москви, але головним ворогом залишався Радянський Союз. Подібної стратегії дотримувалися і польські військово-політичні кола. Після нападу Німеччини на СРСР головне командування «Союзу збройної боротьби» (від 1942 року – Армія крайова) видало наказ не воювати з будь-якою стороною, не витрачати свої людські резерви на боротьбу з німцями і мати на меті організуватись проти СРСР.

Для націоналістів партизанська боротьба була формою збройної самооборони населення на окупованій території та захист запілля, нагромадження сил і ресурсів для виступу в слушний час проти німців і більшовиків. Керівництву УПА вдалося ускладнити бойову діяльність радянських партизанів на Волині і Поліссі, перешкодити їм проводити диверсії. Причина захисту комунікацій бійцями УПА від червоних партизанів була на поверхні. Кожна диверсія оберталася трагедією для місцевого населення. Німецькі карателі здійснювали відплатні акції, спалювали села і нещадно нищили людей. Протинімецькі збройні акції УПА, які тривали до середини 1944 року, не мали стратегічного значення і не впливали на хід боротьби між Німеччиною та СРСР.

Не можу оминати україно-польське протистояння в цей час. Україно-польські відносини, читач це вже зрозумів, впродовж віків складалися важко, часом трагічно. На мою думку, найбільш трагічною сторінкою в цих відносинах була збройна боротьба української і польської підпільних формацій – УПА і Армії крайової. Ситуація в тилу вермахта була напруженою. І українці, і поляки потерпали від акцій з конфіскації сільгосппродуктів (так званий контингент) та каральних експедицій по селах у випадку несплати контингенту, різного роду примусових робіт, вуличних облав на людей для вивезення в рейх. Не було роботи, поширювався голод, інфекції, кожен виживав як міг.

Значна кількість інтелігенції (польської та української) співпрацювала з німцями з різних причин. Солтиси, війти, бургомістри – часом за завданням своїх патріотичних організацій, щоб мати змогу хоч якось захистити співвітчизників. Нацисти розпалювали ворожнечу на територіях з неоднорідним населенням, особливо на Волині. У допоміжній поліції служило чимало українців, теж з різних

причин, але мали роботу та хоч якусь платню. Коли німці довідалися, що українська допоміжна поліція знаходиться під впливом мережі ОУН, то почали її роззброювати. Поліцаї побігли масово в ліс до формувань УПА. Окупаційна адміністрація замінила їх поляками, і це відчули українці. Керівництво УПА поклало відповідальність за загострення міжнаціональних відносин на поляків і запропонувало не допомагати німцям. Поляки не пішли з німецької служби, навпаки, закріплювались на ній. Ця служба була плацдармом для збереження свого впливу на Волині після розгрому гітлерівців. Цим напруженням скористалися радянські партизани під командуванням Ковпака, Сабурова, Федорова та розвідницько-диверсійний загін полковника НКВС Медведєва. Вони мобілізували майже 5 тис. бійців з числа місцевих поляків.

Трагічні волинські події почалися в квітні 1943 року, коли частини УПА винищили жителів села Іванова Долина Костопільського району на Рівненщині, потім було ліквідовано ряд польських колоній, які співпрацювали з німцями та більшовиками. Польські збройні сили у складі німецької допоміжної поліції були явно слабкіші за частини УПА. У липні 1943 року ОУН звернулася до польського населення із закликом покинути села і вибратися за Буг та Сян – інакше буде смерть. Почалися скоординовані напади загонів ОУН на 167 польських поселень, у яких брали участь цивільні з вилами і сокирами. Брутальність населення накладалася на побутову ворожість, одвічні суперечки за землю з обох боків. Оливи підливали червоні партизани та німці, але не вони грали ключову роль у конфлікті. Польський та український шовінізм, обопільний екстремізм знецінювали людське життя, виправдовуючи все патріотичними гаслами.

У кожного з мешканців Волині була своя правда. Корінне населення мало свої докази, у тих, чиї предки прийшли на Волинь у XVI ст. – свої, у тих, кому Польська держава за безперечні заслуги дала ділянку землі між річками Случ та Горинь (так звані осадники), щоб підтримати і розвинути «польські креси», був свій інтерес. Не слід забувати, що переслідування українців за релігійною ознакою на східних кресах здійснювалося не тільки

екстремістами, а й місцевою адміністрацією при бездіяльності чи потуранні центрального уряду довоєнної Польщі.

Трагедія на Волині довго замовчувалася, а тепер знаходиться в центрі уваги. На Волині більше постраждали поляки, на Холмщині – українці. Тучинська Погорина теж була охоплена полум'я цієї жажливої різанини. Навколо Тучина існували десятки польських слобід та поселень. Рішення про акції приймалися як на локальному щаблі, так і на вищому рівні. Мені розповідали уже нечисленні свідки, як жорстоко розправлялися загони молодиків з обох сторін з місцевим людом, що мешкав на територіях, які потім були виселені під військовий полігон. Там існували села, суцільно заселені поляками, або, навпаки, українцями. В рамках цієї війни двох етносів кожна сторона чинила страшні злочини.

Визначаючи своє ставлення до ОУН-УПА, українська влада за будь-якого рішення наражатиметься на протест з боку частини суспільства. Єдиний вихід полягає в деміфологізації діяльності, з одного боку, ОУН-УПА, з іншого – Кремля, в поширенні історичної правди, якою б вона не була.

УПА стала грізною військовою силою і повела боротьбу як проти німецьких загарбників, так і проти більшовицьких партизан, а з часом і проти Червоної армії. А вже влітку 1943 року УПА здійснила ряд успішних боїв проти фашистів, унаслідок яких території кількох районів Волинської та Рівненської областей було звільнено від контролю німецької адміністрації. На певний час своєю столицею самостійної України стало містечко Колки на Маневиччині, в якому перебували політичний та військовий провали ОУН. Саме тут вісім місяців у далекому 1943 році повноцінно жила, працювала і воювала Колківська республіка, прообраз незалежної української держави. Феномен її полягав у тому, що вона утворилася й існувала такий тривалий період у роки війни в глибокому тилу німецьких окупантів.

Вигнавши у березні 1943 року усіх німців з населених пунктів на площі 2,5 тисячі квадратних кілометрів, українські повстанці не просто поставили українську адміністрацію, а й налагодили повноцінне існування цього маленького острівця незалежності: у Колках та навколишніх

селах справно працювали українські школи, навчалися діти, функціонували шпиталі та друкарні, молокозавод та друкарня і ряд інших підприємств. Тут діяла військова школа УПА, а також медичні курси, на яких навчалися місцеві добровольці для поповнення медичними працівниками загонів УПА. Щоб витиснути повстанську армію із цих територій, німецьке командування навіть змушене було зняти з фронту повноцінну дивізію. Чотири доби велися жорстокі бої з використанням танків та різнокаліберної артилерії. 4 листопада німецька авіація, мов згряя коршунів, повисла над Колками і стерла селище з лиця землі. Загинуло понад 500 місцевих жителів, а вцілілі повстанці ще до січня 1944-го в інших населених пунктах чинили опір і не давали спокую окупантам. Уже в липні збройна боротьба за самостійну українську державу відбувалася в 12 областях України. Соціальний склад УПА складала на 85% селяни, керівний штаб ОУН-УПА переважно був з різночинної інтелігенції. Очолював Армію головнокомандуючий та його штаб, який складався з кількох відділів: оперативного, політичного, бойової підготовки, зв'язку, санітарного, господарського. При Головному командуванні діяв відділ Служби безпеки (СБ). УПА складалася з чотирьох груп: Пів-

Сила України!

Героя Служ!

Присяга вояка Української Повстанчої Армії

Відкоришена УГВР (завдання наказом ГВШ Ч. 3, в 14. VII. 1944.

Я, воїн Української повстанчої Армії, змінивши в руку зброю, урочисто взяв своє святе честя і свідство перед великим Народом Українським, перед Батькою Землею Українською, перед пролітою кров'ю усіх наймрачних Силів Ураїни та перед Найвищим Політичним Проводом Народу Українського:

Боротися за повне звільнення всіх українських земель і українського народу від варваризма та здобути Українську Самостійну Соборну Державу. В ція боротьбі не пошколю ні кроку, ні життя і буду битися до останнього віддиху і остаточної перемоги над усіма ворогами України.

Буду мужиком, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі української.

Буду чесним, дисциплінованим і революційно-ципльним воїном.

Буду виконувати всі накази зверхників.

Суворо зберігатиму військову і державну таємницю.

Буду вірним побратимом у бою та в бойовому шпитлі всім своїм товаришам по зброї.

Коли я пошушу, або відступлю від цієї присяги, то мене покарає суворий закон Української Національної Революції і слава на мене зневага Українського Народу.

211701

6.7-1

його штаб, який складався з кількох відділів: оперативного, політичного, бойової підготовки, зв'язку, санітарного, господарського. При Головному командуванні діяв відділ Служби безпеки (СБ). УПА складалася з чотирьох груп: Пів-

нічної або Поліської, Південної, Західної (Галичина, Закарпаття та Закарпаття) і Східної (північ Житомирської, Київської та Чернігівської областей). Групи УПА склалися з військових округ, що мали по кілька відтинків, а відтинки об'єднував 3-5 куренів. В кінці 1943 року УПА мала 50 куренів. Кожен курінь складався із сотень, сотні – з чот, а останні – з роїв. Командирів підрозділів УПА, починаючи від сотні і вище, призначала крайова езекутивна (виконавчий комітет) ОУН зі складу досвідчених спеціалістів військової справи.

При Головному командуванні УПА існувала старшинська школа з чотиримісячним терміном навчання. ОУН на Волині мала свою окрему організаційну структуру. Навесні 1944 року було створено Бюро Центрального проводу ОУН на рідних землях, крайові (обласні), потім окружні, надрайонні, районні, кушові (підрайонні) проводи. Первинною була сільська організація.

На початок 1945 року кількість членів ОУН-УПА складала 95 тисяч, а за роки війни через УПА пройшли біля 300 тисяч осіб. Для боротьби з повстанським рухом сталінське керівництво задіяло в 1944 році 200 тисяч солдатів Внутрішніх військ. Для першого періоду збройної боротьби ОУН-УПА в 1944-1946 роках характерним було намагання утримувати під своїм контролем великі території, вести боротьбу великими силами із застосуванням мінометів та артилерії. Спільними силами військ держбезпеки, прикордонників і армійських частин у важких та затяжних боях 1944-1946 років УПА було завдано значних ударів, вона втратила до половини свого особового складу. Мельниківці та бульбівці згорнули бойову діяльність у грудні 1944 року.

Коли в січні 1944 року німці покидали Тучин та навколишні села, то, озлоблені будь-якою провиною місцевих людей, нещадно палили сільські та хутірські двори. Люди непокоїлися за свої домівки, в цей час жили в лісах і висилали розвідників в села для отримання інформації, зверталися за допомогою до повстанців.

16 січня 1944 року із самого ранку гулко почала наростати канонада та по-сорочому потріскувати кулемети з боку села Кринички, потім в Тучин вкотилися два танки із зір-

ками на боках, почалася стрілянина. Це був передовий загін бійців 6-ої гвардійської стрілецької дивізії, що входила до складу 13-ої армії, якою командував генерал-майор Д.П.Онупрієнко. Значних та затяжних боїв за звільнення самого Тучина не відбувалося. Німці організовано відійшли на підготовлені позиції за річкою Горинь, маючи зручні, добре облаштовані точки для обстрілу Тучина та природню (річка Горинь) перешкоду для швидкого прориву радянських військ. З боку сіл Рисвянка, Річиця почали підходити основні сили 13-ої армії і тиснути на позиції німців у напрямі села Шубків. Тучин було звільнено 16 січня 1944 року. Негайно відновлено радянську довоєнну систему влади та адміністративного поділу території, на всі керівні посади розставлено комуністів – як з місцевих, так і з приїжджих зі Сходу України.

Уже з 1 жовтня 1944 року починає видаватися районна газета «Червоний шлях». Першими її передплатниками стали А.Пустоваров, О.Легкий, В.Грущенко, О.Чміль, Л.Волошина, П.Соловійов, М.Попов, Д.Вербицький, І.Забавський. Розпочинається мобілізація чоловічого населення до лав Червоної армії, і близько 200 осіб чоловічої статі з Тучина потрапили на фронти Другої світової, більше як 50 осіб загинули або пропали безвісти.

Після проходження фронту основним засобом боротьби сталінського режиму з національно-визвольним рухом стала мобілізація місцевого населення в Червону армію. Секретар Рівненського обкому КП(б)У В. Бегма запропонував М. Хрущову «здійснити поголовну мобілізацію чоловіків від 17 до 50 років в області і відправити потім в тил східних областей, де їх розсортувати: частину до армії, а частину – в робочі батальйони». Ідея була прийнята і реалізована Хрущовим і Сталіним.

Мобілізаційна політика в Західній Україні набувала особливого підтексту. Поряд з поповненням Збройних сил виконувалося завдання з підриву ресурсної бази визвольного руху. Ідею Бегми вдосконалили: польові військкомати замість того, щоб відправляти мобілізованих подалі в тил, кидали їх у бій – ще не навчених, погано озброєних. Незважаючи на цю обставину, велика частина тучинців воювали завзято, самовіддано та геройськи і навіки полягли на полях битв Другої світової війни, частина повернулися з фронту важко поране-

ними та нагородженими бойовими орденами й медалями.

Починати мирне життя людям було важко, війна висмоктала сили, багато людей перехворіло на тиф та віспу, а тут ще радянська влада почала душити непомірними податками, забирала худобу та коней, примусово зобов'язувала викуповувати облігації позики, проводила обшуки та арешти, людей та цілі сім'ї зараховували в бандпосібники і висилали на Північ. Керувалися при цьому вказівками проводити виселення, не чекаючи рішення Особливої наради. За період 1944-1946 років на загал було вбито, взято в полон або здалися самі 476360 учасників визвольного руху. Найбільше НКВС лютувала на Рівненщині з лютого 1944 по лютий 1945 років. Тут було проведено 2109 чекістсько-військових операцій, розгромлено 45 формувань УПА і десятки місцевих боївок. Через навколишні тучинські села рухалися цілі обози (до 500 фурманок) бійців УПА. Біля Пустомитського лісу дрейфували курінь Володимира Кобриновича із села Антонівка (псевдо – «Сівач»). Селянам треба було годувати свої великі сім'ї, вони ховалися від призову до армії в лісах та криївках, війська НКВС ризикали повсюдно і карали нещадно.

У листопаді 1945 року серед повстанців була поширена інструкція ОУН «Надрайонним провідникам до виконання», яка свідчила про деякі зміни тактики боротьби. Робився ухил на посилення політичної роботи серед населення, демонстрування свого існування та заклик до продовження боротьби. Відкрита боротьба потихеньку припинялася, Служба безпеки ОУН-УПА належним чином оцінила і почала знешкоджувати агентів НКВС-МДБ в своїх рядах. В державних установах, на підприємствах, транспорті, освітніх закладах почали ретельно перевіряти людей з метою виявлення осіб, які співчують повстанцям. Таких було багато. Тоді вдалися до перевірених часом форм ліквідації заплілля – це депортація прихильного до повстанців населення, а ще масштабна примусова мобілізація, переважно молоді, на відбудову заводів та шахт Донбасу та Придніпров'я. Ловили як зайців, запихали у вагони і їхали на копальні, приписували до шахт, де робота і побут були нестерпними, шантрапа і колишні зеки чинили свавілля.

Зима 1945-1946 років була для повстанців найбільш

важкою. Облави йшли одна за одною, вояків УПА загнали в глухі лісові кутки, холод та голод довершував справу, над головами висіли літаки, вогонь розпалити не було змоги. Керівництво КП(б)У випросило у Кремля згоду на продовження терміну використання регулярних військ проти УПА, було організовано і проведено 42 тисячі операцій. Армійським гарнізонам допомагали понад 3 тисячі винищувальних батальйонів (яструбки), і повстанці змушені були з лютого 1947 року перейти на підпільну боротьбу. Головне командування УПА змінило тактику збройної боротьби і з 1947 року розчленувало свої відділи на оперативні самостійні підвідділи (10-30-50 чоловік). Бойові дії велися лише партизанськими методами, стрімкими наскоками та дрібними підрозділами.

У лютому 1947 року у зв'язку з підготовкою виборів до Верховної Ради УРСР і місцевих рад М.Хрущов знову домігся розквартирування військових гарнізонів у кожному населеному пункті, щоб прикрити всі виборчі дільниці. В Тучині у цей час на постої перебувало аж два загони червонопогонників (так називали військових НКВС). А за даними МДБ УРСР у західних областях перебувало у підпіллі 113 керівних працівників проводу і налічувалося 219 підпільних осередків ОУН чисельністю 1558 осіб. Війська НКВС, МДБ брали майже кожен населений пункт у військові лещата, на людей тиснула колосальна військова міць наддержави. Населення почало дивитися на повстанців як на приречених, більшість співчували їм, але не особливо бажали пов'язувати свою долю з ними, діючи за відомим принципом: ми за колгосп, але не в нашому селі.

У 1948 році радянська влада різко активізувала процес колективізації сільського господарства на західних землях і, як завжди, робила це грубо, жорстко і непродумано, фактично грабуючи людей. Мій дід Іван розповідав, що його, людину пенсійного віку, запросили на бесіду і, затиснувши пальці дверима, в іншу руку дали ручку і підсунули папір. Звичайно, що записався в колгосп, а невдовзі уже забрали туди коня з двору, манежа та борони. А що було в таких випадках робити молодим заповзятливим господарям? Мабуть, братись за зброю.

Протестуючи проти силових методів проведення колек-

тивізації, а, можна сказати, проти грабунку та наруги, селяни йшли в ліс, національно-визвольна війна почала переплітатись із соціальною. Було встановлено пошукання антирадянської діяльності навіть на території Київської області, де з'явилися рейдові боївки УПА. Між МВС та МДБ виникла конкуренція, яка часом доходила до протистояння обох каральних органів. МДБ почало активно застосовувати спецгрупи, добре озброєні, одягнені в обмундирування УПА з тризубами на шапках – нічні упирі. Добре відома спецгрупа під орудою Чернова в Демидівському районі на Рівненщині. Його бійці чудово розмовляли українською мовою, навіть з місцевим діалектом, і безжально убивали невинних людей, щоб опаплюжити воїнів УПА. Робили це продумано, хитро компрометуючи окремих осіб та весь визвольний рух, мали своїх інформаторів серед провідників УПА, які наводили упирів на потрібні убивства та звірства. І, щоб не викликати підозри, що вони бандерівці, убивали советських активістів і місцевих дядьків – голів сільрад, молодих дівчат – вчителів та медсестер зі Східної України, а потім уже воїнів УПА та членів їхніх родин.

Діяла ціла мережа завербованих різними способами (часто-густо пролітою кров'ю) з лав УПА бійців та провідників. Це вони робили відповідні наводки, а нічні головорізи безжально нищили і дядьків, і молодих патріотів, та й навіть місцеве керівництво боївок, сіяли розбрат, ворожнечу та недовіру. Такі спецгрупи були на всіх західних землях, діяли в різний спосіб, окремим виродкам не може бути виправдання повік. Перший заступник наркома внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенант Т.Строкач поставив на потік використання в оперативних цілях полонених учасників повстанського руху. На Волині у полон потрапив командир куреня УПА П.Власюк і погодився на співпрацю з НКВС. Був належним чином скомпроментований і очолив спецгрупу, яка діяла під маскою УПА і підступно вбивала людей з підпілля. З метою ізоляції учасників визвольного руху від місцевого населення, спецгрупи грабували і розстрілювали людей, палили садиби, знищували худобу, гвалтували жінок. Уже в березні 1949 року МДБ УРСР відмовилося від такого способу боротьби з повстанським рухом і розформувало агентурно-бойові групи. Діяльність спецгруп мала яскраво виражений

бандитський характер і була відома місцевому населенню. Люди швидко розуміли, хто є хто. Перевертнів відправили у східні області, багатьох репресували.

Тотальний наступ у повоєнний період на визвольний рух відбувався хвилями і співпадав з виборами до Верховних Рад СРСР та УРСР в лютому 1946 та на початку 1947 років. Уже в серпні 1947 року кількість військово-чекістських операцій різко зросла. На Далеку Північ було вивезено в 1947 році 26332 родини «бандпосібників» – утричі більше, ніж за попередні роки. Під жорстоким силовим тиском та проведенням колективізації зникала база, на яку спирався визвольний рух, лави повстанців рідшали.

5 березня 1950 року неподалік Львова в селі Білогорща загинув, оточений оперативниками, голова проводу ОУН в Україні і головнокомандувач УПА Роман Шухевич. Після його смерті потенціал націоналістичного підпілля суттєво зменшився. В 1951-1952 роках органи безпеки проникли в підпільну мережу і ліквідували авторитетних керівників УПА (І. Литвинчука, Р. Кравчука, П. Федуну (Петра Полтаву). 23 травня 1954 року був схоплений останній головнокомандувач УПА Василь Кук. Після цього спостерігаються тільки одиничні акції пригаслого повстанського руху. Останньою жертвою став лейтенант В.Стороженко, застрелений з дробовика нелегалом ОУН Пасічним у Тернопільській області 12 жовтня 1959 року. Зовсім останньою жертвою з боку ОУН був О.Цетнарський, застрелений в ході оперативно-розшукових дій біля хутора Лози в Тернопільській області у квітні 1960 року.

ПАМ'ЯТЬ ЗМУШУЄ ПОВЕРНУТИСЯ ДО СТОЛЯДІВ

Добре пам'ятаю, що в 50-х роках ХХ ст. сніг на грудкувату та мерзлу землю лягав на початку листопада і вже не сходив аж до початку квітня. Зими були лютими, сніги глибокими, а мороз за двадцять градусів вважався нормою.

Селяни уже в сутінках закінчували поратись біля худи і поважно поверталися в теплі дерев'яні хати. В ці довгі зимові вечори до нас у хату приходили сільські

дядьки – друзі, сусіди та добрі знайомі мого діда Івана. Німкович Іван приносив карти, Катеринчик Павло – шашки. Себто офіційно йшли бавитись, а насправді ці селянські філософи збиралися погомоніти про жваві поточні політичні події та зовсім недавні справи минулі. Всі мої старші сестри з бабою Тетяною до чоловічих розмов не долучалися, лише я тихцем сидів у кутку на дерев'яній канапі та, вчепившись у бильце, уважно слухав.

У печі потріскували та несамовито шипіли сируваті березові та вільхові дрова, сердито булькав баняк з дрібною картоплею та лушпинням, бо селяни шанували жар і дарма він не тлів, хоч просто вода, але мала забрати в себе силу тепла. На міцному великому селянському столі горіла гасова лампа, з печі йшов теплий дух і червоні язички від жару лизали крейдяні стіни. Дід Іван починав здалеку, спершу про погоду, потім грошову скруту. Кладли на стіл колоду карт, розставляли саморобні шашки, різали мерзле сало, смакували холодну квашену капусту, добірно политу ріпаковою олією, бралися за печену картоплю і тихенько обговорювали всі минулі та теперішні вагомні події, новини з лісу.

З тривогою зиркали в мій бік, але дід заспокоював: хай Славик слухає, він «сміття» з дому не винесе. «Митниця давала добро», і я завмирав та ловив кожне слово. Чіпка дитяча пам'ять навіки закарбувала окремі події, а щось стерлося півстолітнім часом. Картини життя обговорювалися страшні та криваві, але тенденція прослідковувалася чітка. Це поділ на «советів» та «наших хлопців».

Часто забігав на шашкові змагання сусід Седлецький. Він ніс узагальнюючі факти. Сам з поляків, спілкувався з місцевим євреєм Паніманським, а той у свою чергу через єврейську пошту знав ситуацію в Рівному. Телебачення тоді не було, радіо щоденно стверджувало про переваги радянського ладу та колгоспної системи, свіжі газети до селян не доходили, і вони теж мали суто парадний радянський окрас. Лише своєрідний хатній шашковий клуб давав змогу в щільному колі переварити складні політичні події та нестерпну наругу над простими людьми з будь-якого боку. В теплу днину було де погомоніти не криючись: сінокіс, біля річки, в полі, на леваді, але влітку їх обсідала робота – з досвіту і до ночі. Обвітрені, запечені на сонці,

набряклі від щоденної роботи, їхні руки корчила судома, і, як казав мій дід, він не знав, де їх покласти. Але не втрачали оптимізму і віри в кращі часи. Саме там і саме в цю дитячу пору формувалася моя свідомість, я починав розрізняти добро та зло, наругу та злагоду, там зародилася та ви-зріла моя любов до своєї землі, до свого народу. Школа давала своє, а там була часом гірка, але чиста правда.

Роздивлялись діди зрідка фотографії, тицяли грубими пальцями: о, дивись, Ганя Процьок, упівська медсестра, її вже давно немає, гарна була жінка. Потім у ці світлини вдивлявся я, і зринали спогади тих розмов.

Пізньої осені 1947 року на дальніх хуторах біля села Уршулин (тепер територія військового полігону) НКВС довідався про святая-святих – місце санітарної криївки (за місцевою говіркою «краювки»). Близько сотні військових з тучинського гарнізону на чолі з майором оточили її і почали облогу.

Санітарні частини УПА з осені 1943 року оформились в Український Червоний Хрест. Повстанський УЧХ ще за німецької окупації видав розпорядження, щоб школярі та дівчата в селах в літню пору збирали лікарські рослини та вміло їх зберігали, бо передбачали важкі обставини і брак ліків. На кожному санітарному пункті хворий чи поранений вояк УПА отримував відповідну порцію харчів: 150-200 грамів м'яса, 500 грамів хліба, кілограм картоплі, 30 грамів цукру, а ще мед, сушені фрукти, овочі, квашену капусту, гриби тощо. Всім було важко, але пораненим віддавали останнє.

Санітарну криївку будували в дуже потаємних місцях, дотримувалися суворих методів конспірації, облаштували в землі приміщення на 5-10-15 ліжок, стіни намагалися обшивати струганими дошками, кухню навіть вибілювали, канцелярію та приміщення лікарняного персоналу розміщували збоку при вході. Коли пораненого доставляли в район, близький до санітарної криївки, то лікар ішов оглядати пораненого, а в разі потреби забирав його до шпиталю, зав'язавши йому очі, щоб не запам'ятав місце входу до санітарної криївки. Коли вояк одужував, його відправляв до бойової одиниці санітарний персонал, також зав'язавши перед цим йому очі. Окрім того, лікарі були змушені, як правило, в нічний час, оглядати та нада-

вати медичну допомогу важкопораненим, що були не-транспортабельними і переховувалися жителями у сільських хатах, клунях, в запічках. Такою була немилосердно важка, але благородна справа лікарів-націоналістів. Треба думати, що нас ще чекає робота над більш детальним дослідженням та створенням своєрідної просвітницької програми «Медики – учасники визвольних змагань».

На заклик здатися п'ятеро поранених, лікар, медсестра та санітарка відповіли пострілами. Це побоїще продовжувалося майже добу, оборонці криївки останніми патронами та гранатами повбивали себе. Останній вояк підпалив бочку з бензином, щоб знищити всю обстановку шпиталю та документи. Трупі чоловіків повкидали у машини і відвезли в Тучин, а жіночі тіла лишили. Радянські військовики мали за правило швидко залишати місця погрому, боялися зненацьких відплатних акцій з боку повстанців. Місцеві жителі за залишками обгорілого одягу впізнали медсестру Ганну Процюк із сусіднього села – саме ту жінку, яку на світлині розглядали діди, а потім споглядав і автор цих спогадів. На превеликий жаль, цієї фотографії не збереглося, хоча часто вдивляюсь у старі, чорно-білі, вицвілі до кольору сепії, карамельно-коричневі світлини. Потрапляє на очі фотографія упівської боївки, де серед трьох вояків УПА посередині стоїть, із закрученим по моді воєнних літ голлівудським валиком, навислим на чоло, і ледь усміхається до мене молода ясноока жінка – зграбно, навіть відзігорно, перетята в короткому стані армійським паском, з впевненістю у поставі. Чи не та це медсестра? Перебирати світлини – то все'дно, що мовчки вітатися до кожного очима, байдуже, що всі вони мертві. Ловлю поглядом окремі деталі – пейзажі, предмети побуту, бо саме на деталях і перевіряється справжність та принадність будь-якої інформації. Недарма народ каже, що чорт криється в деталях. Хочеться колись окремо написати нарис, сюжет якого ґрунтується на документах, архівних пошуках, нечисленних мемуарах про Волинь, а найперше на усних історіях, зібраних спогадах учасників подій. На жаль, їх лишилось обмаль. Покинуті, загублені десь у часі події та людські долі не вдасться збагнути нікому. Імена рідних відлунюють наживо тільки доти, доки є кому – дітям, онукам чи правнукам

– їх згадати. Документи, архіви та фотографії не горять, коли їх пильно й трепетно хтось береже. Сам зрозумів, що спроби відновити, відреставрувати справжнє минуле завжди ілюзорні. Наші батьки і дідусі, котрі в сорокові могли воювати під різними прапорами, багато чого нам розказували. Уривки спогадів складаються в щось цілісне.

Істерична реакція частини українського суспільства на спроби реабілітації УПА, як мені здається, від страху знайти в сімейній історії щось таке, чого не хочемо знати або будемо соромитися. Недарма мої земляки довгий час вперто не радили мені братися за написання будь-яких спогадів та узагальнень про визвольні змагання на теренах Погориння. Але бажання заплющити очі, відвернутись, забути, не згадувати – позиція безглузда і безвихідна. Зрозуміти, проаналізувати, зробити висновки, чимось гордитись, а за щось уміти простити – тільки так можна здобутися на повноцінну національну історію.

Наразі згадався ще один дідівський спомин. Людям стало відомо, що десь за другим дерев'яним мостом над Горинню у напрямі села Шубків гебісти «винохали» та ліквідували в листопаді 1948 року криївку, знищили трьох вояків та знайшли рештки документів, бо більшу їх частину бійці УПА встигли знищити. Із цих документів стали відомі прізвища багатьох повстанців та їхніх прихильників. Почалися арешти, частина людей уже виїшли з лісу і виїхали на роботу до великих промислових міст. Їх негайно звезли до Рівного і організували швидкий та «праведний» суд. Наслідки та вироки відомі – розстріли, великі терміни ув'язнення на Колиму. Саме в цю лиху годину стали відомі імена виконавців (саме виконавців, а не замовників) дикунського теракту над моєю родиною. Про це я довідався пізніше з вуст одного офіцера-здорованя, що заввиграшки міг сам пересунути легковий автомобіль і який служив у цей час на теренах Волині. Він мав достовірну інформацію, яка згодом повністю підтвердилася. Сам він був свідомим українцем, не сприймав більшовицьку сатрапію, знав чимало, але відкривався дуже рідко. Все забрав із собою у вічність...

Мені особисто був відомий офіцер МДБ Лупандін Петро Семенович, 1926 року народження, з Оренбурзької

області, Мустаєвського р-ну, села Ржавка, який прибув на службу в Тучин після закінчення Харківської школи МДБ у 1947 році. Вів оперативну роботу, нищпорив по селах, одружився в Тучині, мав сина, з яким мені довелося товаришувати в часи босоногого дитинства, бо жили по-сусідськи. Дослужився до капітана, з розмов мого діда, був гнучкий і хитрий, мабуть, мав гріх за душею, але був обережний і не підлий. У 1968 році від другого шлюбу мав дочку і доживав віку на своїй рідній Оренбуржчині, хоча не боявся навідуватися до Тучина. Я думаю, що не бідував і мав гарну пенсію. Мій дід знав з його вуст, уже в подальшому, коли все утихомирилося, багато подробиць того часу, зв'язав їх з іншими відомостями і робив свої висновки. Нікого не виправдовую, на прикладі життєвого шляху одного офіцера-енкеведіста стає зрозуміло, хто втілював у життя рішення партії і як достойно було оцінено їх «важку» працю. Подаю ці подробиці, щоб читач зрозумів, що інформацію про повоєнні події довелося добувати з різних джерел, детально фільтруючи та аналізуючи її заради одного: її достовірності. Чимало прямих свідків відійшли у вічність, а частина людей в моєму селі вважає за краще мовчати до скону.

У доповіді НКВС УРСР від 22 жовтня 1945 року, підписаній заступником наркома Т.Строкачем, подаються такі дані: за 21 місяць, починаючи з лютого 1944-го, проведено 26685 операцій проти ОУН-УПА. Повстанці здійснили 612 операції. За цей час вбито 48846 повстанців і підпільників, захоплено 104990, з'явилися з повинною 48880 чол. Дослідники вважають, що ці дані трохи перебільшені.

У Постанові президії ЦК КПРС від 26 травня 1953 року були підбиті перші підсумки боротьби в західному регіоні від 1944-го до 1952-го року включно: репресовано державою до 500 тис. осіб, в тому числі заарештовано понад 134 тис., вбито понад 153 тис., вислано довічно з України понад 203 тис. осіб.

У квітні 1973 року архівно-обліковим відділом КДБ при Раді міністрів УРСР для президії Верховної Ради УРСР підготовлено зведення про втрати радянської сторони у 1944-1953 роках. Кількість загиблих складає 30676 осіб. Думаю, що буде цікаво, і подаю цю статистику за катего-

ріями. Загинуло: співробітників НКДБ-МДБ – 687, співробітників МВС – 1864, військовослужбовців внутрішніх військ та прикордонників – 3199, бійців винищувальних батальйонів – 2590; представників органів державної влади: депутатів Верховної Ради УРСР – 2, голів облвиконкомів – 1, голів міськвиконкомів – 8, голів райвиконкомів – 32, голів селищних рад – 1454, інших радянських працівників – 1235; працівників партійних органів: секретарів обкомів – 1, міськкомів – 2, райкомів – 44, інших – 160; колгоспників: голів колгоспів – 314, колгоспників і селян – 15355, робітників – 676, представників інтелігенції – 1931, дітей, домогосподарок, людей похилого віку – 860. Ця статистика, на мою думку, є найбільш детальною та неупередженою, її подано у Фаховому висновку робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, Київ, Наукова думка, 2005 р.

У цю суху та сумну статистику потрапила і моя родина. Мій батько, малоземельний селянин із села Річиця колишнього Тучинського району, 1913 року народження, мав початкову освіту і через низку причин не зміг закінчити до кінця семикласну польську школу. Громадою села, як людина трохи освічена, був обраний головою Річицької сільради одразу з приходом на терени Волині радянської влади. Напередодні війни покійрно і тихо носив у кишені печатку, вивіщував в урочисті дні червоний прапор на будівлі сільради, подавав списки на вибори, загадував людей до громадських робіт, не робив нікому шкоди. Добре знав, що весь попередній досвід виховав у людей почуття цинізму, укріпив недовіру до чиновників. Активно ні за кого не агітував, але як офіційна особа нової влади мусив ходити до звіту в район і виконувати певні вказівки. Вів себе обережно, знав, що твориться по ночах у селі і окрузі, допомагав як міг і тим, і другим. Ходив по лезу ножа, пережив 1940 і 1941 рік. Не раз доля була наче на терезах, але під тиском обставин мусив у подальшому переховуватися, і на початку 1944 року почав працювати в одному з відділів Тучинського райвиконкому, згодом знову сільським головою в рідному селі. Щодня прошкував, а при нагоді їздив підводами по 5-7 кілометрів гайовими стежками, знав в обличчя багатьох повстанців, спілкувався з ними, але мов-

чав. бо розумів, які можуть бути наслідки через зайві розмови. З лютого 1947 року батько знову працює в Тучині, мати порається з трьома дітьми (я вже теж з 1 березня поглядав на світ божий), будують нову дерев'яну хату в Тучині, і на зиму 1948 року мали надію влізти в свій дім.

Згадувала жителька Тучина, нині вже покійна, Власенко Катерина, що прийшла до моєї мами напередодні 1 вересня 1947 року. Мати кецяла стіни, поспішала, бо треба було готувати старшого сина Валентина, 1934 року народження, до школи, та і я з п'ятирічною сестрою вимагав уваги. Помогоніли по-бабськи, бо в Катерини теж підростав син Леонід, і моя мама їй розповіла, що на днях заходив родич із села Річиця (17-літній стрінешний (двоюрідний) брат Нікандер). Мати запросила його до хати, було досить пізно, він повідомив, що йде з клубу, де дивився кінофільм (кіноустановки тоді були майже виключно в райцентрах). Мати нагодувала родича, і за доброю селянською традицією не пошкодувала сто грамів самогону для хоробрості, він оглянув майже готове приміщення, закопив губу, поцікавився, де знаходиться кухня, спальня, зиркнув на люльку, в якій солодко спав я, і зібрався йти додому серед ночі. Його не пускали, але він наполіг і вийшов з хати. Мати дивувалась, і це виказала сусідці Катерині – ось, мовляв, який сміливець. У такий буремний час, серед ночі сам піде пішки через вереса за 5 кілометрів. Дивак, та й годі. Ні. Він не втратив почуття об'єктивної реальності, здоровий скептицизм не гриз йому душу. Він просто виконував завдання.

Уже в цей час в головах ройових військовиків (мабуть, за згодою сотенного) визрів план проведення теракту, мета якого була однозначна: знищити всю сім'ю і залякати до нестями і так уже доведене майже до відчаю місцеве населення. Дивіться – ми є, ми – діємо, у нас довгі руки, ми дістанемо кожного, навіть у його хаті й навіть у райцентрі.

В ніч з 10 на 11 вересня 1947 року група осіб підійшла з боку Шкіндерівки, залягла біля нашого двору, отруїла собаку, який голосно ляскотів, і почала підкладати голові шапки під дім. В хаті була мама з дітьми та жінка-росіянка, що прибилася до нас уже місяців два тому. Міняла одяг на продукти і лишилась у нас (голод 1947 року гнав людей на захід, де було трохи краще з продуктами). Моя мама з цією

жіночкою почули підозрілий шурхіт, але не насторожились – подумали, що миші. Хата нова, десь завелось мишаче кубельце – таким був висновок жінок.

Час був пізній, але батька вдома ще не було, був на роботі, потім нарада, яка в той час завжди була довгою. Десь біля першої ночі прийшов батько, мати встала, а батько з порога запитав, чи була не розлила мати гас, стоїть надворі густий сморід. Мати заперечила, заспокоїла батька, подала їжу і полягали всі спати. Маленький шурхіт продовжився, але вже з іншого боку хати, там, де була спальня батьків і де лежав у дерев'яній колісці-гойдалці семимісячний автор цієї книги. Спрацювала підказка «родича», який добре знав розміщення кімнат і навідувався перед цим у гості. Був прокладений бікфордів шнур, присипаний землею, відбувся підпал, і великої сили вибух підняв хату в повітря.

У діаметрі одного кілометра у всіх будинках частково повилітали шибки. Певний час стояла гнітюча тиша, шок і трепет охопив село. Згодом заворушилися сусіди, почали прибувати військові, забринів ранок, і все з'ясувалося. Загинули батько та мати (розірвані частини тіла збирали до купи), мене ніхто не шукав, бо ніякої надії не було, і лише згодом випадково почули, що під руїнами щось запищало. Як мати сповила на ніч, так мене, певно, повітряною хвилею й викинуло в куток, а від коліски і шматочка ніхто не знайшов. Така воля Божа, вдруге народився і несучий хрест на цьому світі донині. В одну хвилину ми стали сиротами. Хто вчинив цей нелюдський акт, на перших порах було невідомо. Похоронили батьків швидко, в одній великій труні, по-християнськи на сільському цвинтарі.

Лиходії посипали сліди тютюном, і через Шкіндерівку бігом і гуртом при місячному сяйві пробралися в хату Варвари та Гаврила Михальчуків, де майже цілу добу відбувався «розбір польотів» і «святкування перемоги» під горілку та смачну закуску.

Дід Іван та баба Тетяна стають нашими опікунами. Горе впало на них, наче камінь з неба. Певний час сумували та плакали. Потім зціпили зуби, впряглись у повсякденну роботу і, царство їм небесне, достойно та мудро поставили онуків на ноги – у важких турботах того повоєнного часу, буквально спаливши себе (бо прийняли нас малих та голих

в 60-літньому віці), ні на хвилину не вагаючись і не гніваючись на долю. Мало того, своїми мудрими підходами у вихованні мені особисто створили такий фон, що я довго не відчував сирітської долі. Всі в хаті знали цю трагедію, але родинне дідівське тепло і турбота, проста щира порада та повсякденний оптимізм, помірна праця та дотепне слово тихо і мирно вели нас у широкий світ. Зрозуміло, що було сотні питань – де жити, як жити, як оформити пенсію на дітей, чим обігріватись, як зібрати дітей в школу, як годувати мене, семимісячну дитину, зненацька відірвану від материнських грудей... Але всі вирости здоровими, не відщуралися своїх першооснов, мають свої сім'ї і розлетілися по світах.

На початку 50-х років стали відомі імена виконавців та замовників цього страшного погрому. Судовий процес відбувся в Рівному, у якості свідків були присутні деякі, на жаль, уже покійні, мої родичі. Всі отримали по їх «заслугах». Наш родич Нікандер у зв'язку з тим, що на момент скоєння злочину був неповнолітнім, отримав 15 років ув'язнення, і в кінці 60-х років повернувся до свого рідного старшого брата Аркадія до Кривого Рогу. Потрібно додати, що особам, засудженим за такі та подібні злочини, заборонено проживати на Західній Україні довічно.

Згадую випадок. Мені тоді 13-й минав, і я був у цей момент сам в хаті. Забіг до нашої хати сусід Бокша і схвилювано повідомив: біжи, Славіку, на автобусну зупинку, там побачиш того, хто нищив твою сім'ю. Це було близенько, ми жили в центрі села, я хутко вибіг, але автобус, що їхав на Рівне, мені показав хвоста. Правда, на підводі ще сидів дід Степан та баба Гриппа (батько та мати Нікандера). За моїми відомостями, більше він у тутешні місця не вертався. Одружився, працював у Кривому Розі, отримав квартиру, жив відлюдькувато. Мій однокласник Василь Біль служив у внутрішніх військах у Кривому Розі, і вже у 2005 році розповів мені, що зустрічався з Нікандером у цьому великому місті на прохання родичів Михальчука, приблизно на початку 1969 року. Мене, природньо, цікавила суть цієї розмови. Покійний уже пан Василь відповів, що першим ділом Нікандер запитав про те, яка доля дітей Захара. Совість гризла душу, бо міг спасти нашу родину, міг тихенько шепнути, і на цю страшну ніч всі, буцімто випадково, не

ночували б удома, бо дім був недобудований. Але історія не любить словотворень “міг би”, “якби”. Все сталося так, як сталося.

У серпні 1982 року мені довелося очолити юридичну службу на одному з підприємств, що виготовляло газове обладнання в Київській області, і зі своїх каналів мені стало відомо, що працівники тодішнього всемогутнього КДБ перевіряли, чи бува не направлявся я у відрядження на Дніпропетровщину. Перевірили табель виходу на роботу, брали пояснення у кадровиків. Особливого значення не надав, бо знав, що ці органи з різних причин не випускають мене з поля зору. Розв'язка настала наприкінці серпня 1982 року, коли я приїхав до Тучина і мій дядько Мусій (рідний брат моєї мами) під великим секретом розповів, що в Кривому Розі по-звірячому у власній квартирі вбили Нікандера, і його родичі думають, що це вчинив я зі своїм братом на знак помсти. Але незабаром все з'ясувалося, винуватці були встановлені, тож не хочу читача втомлювати деталями. Переслідую одну ціль – довести, що відгомін тих подій ще повністю не стих, навіть у теперішній час, хоча піна спала.

Мав нагоду звернутися офіційно, уже перед написанням цих рядків, в Управління Служби безпеки в Рівненській області, знайшов там розуміння і потрібні відповіді на свої запити. Стало відомо, що згідно заключення Генеральної прокуратури України від 21 листопада 1997 року (через 50 повних років після підриву нашого будинку) Михальчук Нікандер Степанович визнаний обґрунтовано засудженим і таким, що не підлягає реабілітації. Умисно не торкаюся долі інших осіб, які були причетні до цього кривавого підриву в 1947 році. У них лишилися діти, брати, сестри. Нехай шукають правду, всі мають право на реабілітацію, і Бог їм суддя. Для особливо допитливих сповіщу, що стосовно Величка Івана Васильовича (псевдо – «Явір») будь-яких відомостей в архіві Служби безпеки немає. В подальшому треба буде трошки розповісти про героїзм та підлість цієї постаті на тучинській землі.

Дід Іван, як мудра людина, беріг мою душу і довгий час замовчував подробиці трагедії, і лише в підлітковому віці

почав дозовано сіяти в мені зерна правди у цій сумній кавасії. А знав дід багато, бо був розумним аналітиком від природи, обережним і хитрим в силу тих обставин, що тоді панували на рівненських теренах. Зараз це називають чистим прагматизмом, ось дід мусив берегти себе і дітей-сиріт, не звертаючи уваги на щось інше і абстрагуючись від багато чого, що творилося навкруги. Але ніс тримав за вітром і не лукавив, глибоко любив свій народ і свою землю. Частину виконавців страшної трагедії знайшли за межами Волині, аж у Донбасі – «завербувалися» на роботу, замітаючи сліди. На суді зізналися, що вибухівку і бікфордів шнур виміняли на їжу і самогон у солдатів – цього добра тоді було чимало. Банда організувалася у складі шести осіб, довго готувалися, продумали все до дрібниць.

Ну гаразд, батько був об'єктом нападу, а що для вищих районних провідників УПА зробили злого неповнолітні та малолітні діти і мати, яка день і ніч товклася в хаті і в церкву не мала часу вибратись, була абсолютно індиферентною, за 35 років свого життя народила шестеро дітей і пішла на той світ ні за цапову душу... Їм що, помста за-тьмарила очі? Ні, треба було гучно заявити про себе, і для цього не шкода було дітей, родичів, знайомих. І скільки таких і подібних безглузких звірств відбулося на моїй землі в той буремний час, можуть розповісти десятки і сотні осіб. Люди їх знають чимало, і навіть через 60 років після цих подій на будь-яких святкуваннях мої земляки обов'язково торкаються цих болючих тем. Як не крути, а висновок напрашується один: український народ, як і всі інші народи, залишає за собою право мати власних негідників. Щоправда, зловживати цим правом не слід.

Все було дуже складно. Пишу ці рядки зі щемом в душі, бо сам сповідую ідеологію визвольних змагань в Україні, вивчаю цю тему, вважаю це явище унікальним і неповторним. Маю свою думку, що ми не повинні боятися того, що в нашому минулому так багато було криваво-червоного кольору трагедій національних, а значить і просто людських. Прийшов час примиритися. Тоді, у 1940-1950 роках, сталінська влада була надто міцною, щоб її можна було здолати простою партизанкою. Думаю, що повстанці розуміли це, відчували, проводжаючи поглядом рідну хату,

стискаючи мамину руку чи цілуючи своїх дітей. Все одно йшли, за покликом душі та серця ставали на оборону рідної землі. По-різному склались їхні долі. Хтось загинув велично, впав у бою з вірою в світлу долю своєї землі, хтось стік кров'ю у катівні, хтось збився на манівці і пересидів лихий час, чийсь кості zostалися в холодній сибірській землі. Але світло їхнього духу заслуговує на пошану. Бездержавна нація повторила сумний досвід Першої та Другої світових воєн, і братовбивчі змагання стали страшною платою за нездатність відстояти свою державу у певні сприятливі для цього періоди історії.

Ми не повинні боятися того, що в нашому минулому було так багато трагедій, сумірних з голодомором і тотальними репресіями. Мусимо навчитися не боятись дивитися у вічі правдивій історії, маємо подолати минулі лиходійства, почерпнути з них силу для майбутнього. Це дуже актуально на сьогоднішній день, ці виклики повсякденно стоять перед нашою молодого державою. І хоча теперішня Москва вперто пхає носа та істерично повчає нас, кого ми маємо любити, а кого зневажати, ми мусимо глибоко, спокійно та терпеливо все усвідомити самі.

Ми пережили страшні часи і втратили мільйони життів, дякувати Богу, залишилися жити на своїй землі, відновили на ній свою державу. Це вселяє надію, що ми здатні перемагати. Не потрібно, похнюпивши носа, покійно проситися в інші світи – треба торувати свій шлях, і успіх прийде неодмінно. Потрібно неодмінно примиритися, бо сира земля вже давно всіх прийняла та примирила.

Приємно був здивований, коли у рідному селі на День Перемоги поруч стояли, схиливши голову, сивочолі солдати та офіцери радянської Армії, бійці УПА, ветерани партизанського руху. Під жалобний спів священика пом'янули всіх, хто загинув на рідній землі. На превеликий жаль, таке відбувається в Україні не повсюдно. Намагання подати об'єктивний аналіз національним рухам під час Другої світової війни та одразу після неї з партійних позицій успіху не принесуть. Втім, явище, яке замасковане простим і звинувачувальним словом «зрада», на мою думку, далеко не просте і не однозначне. У зрадники записали мільйони військовополонених, яких спочатку підста-

вили під «віроломний раптовий напад», потім бездарно загаяли в німецькі «котли», потім гнали вперед під дулами смершівських загородзагонів, а після звільнення від окупації напівголодних і неозброєних перли в перших шеренгах на ворожі окопи і танки. У зрадники записали і тих, хто зустрічав німців хлібом-сіллю, А що мали робити люди, замордовані червоним терором, громадянською війною, голодомором, розкуркулюванням, репресіями, масовими розстрілами та депортацією у перші дні війни в Західній Україні? Вони ж думали, що зустрічають визволителів від більшовицького гніту. Потім зрадниками оголосили цілі народи – кримських татар, радянських німців, чеченців, інгушів, калмиків та інших. Їх без слідства та суду позбавили батьківщини, вивезли до Сибіру та Казахстану, згноїли в дорозі і в необжитих місцях. А в той же час представники цих народів мужньо воювали на фронтах проти загарбників. Постає риторичне питання: так хто кого зраджував?

У зрадники огульно записали всіх представників українського визвольного руху. Цей рух мав певний досвід ще до початку Другої світової, але сама війна стала каталізатором визвольних змагань і підняла цей рух на якісно вищий рівень. За роки війни він пройшов значну ідеологічну еволюцію, організаційно зміцнився, що дало йому змогу вийти з вузьких рамок території, де він зародився. Вже в другій половині 1943 року визвольний рух мав єдине політичне та військове керівництво, структура українського визвольного руху була майже ідентичною структурі визвольних рухів інших народів (ірландського, польського, єврейського) – це політична організація та військові формування. Ядром руху весь час залишалась ОУН, яка на базі розгалуженої мережі своїх осередків створила міцне повстанське запілля, що впродовж 10 років забезпечувало матеріальними та людськими ресурсами і цінною інформацією повстанське військо. УПА мала низку рис, притаманних регулярному війську: чітка територіальна та функціональна структура, військові звання та нагороди, старшинські школи та інше.

У той час керівництво руху вело активні дипломатичні переговори з усіма учасниками Другої світової війни, що

були представлені на українських землях, зокрема, з представниками угорського військового командування. Всі намагалися перехитрувати один одного і використати в своїх інтересах. Але це засвідчило, що український визвольний рух став активним чинником у цій війні, і це визнали навіть наші противники.

Треба визнати, що цей чинник не був визначальним у Другій світовій, але сила його в тому, що він був суто українським, що вперше після поразки УНР наш народ набув суб'єктності, змусив інших рахуватися з інтересами українців. Позитиву і досвіду багато, як наукового, так і гірко. Мазати все однією фарбою не варто, було всього вдосталь – героїство та підлість, нищість і високі ідеали, помста та злість чергувались з добром та людяністю. А вся правда десь посередині. Тих, хто бруднив руки кров'ю невинних, хто, маючи зброю в руках і прикриваючись високими ідеалами, грабував та різав жінок та дітей, дорослих та вусатих старців, потрібно назвати поіменно, їм немає прощення, і повірте мені, Бог їх забрав завчасно. Але не треба ганьбити більшість учасників визвольного руху, які чесно і мужньо боронили свою землю від світових тиранів, покладали свою молодість на вітар української державності і вже пішли на той світ, не отримавши визнання і спокою навіть у незалежній Україні.

Війна є тяжким стражданням для простого народу, але свій висновок та досвід має зробити і мій народ. Ми досі не можемо назвати навіть приблизну цифру убитих в ній та після неї українців, але знаємо достеменно, що частина з них була вбита іншими українцями, бо ми не мали своєї держави, армії і воювали за чужу. Навіть тепер ще важко визначити хронологічні рамки війни, бо перші постріли пролунали ще в березні 1939 року, коли вояки Карпатської Січі дали бій угорській армії, яка намагалася задушити новостворену Карпатоукраїнську державу. Останніми гинули рештки підпільників в кінці 50-х років, і хай це не було безпосередньо пов'язано з війною, але українці страждали. Це теж була своєрідна війна на наших землях, найтриваліша, підпільна радянсько-українська 1939-1954 років, початком якої стали антирадянські виступи часів першої радянської окупації, а завершенням – роз-

гром підпілля та знищення його останніх керівників.

Польський еміграційний уряд у Лондоні наказав своєму збройному підпіллю (АК) будь-якою ціною зберегти свій вплив на Волині з метою відновлення в подальшому тут польської державності, і полякам заборонили покидати волинські села. Ще на початку ХХ ст., коли могутні держави світу ділили наші землі, виникла так звана лінія Керзона, що пройшла через ріки Сян та Буг. І властиво, що цю лінію з малими змінами великі політики в Ялті та Потсдамі зробили кордоном між Радянським Союзом і комуністичною Польщею. 16 серпня 1945 року між Польщею і СРСР був підписаний відповідний договір, а в 1946-у проведено демаркацію кордону по лінії Керзона. Ще раніше, 9 вересня 1944 року, між польським Комітетом національного відродження і УРСР було підписано угоду про репатріацію українського населення Закерзоння в УРСР. Але оскільки більшість місцевих не бажали зриватись із насиджених місць, то почалася примусова депортація.

Але там вже почала діяти широка мережа ОУН – Самооборонні Кущові Відділи (СКВ). Головне Командування УПА вирішило організувати на цих землях свою Шосту Військову Округу. Очолював військові сили УПА на Закерзонні Ярослав Онишкевич (Орест), провідник ОУН Старух (Стяг) та організаційний референт Галас (Орлан). З-поміж майже 30 сотенних, які в різні часи командували сотнями в цій окрузі, обороняючи життя українців, звитягою в боях особливо відзначилися командири сотень Хрін, Громенко, Бурлака і Калинович. Переселенська акція тривала до кінця 1946 року, і сили були занадто не рівними. Її закінчено брутальним вигнанням з єпископської резиденції в Перемишлі 27 квітня 1946 року старенького єпископа Йосафата Коциловського, а саму багатовікову кафедру в Перемишлі пограбовано та знищено. У підсумку Перемищину, Ярославщину, Белзчину і Грубешівщину виселено майже на сто відсотків, Володавщину – на 90 %, і лише на Лемківщині та Підляшші лишилася значна частина українців. За цей час депортували 520 тисяч українців, але зупинятися на цьому не збирались.

Сталін наказав своїм варшавським лакеям повністю ліквідувати УПА на Закерзонні. Туди виїхав віце-міністр

генерал Кароль Сверчевський, але потрапив у засідку і 28 березня 1947 року сотенний Хрін знищив його на одній із внутрішніх доріг. На похорон з'їхалися представники всіх більшовицьких урядів та іспанські комуністи. Ця справа набрала міжнародного значення, багато світових таблоїдів, вся європейська преса, а особливо радянська, били в литаври. У зв'язку з цим Сталін наказав своїм агентурним урядам у Києві, Варшаві та Празі укласти договір про ведення спільними діями акції проти УПА, що дістала назву операція «Вісла», яка проводилася з 28 квітня до кінця 1947 року.

ПЕРЕСЕЛЕНСЬКА ОПЕРАЦІЯ «ВІСЛА»

Акцією керував маршал Роля-Жимерські та шеф польського енкаведе Радкевич. Приводився в дію механізм геноциду супроти мільйонної гілки українського народу. Вже на початковому етапі «Вісли» виявилася величезна перевага польського війська над УПА, а загалом у склад операційної групи «Вісла» входили: 3-тя, 6-та, 7-ма, 8-ма і 9-та дивізії піхоти (разом 15 полків), дивізія Комітету внутрішньої безпеки (три бригади), полк саперів (500 солдатів), транспортний полк з 310 вантажними машинами, 12-й полк піхоти і відділ міліції у складі 700 чоловік, літунська ескадра («Довгляс») та 4 бронепоезди. Разом близько 20 тисяч вояків. Одночасно Чехословаччина виставила групу «Тепліце», яка мала 17 літаків та понад 13 тисяч солдатів. Ту армаду, яку послали проти 3 тисяч повстанців Закерзоння, можна порівняти хіба що з військом перського царя Дарія, якому протиставилися 300 героїв Термопіл.

Великими силами війська замкнули вузький поясок українських земель у Польщі, відтинаючи його від польських територій і перетинаючи його фронтовими лініями з окопами в різних місцях. Акція почалася майже одночасно на цілому терені від Підляшшя до західної Лемківщини. Виселяли поголовно польське й українське населення з усієї території. Людей заганяли в спеціальні табори, допитували, фільтрували, розстрілювали, гнали на шлезькі копальні і вивозили в Штетинське та Ольштинське воєводства на поселення.

У ході операції 150 тисяч українців депортували в західні та північні райони Польщі, близько 4 тисяч запроторили до концтабору Явожно. Звичайно, мети досягли: знищили повстанців, зломали дух українців краю, підірвали запілля (тил) УПА, виселили українців із Закерзоння. На широких просторах краю довгий час був суцільний бойовий фронт у центрі Європи. Де були представники новоствореної ООН, світова преса і громадськість? Яка була провина тих людей, яких в ХХ ст. три держави прирекли на знищення? Необхідно зазначити, що в 1990 році Сенат Польщі засудив операцію «Вісла» як злочинну акцію проти українського народу.

Маємо головний висновок – відсутність власної держави в той час роздирала нас на всі боки. Україну та українців всі учасники війни розглядали виключно як ресурс, який можна і потрібно використати у протиборстві. Україна стала однією з головних арен світової бійки, а українці – вояками практично всіх армій, які пройшли через її землі. Воювали у польському війську, радянському, німецькому легіоні Сушка, потім – нові формування «Нахтігаль, Роланд та СС Галичина», потім – радянські та польські партизани і, нарешті, збройні формування визвольного руху.

Всі, або майже всі, були впевнені, що роблять це з метою захисту своєї землі та свого народу. Відсутність єдиного власного українського погляду на ці страшні події та місця і ролі українців у цьому тотальному побоїщі неодмінно означатиме, що нам начеплять, нав'яжуть чужі погляди, що активно відбувається в наш час. Нас повчають як святкувати, кого цінувати, які пам'ятники будувати, з ким дружити, як розуміти історичні події і навіть як вчити своїх дітей. Проте маятник історії гойднувся в наш бік, і яке місце у світі займе Україна, залежить тепер виключно від нас самих.

Минав важкий і нестерпний для волинян 1947 рік. Тиск на підпілля посилювався. Міністр державної безпеки УРСР М.Ковальчук, який раніше очолював одне з фронтових управлінь контррозвідки «Смерш», запропонував запровадити амністію для всіх, хто добровільно відмовиться від боротьби. Раніше амністія оголошувалася лише законодавчим органом влади, а тут ЦК КП(б)У 28 грудня 1949 року схвалив постанову «Про наказ міністра держбезпеки УРСР № 312

«Про непритягнення до карної відповідальності учасників залишків розгромлених українських націоналістичних банд у західних областях Української РСР, які добровільно зголосилися до органів радянської влади з повинною», і 30 грудня Ковальчук оголосив уже свій наказ. Сприйняли його лише сотні нелегалів, і масовим цей задум не став.

У навколишніх селах біля Тучина продовжував жорстоку боротьбу проти радянської влади І. В. Величко (псевдо – «Явір»), родом із села Річиця. Його батько мав садибу на річицьких хуторах. Добрий господарник, людина віруюча, він утримував молитовний дім, носив довгу бороду, одного сина Степана відпустив у радянське військо, а молодший, Іван, пішов до лісу.

Молодий, енергійний, не обділений розумом, Іван гуртував навколо себе місцевих повстанців, нахабно перешкоджав владним структурам закріплюватися в регіоні, часто переодягавсь у форму радянського офіцера, зухвало пиячив у тучинській чайній з офіцерами НКВС і потім клав їм в кишеню шинелі записку: «З вами був Величко». Різним чином здобував різноманітну інформацію в Тучині та інших містечках і селах, вбив та скалічив чимало енкаведистів та емгебешників. За ним нишпорили чекісти, обіцяли значну грошову винагороду та урядові нагороди.

На початку літа 1946 року в садибу В. Величка приїхали шестеро бійців МДБ, бо оперативні дані підтверджували, що зрідка Явір буває у батьків. Серед двору начальник тучинської міліції Калініченко вів бесіду зі старими батьками. Матері зволили присісти, і вона набожно клялася, що з початку війни не бачила сина і не знає, де він перебуває. Оглядати обійстя рушив начальник – і отримав кулю від Івана, який з товаришем ховався в клуні. Смерть, постріли, крики бійців... Іван скористався переполохом і втік по наперед продуманому і підготовленому маршруту. З'їхалося багато військових, садиба запалала і згоріла вщент, батька та матір посадили на підводу і відвезли в Тучин. Подальша їхня доля невідома, але можемо здогадатися, що на заслужений відпочинок вони не потрапили.

Ходили чутки, що енкаведисти на подвір'ї знайшли добре обладнаний схрон і вивезли з нього чимало всякого добра: краму, хромових чобіт, продуктів тощо. Іван почав діяти ще нахабніше і зухваліше, вся округа тремтіла, ра-

дянська розвідка шаленіла. Десь на початку осені 1953 року житель з хутора Ючин, який працював вартовим у тучинському банку, пан Сікорський, відкрито повідомив карні органи про те, що в його хаті зі зброєю переховується Величко, який фактично живе з його дружиною. Хутір негайно був оточений великими силами бійців НКВС, взятий у подвійну облогу і до помешкання направлені перемовники. Господиня зізналася, що Іван в хаті, поголився, пообідав і зі зброєю чекає розмови. Було запропоновано здатися без зброї. Не погодився. Блокування наростало, закрили вітряка, що був неподалік, вивезли людей з найближчих хат – видно, знали, що добром не закінчиться, бо так і сталося. Перемовини велися майже до сутінок. Була команда взяти живим, але зав'язалася перестрілка, Іван вирвався з хати і потрапив під смертельну кулю в голову від лейтенанта Гернеця (проживав до глибокої старості в Рівному, був у званні полковника керівником рівненського Хімбуду – умовно засуджених осіб).

Родину Сікорських вивезли від гріха подалі, на проживання в іншу область, з винагородою чи ні, мені не відомо, але назад вони ніколи не повертались. Для остраху і доказу того, що Явора вже вбито, його тіло на пару днів привезли у двір тучинської міліції і дозволили оглядати. В нижній близьні (біла сорочка та кальсоні) був прив'язаний у напівсидячій позі до дерева. Діти бігали, пхали йому в рот недопалки, дорослі дивилися скося – окремі раділи, інші просто споглядали. Моя баба Тетяна повела й мене. Все це врзалось у чіпку дитячу пам'ять: тіло Величка було без крові, чисте, слідів підриву себе гранатою не було (хоча так стверджують окремі його послідовники). А в енкаведистів тоді була своя практика: обливали тіло гасом, сплювали і загрибали вночі в потаємних місцях на крутих схилах парку. Сира земля приймала кожного.

Мені у 2009 році на мій письмовий запит надійшла від компетентних органів відповідь, що відомостей про Івана Величка у них немає. Аналізуйте і думайте самі.

Що маємо в підсумку? Загальні результати протистояння в західних областях України подаються часто з різних джерел. Радянізація західних областей обійшлася державі дуже дорого, і в значній мірі вона здійснювалася

силами людей, яких направляли туди зі східних областей. Все було глибоко продумано. Це перше протиставлення захід-схід, дивіться, мовляв, які кровожери живуть у цих регіонах. Органи радянської влади, повернувшись у західні області, не зважали на місцеві особливості і швидкими темпами та насильницькими методами намагались уніфікувати край з іншими областями України. Діяли репресивно, допускали нелюдські зловживання і відверто порушували законність.

Національно-визвольна війна має величезну історіографію, а політично незаангажованих праць, на мою думку, мало. Документальних збірників, які висвітлюють політику партії, достатньо, а ґрунтовної єдиної багатотомної праці ще треба чекати. Не претендую ні на які узагальнення, подаю лише свою думку про свою землю. Розумію, що повоєнний період ще пам'ятають мільйони людей, молоде покоління слухає розповіді батьків та дідів, читає книги, дивиться кінофільми про той час, і завжди цей період залишається дуже загадковим для всіх людей. Сталінська тиранія, диктатура комуністичної партії, всемогутність чиновництва створювали для того покоління людей нереальний оточуючий світ: ніби говорять одне, а навкруги все відбувається навпаки; підйом надій та крах ілюзій. І реконструкціонувати ці нашарування будуть ще довго і прискіпливо.

ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ ТА ПЕРІОД ДЕСЯТЛІТТЯ

Перші повоєнні роки стали крайнім напруженням фізичних і духовних сил народу. Прийшла перемога, перемішана зі сльозами і затьмарена величезними людськими втратами (загинув кожний шостий мешканець республіки, близько 2,5 мільйона осіб були силоміць вивезені в Німеччину). Лише в 1960 році Україна змогла вийти за кількістю населення на передвоєнний рівень – 42 млн. чол., в республіці залишилося лише 19% довоєнної кількості промислових підприємств. Працелюбність, ентузіазм, надзвичайне терпіння простого люду давало надії на швидке загоєння

ран війни, люди небезпідставно мріяли люди про світлий і новий час, а життя залишалось важким і нужденним. Народ і далі чекав перемін і кращої долі, бо мав на це право, виборів і вистрадав його в героїчній боротьбі. Для утвердження і зміцнення ідеї української державності і подальшого розвитку української нації непереврене значення мало завершення в період війни возз'єднання українських земель у складі Української РСР, незважаючи навіть на те, якими методами воно було проведено.

За період з другої половини 1940-их до першої половини 1950-х років УРСР вступила до ряду міжнародних організацій: Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я, Міжнародного Союзу Електрозв'язку, Всесвітньої метеорологічної організації, Всесвітнього поштового Союзу, ЮНЕСКО та інших. У 1944 році Верховна Рада СРСР розширила права союзних республік у галузі зовнішніх відносин, дозволивши їм укладати договори і обмінюватися дипломатичними та консульськими представництвами з іноземними державами. Але це було лише на папері, хоча і це був прорив, бо союзне керівництво вибірково вирішувало, коли і в якій формі УРСР виступати на міжнародній арені. Так, договір щодо Закарпатської України (червень 1945 року) і договір про радянсько-польський кордон (серпень 1945 року) були підписані від імені СРСР, а не УРСР. Паризькі мирні договори 1947 року з Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною та Фінляндією, які були у Другій світовій війні противниками Радянського Союзу, підписала УРСР. Вибірковість форм та змісту міжнародних договорів, у яких УРСР виступала суб'єктом міжнародного права, були продиктовані тим, що Кремль мав на меті лише кількісно зміцнити радянську присутність у міжнародних дипломатичних зв'язках і одночасно хизуватися перед світом міжнародно-правовим суверенітетом УРСР. Фактично ми були позбавлені ініціативи та вільного проведення дипломатичних переговорів, та і не мали вирішального значення при укладанні та виконанні цих міжнародних угод, хоча в 1945 році УРСР стала членом-засновником ООН нарівні з іншими державами. Це ще раз підтверджує той факт, що простий українець мало розумів той специфічний і для нього мало схожий на реальність оточуючий його світ.

Забезпечити добробут населення у повоєнний час було нереально. За умов існування командно-адміністративної системи не виявлялося піклування про людей, руками яких відновлювалося мало не все зруйноване. Люди були збиті з пантелику: вони самовіддано працювали, терпіли труднощі й нестатки, але не мали змоги користуватися результатами своєї праці. Їх надихало намагання якнайшвидше вилікувати рідну землю від жахливих наслідків війни і жити мирно, без пожеж та пострілів. У повсякденному житті у промовах вождів та депутатів на місцях прославлялася велич здобутої перемоги, накреслювалися нові грандіозні плани з відбудови народного господарства і наголошувалося на необхідності витримки в умовах мирного життя на благо зміцнення військово-економічної могутності держави, звучали панегірики на честь великого вождя та вчителя всіх народів, і влада цим добре користувалася. Характер і сутність суспільно-політичних подій цього періоду мали в основі своїй такі риси, як подвійність і суперечливість, глибокий розрив між гучними промовами і реальними результатами, сподівання на краще майбутнє і відмова від сьогодення в ім'я майбутнього.

Головна увага рішень, директив партійних пленумів, з'їздів приділялася політичній та виробничій сферам, але не соціальній. Ось відбудуємося, наростимо військову міць, тоді і заживемо в достатку. Вперто формували у свідомості людини, що матеріальні блага не є життєво необхідними, моральне заохочення, велич планів країни і гордість за її міць, мудре керівництво – ось чим має жити людина. І багато людей вірили, тривалий час долали так звані «тимчасові труднощі».

Сподівалися на краще майбутнє і освітяни. В Тучин прибули після закінчення училищ та педагогічних інститутів молоді вчителі: Ліщина Н. Я., Калюпіна В. Я., Мусій Ф. Й., Гончаренко М. І. Директорами школи у повоєнний період були Горюн І. Є. та Червоний В. Я., трохи пізніше – Кучеренко О. М., Блажівський І. А., Бодіченко М. М., Червоний В. Я., Семещук І. П. Хвилями відбувалося поповнення тучинської школи молодими педагогами, заповзято працював на посаді завідуючого районним відділом освіти Блажівський І. А. Це він навіть ночував у

Рівному з надією бути першим при розподілі молодих вчителів по районах області, розхвалював тучинську школу та красу навколишнього середовища, влаштовував на проживання в кращих будинках молодих спеціалістів.

Навчання після війни проводили з учнями різних вікових груп. Школа була семирічною, а з 1945 року стала середньою. Бракувало зошитів, книг. Писали на клаптиках газет тощо. З 1948 року школа почала працювати в дві зміни. Вчилися діти з багатьох навколишніх сіл, працювала бібліотека, було організовано гуртожиток. За навчання у старших класах платили 150 крб., ряд осіб мали пільги. Значна частина учнів закінчували лише 7 класів і йшли працювати або вчитись в училища та технікуми. Взимку в школі було тепло. Сторожі розалювали грубки ще вночі, і навчання було відносно комфортним. Учні допомагали проводити весняну сівбу в колгоспі ім. Сталіна, збирали шкідників, заготовляли жолуді в лісі, обробляли шкільні ділянки, допомагали поратися в теплиці. Пришкільні ділянки були зразковими, і вчителька В.Я.Калюпіна отримала за свою працю звання заслуженого вчителя УРСР. У школі була створена місцева протиповітряна оборона. Вчителі та учні бігали дивитись на аеростат, що дислокувався в крейдяній ямі біля першого мосту по дорозі на Рівне. Червоні галстуки приживалися важко, практично примусово, їх скидали, тільки-но закінчувались уроки. Окремі учні кидали їх на підлогу, всі інші ховали в кишені. Учні та вчителі брали активну участь в художній самодіяльності.

Дуже важливою подією, що визначала соціальні процеси в Україні в перші повоєнні роки і яка сколихнула всі українські регіони, стала демобілізація з армії. Прибували цілі ешалони, організовувались урочисті мітинги, звучала музика, спів, лилися сльози радості. Закон про демобілізацію, ухвалений 12-ою сесією Верховної Ради СРСР 23 червня 1945 року, передбачав її черговість. 25 вересня 1945 року почалась друга черга, 20 березня 1948 року – третя.

Закон передбачав перевезення до місць проживання за кошти держави, надавалася разова матеріальна допомога і безкоштовне обмундирування та взуття. Ще довгий час потому багато людей з гордістю носили військову одежину:

одні для форсу, інші – як необхідність, бо придбати щось інше не мали змоги. Місцеві органи влади були зобов'язані в місячний термін забезпечити колишніх бійців роботою, житлом, паливом, будматеріалами, а в разі індивідуального будівництва надати позику. На роботу демобілізовані влаштувалися за власним бажанням, без примусу, лише для членів партії існувала спеціальна процедура і вони змушені були працювати там, де треба було для партії. На папері все, як завжди, гарно, а в реальному житті було по-різному.

У Рівненську область в третю чергу демобілізованих 10 липня 1946 року прибуло 3533 чол., більшість із них – уродженці області. В Здолбунові та Рівному були організовані агітпункти, в райцентрах – червоні куточки з привітальними листами. Жінки, діти, пристарілі батьки радісно зустрічали своїх захисників.

Багато хлопців пішли на війну здоровими, а повертались інвалідами та пораненими. Взято на облік станом на 1 жовтня 1946 року в Рівненській області 11 тис. 240 інвалідів з числа демобілізованих воїнів, : без обох ніг – 29 чол., без обох рук – 8 чол., без однієї ноги – 937 чол., без однієї руки – 424 чол., без обох очей – 36 чол., без одного ока – 163 чол., хворих на туберкульоз – 324 чол., з іншими хворобами – 9265 чол. Тяжкою була їхня доля, і хоча допомагали їм у працевлаштуванні, але в реальному житті їхнє становище було далеким від необхідного. Організовувалася ціла мережа курсів, шкіл, впроваджували метод бригадного індивідуального навчання, розгортали мережу органи соціального забезпечення і надавали практичну допомогу у постановці на облік військовослужбовців та дітей-сиріт.

Величезною проблемою стало протезування. Спеціальні майстерні не встигали виготовляти протези, і звичним явищем була присутність на вулицях інвалідів на саморобних дерев'яних платформочках та з прикріпленими до ноги виструганими костурами. У трудові колективи влилося в 1945-1947 роках 2, 2 млн. колишніх воїнів, а на кінець 1948 року працевлаштовано 95% інвалідів війни. Всі, хто бажав учитись, у тому числі у вищих навчальних закладах, зараховувалися на навчання поза конкурсом. Навіть відсутність зору для інвалідів не була перешкодою для

навчання: співкурсники налагоджували допомогу, проводили постійні читання навчальних матеріалів.

Чимало воїнів прийшло з війни і в мій рідний Тучин. Частина з них отримали пенсії, інші пішли працювати в органи місцевої влади. У повоєнні роки збільшилася чисельність колгоспного селянства за рахунок демобілізованих з лав Червоної Армії, репатрійованих громадян, а також реєвакуйованого зі східних районів населення. У 1950 році воно дорівнювало в Україні 18,3 млн. чоловік. Радянське керівництво, незважаючи на явні хронічні проблеми колгоспів, вперто відновило політику колективізації і стало активно проводити її в життя, а всім відомо, що швидкою буває лише брехня.

Пожвавили роботу радянські агітатори, які на зборах і в тривалих особистих розмовах примушували селян ставати колгоспниками. У 1947-1948 роках, після того, як радянський режим частково зламав опір УПА, на західноукраїнських землях розпочалася колективізація, що повторювала модель Радянської України 20-30-х років. Було вжито всіх заходів, щоб відібрати у селян землю та реманент, які їм вдалося зберегти або й навіть примножити під час війни. Уже в 1949 році в Тучині швиденько, як правило, з людського добра створили аж два колгоспи – Сталіна та Ворошилова, а вже наступного року утворено колгосп ім. Ленінського комсомолу в селі Полівці. Бригадирами та керівниками інших підрозділів стали учасники та інваліди війни.

Це було вірно і зрозуміло, люди бачили світ, були відносно грамотними і у великій кількості стали керівниками створюваних на західних землях колгоспів. До 1955 року майже всі 1,5 млн. селянських господарств на західних землях вступили до колгоспів, яких налічувалося 7 тисяч.

Керівники НКВС із числа місцевих людей, які повернулися з фронту, та інших активістів почали створювати для боротьби з повстанцями винищувальні батальйони – «яструбки», озброювали їх і надавали ряд пілг та переваг, активно використовували для проведення агітації під час виборів, підписки на позику для відбудови народного господарства, а нерідко і для проведення силових операцій по прискореному створенні колгоспів. Частина інвалідів

та учасників війни мудро ухилялися від надто жорстких заходів влади проти своїх односельців, жили скромно, тихо, не пхались у владні кабінети, але й не гудили дійсність, покійно отримували свої почесті та відзнаки, виховували дітей та доживали віку.

У перший повоєнний рік був встановлений 8-годинний робочий день, відновлено чергові та додаткові відпустки, відмінено обов'язкові понадурочні роботи, але потреба у кваліфікованих кадрах стояла дуже гостро. Промисловість розвивалась екстенсивно, майже виключно за рахунок залучення додаткової робочої сили, народне господарство пожирало масові трудові мобілізації сільських працівників, особливо молоді. Відбувалося масове переселення робітників та службовців в Україну з інших республік. Було створено Міністерство трудових резервів, яке через свої контори масово залучало та навчало у школах фабрично-заводського навчання (ФЗО), ремісничих і залізничних училищах сотні тисяч молодих людей. Робітникам мало платили, закликали до терпіння, матеріальні стимули вважалися прагненням до міщансько-буржуазного споживання і дошкульно висміювались.

Труднощі дошкуляли як міському, так і сільському населенню. В колгоспах працювали майже задарма, підсобні господарства колгоспників обкладалися високими податками і обов'язковим натуральним постачанням. Робота в колгоспі давала селянину близько 5% грошових доходів, 35% зернових, 1% м'яса та сала, 0,5% молочної продукції. Влада фактично викорінювала товарно-грошові відносини і не бажала переходити до економічних методів господарювання. В міцних підсобних господарствах Сталін бачив небезпеку і обкладав їх всілякими надмірними податками – на землю, на фруктові дерева, кущі ягід, на коней тощо. Неухильно і беззаперечно треба було виконувати поставки державі м'яса, молока, яєць та інших продуктів. Селяни фруктові дерева знищували, худобу різали (шкури мусили теж здавати державі), до роботи в колгоспі ставилися зневажливо і глузливо. А що було робити, задарма у всі віки працювати ніхто не хотів.

Колгоспи план хлібоздачі мали виконувати будь-якою ціною, бо в іншому випадку багатьох тягли до суду. Рятую-

чись від цього лиха, селяни самовільно залишали колгоспи, втікали в міста або в райони, де було простіше з продуктами, здебільшого на Західну Україну, а держава намагалася втримати колгоспників на старих місцях проживання. У самий розпал голоду Л.Каганович, який на той час замінив Хрущова на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У, дав команду повертати колгоспників назад у колгоспи, а керівникам заводів та фабрик у містах було суворо заборонено приймати на роботу втікачів із села, які фактично голодували. Хоч в петлю лізь... Почалися репресії проти «зрадників загальної справи колгоспів, ворогів народу». Сотні тисяч селян за кілограм зерна або пару буряків притягалися до суду і поспіхом поповнювали табори ув'язнених. Терплячи цю наругу, майже один мільйон колгоспників по всій республіці в найтяжчу зиму 1947-1948 років померли з голоду.

У цей період в містах ще зберігалось введене під час війни нормоване забезпечення продуктами і промисловими товарами першої необхідності за державними довоєнними цінами – так звана карткова система. Норми споживання були мізерними, і хоч частенько відбувалися збої у постачанні, але населення, звичне до напівголодного існування, мусило терпіти. Робітник за карткою отримував менше 2 кг м'яса та риби, 1,2 кг крупи та макаронів, 400 г жирів, щоденна норма хліба складала 500-700 г, для службовців – 300-400.

Поступово ці норми підвищувались і розширювався асортимент продуктів, а 14 березня 1947 року Рада Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про проведення грошової реформи та про відміну карток на продовольчі товари». Під час тривалої війни в обігу збільшилася кількість грошей, нічим не забезпечених, і почала зростати інфляція (буханка хліба коштувала уже сотні рублів). Ще з часів окупації німці намагалися розбалансувати радянську фінансову систему і великими партіями вкидали в обіг фальшиві грошові знаки, які хоч і вилучались, але їх було ще досить багато. Реформа мала зміцнити фінансову систему і підвищити купівельну спроможність радянського карбованця. Будь-яка грошова реформа не може задовольнити інтереси всіх сторін – учасників товарно-грошового обігу, і в умовах панування диктатури держава не могла не

використати реформу перш за все у своїх інтересах.

Реформа мала конфіскаційний характер, гроші обмінювались у співвідношенні 1:10, і всі заощадження негайно знецінилися. Ті, хто тримав гроші в ощадних касах, втрачали трохи менше, бо вклади в сумі до 3 тисяч рублів можна було обміняти 1:1. Якщо вклад не перевищував 10 тисяч рублів, обмінювали три старих рублі на два нових, а понад 10 тисяч рублів обмінювали так: два старих рублі на один новий. Треба зрозуміти, що вклади були переважно у міського населення, селяни тримали свої гроші (якщо їх мали) вдома, тож і залишилися у програті. Вважалося, що основного удару при обміні зазнають спекулянти, але цього не відбулося. Дух реформи уже висів у повітрі, і напередодні обміну місцевим керівникам направлялися пакети з грифом: «Відкрити тільки після одержання особливої вказівки». Але багато хто знехтував такою пересторогою, пакети почали відкривати і вживати заходів до збереження власних коштів. Довідалися про реформи й тіньовики – і перевели свої гроші в золото, дорогоцінності та дорогу нерухомість. Мій дід розповідав, що особисто йому про наближення реформи і її особливості дав знати офіцер, що прибув облаштовувати військовий полігон. Дід Іван вчасно зорієнтувався і зберіг свої мізерні грошові знаки з мінімумом втрат. Збитків зазнали ті люди, які тримали гроші поза державними ощадними установами, і цим держава агітувала населення підтримувати відбудову і розвиток країни своїми особистими заощадженнями.

Яке значення мала грошова реформа 1947 року? Думки розходяться, але зрозуміло, що це потрібно було робити, але не так грубо й нахабно. Робили ж так, як завжди, як звикли, через коліно і безжально. Реформа дійсно сприяла зміцненню фінансової системи країни, нормалізації грошового обігу, підвищенню купівельної спроможності карбованця. Наразі обдурили, обдерли до копійки і з'їли особисті, хай не великі, заощадження пересічних громадян, які чесно відкладали кровно зароблену копійчину. Все як завжди – страждає завжди малий українець.

Зниження цін на промислові та продовольчі товари, яке було проведено в 1947 році одночасно з грошовою ре-

формою, потім проводилося щорічно, починаючи з 1 березня і аж до смерті Сталіна. Люди звикли до зниження цін і чекали цього дійства, з ентузіазмом та натхненням вітаючи сталінську турботу про населення, хоча вигравали від цього лише жителі міст. На загальне знижувалися ціни переважно на товари, що не користувалися великим попитом, але сам факт зниження цін ще довго мав успіх у радянського люду. Але бракувало найголовнішого чинника піднесення продуктивності праці – матеріальної зацікавленості в її результатах, бо заробітна плата робітників та службовців залишалася низькою.

Застаріла тарифна система і норми виробітку знижували роль принципу матеріальної заінтересованості працівників. Важливою формою додаткового залучення грошових коштів населення на потреби соціалістичного будівництва були внутрішні позики – відрахування працюючими приблизно 10% своїх заробітків. Лише у 1958 році уряд СРСР припинив щорічний випуск державних позичок для розміщення за колективною підпискою серед населення, а погашення попередніх облігацій відстрочувалося на 20 років. Треба відзначити, що на початку 80-х років під тиском громадськості почалося реальне погашення облігацій, спершу 1947 року, а потім інших років випуску у відношенні 1:10. Багато людей не дожило до того часу, велика частка облігацій загубилася з різних причин, згоріла, іншим чином знищилася, і громадяни, як завжди, не встигали оговтатись від чергових заходів та свавільних діянь чиновників.

Зрозуміло, що повоєнне відновлення економіки здійснювалося на екстенсивній основі і за допомогою ручної праці. На селі машинно-тракторний парк був фізично зношений, не вистачало техніки, плугів, культиваторів та інших сільськогосподарських знарядь. За роки війни зменшилися посівні площі, знизилася урожайність, продуктивність худоби, а головне – не вистачало кадрів, особливо спеціалістів.

У першу чергу було реорганізовано школи для підготовки голів колгоспів, у яких строк навчання продовжувався до трьох років, запрацювали курси перепідготовки спеціалістів сільського господарства та голів колгоспів, поліпшувався

склад керівних кадрів МТС. З міста на роботу в колгоспи добровільно-примусово залучали досвічених інженерів та техніків. Відстаючі колгоспи прикріплювалися до промислових шефських підприємств, які здійснювали технічну допомогу. В селах з'явилася нова соціальна група – сільськогосподарських технократів.

Підтримкою в Україні користувалася реформа (і саме українці були її ініціаторами), що стосувалася машинно-тракторних станцій. Українські аграрії переконали уряд ліквідувати МТС, а техніку передати колгоспам. Суперечким між колгоспами та МТС, як та в які терміни обробляти землю, припинились. Осмислено акцентую увагу на сільському господарстві, бо Волинь була і залишається донині переважно аграрною. Все це торкнулося і мого Тучина. МТС розташовувалася на території, де зараз знаходиться житлове містечко колишньої військової частини, і обслуговувала всю округу, в тому числі власне тучинські колгоспи.

На цей час в Тучині існувало дві сільські ради і три колгоспи, і лише в 1961 році на їх базі було утворено радгосп «Тучинський». Зі східних областей прибули в Тучин і ряд технічних працівників, серед яких особливо виділявся інженер з вищою освітою В.М. Романюта, направлений в 1953 році з Харківського тракторного заводу. На той час ще діяла Тучинська МТС, і молодий енергійний спеціаліст обійняв посаду головного інженера, а з моменту утворення радгоспу очолив посаду його головного інженера і справлявся зі своїми обов'язками на вищому рівні. У 1957 році в Україні працювало 1367 МТС, що обслуговували 14687 колгоспів. Існуюча форма виробничо-технічного обслуговування їх через МТС перестала відповідати потребам розвитку виробничих сил сільського господарства.

Ліквідація МТС і передача їх майна колгоспам призвела до скасування зайвої ланки в громіздкій системі управління сільським господарством, а ідея про продаж техніки напряму селянам була слухна, бо купівля колгоспами сільськогосподарських машин розширювала сферу ринкових відносин і давала можливість господарствам вільно розпоряджатися реліквіями. Відкривалася перспектива для перетворення колгоспів в сільськогосподарські кооперативи з широкою самостійною ініціативою.

Дива не сталося. КПРС не збиралася реформувати колгоспи, МТС ліквідували поспішно. У колгоспів приміщень не було, техніка гнила просто неба і передчасно псувалася.

Добір і розстановка кадрів були незадовільними. Під кінець 1953 року із 72 тис. спеціалістів сільського господарства з вищою та середньою спеціальною освітою в Україні тільки 5 тис. працювали в колгоспах і 10,8 тис. – у МТС, решта осіла в різних установах. Кадри вирішували все, і в моєму селі з'явилася така людина. Надзвичайно вимогливий до підлеглих, а перш за все до себе, Василь Миколайович Романюта розумів і втілював у життя передові ідеї технічного переозброєння села та механізації усіх галузей сільськогосподарського виробництва. Кожного, хто був поруч із ним, запалював своєю ідеєю, щоденно генерував нові підходи та перспективні напрямки на цілі десятиріччя.

Мабуть, першим в області, разом із педагогами Тучинської середньої школи відкрив курси підготовки трактористів у старших класах, розробив спеціально підібрану програму, обладнав чудовий учбовий клас і впорядкував його необхідними наочними плакатами та оригінальними деталями тракторів і автомобілів. Мені особисто довелося вчитися під керівництвом цієї непересічної особистості. Це був новатор у всьому, вимогливий до знань та дисципліни. Заходив у клас – і нам здавалося, що в складках свого одягу він приносить запах поля і гул тракторів. Наставала тиша, всі напружувалися на предмет навчання і пливли думками в коробках передач та трансмісіях різних марок тракторів.

Умів Василь Миколайович гостро, а в разі потреби й дошкульно, пожартувати і висміяти, вставити в потрібному місці дотепне слівце. У чисто україномовній школі в західному регіоні розмовляв і викладав російською мовою, і ніхто цього навіть не відчував. Ось що значить талант педагога. А коли в школі виникала гостра проблема з учителями із окремих предметів, заміняв і їх, читав англійську мову, креслення тощо. Прискіпливо слідкував за зовнішнім виглядом учнів, любив підтягнутих, веселих, коротко підстрижених, просто і охайно одягнених старшокласників. Особисто брав участь під час практичних занять учнів на спеціальному автотракторному полігоні, неухважним і незграбним міг послати міцне слівце і пригрозити потилич-

ником. Але всі були в захваті, і чимало випускників школи ставали вправними механізаторами, тож голоду на цей фах радгоспне керівництво довгий час не відчувало. Хочу відзначити ще одну грань душі цієї колоритної особистості. Василь Миколайович неймовірно любив дітей. Уважно придивлявся, зорганізовував найбільш ініціативних ентузіастів школи і створив першу в районі дитячу футбольну команду, став її незмінним тренером та спонсором. Неймовірно зайнятий, завжди заклопотаний, знаходив час прийти на тренування, дати поради та настанови, виділяв автотранспорт для перевезення дітей на футбольні змагання, допомагав із формою та м'ячами.

Часто ми ставали переможцями районних першостей з футболу, брали участь в інших стикових і показових іграх. У нагороду за спортивні досягнення наш тренер за власний кошт організував для школярів поїздки на перегляд футбольних зустрічей першості України, де брала участь команда з Рівного, а зрідка і до столиці – на знамените кийвське «Динамо». Цей чоловік залишив добру пам'ять у серцях людей всього села та округи, його було нагороджено орденами та медалями. Турботливий батько і добрий сім'янин та господар трагічно загинув у 1985 році в автокатастрофі, перебуваючи у службовому відрядженні. Одразу хочу зазначити: ми пам'ятаємо всіх вчителів, але найбільшу шану та вдячність складаємо тим, окремим педагогам, хто безпосередньо навчав саме нас та шанобливо, з натхненням і відповідальністю вів у майбутнє.

Поволі відбувалися певні зрушення, відроджувалися міста й села. У повоєнні роки першочергова увага приділялася ремонту житлофонду, бо людям просто не було де жити. Для цього використовувалися місцеві ресурси та будівельні матеріали, організовувалися короткострокові курси будівельників, а в колгоспах створювалася будівельна база. Сільським забудовникам держава надавала кредити, інвалідам, учасникам війни і родинам загиблих воїнів – на пільгових умовах. Україна оживала, волинський край залишався аграрним і архаїчним. В Тучині було створено будівельну бригаду, яка внесла достойний вклад в розбудову села.

Певні обсяги робіт викликали потребу в будівельних ма-

теріалах, засобах механізації. Працював лише єдиний в окрузі Шубківський цегельний завод з допотопним обладнанням і переважно ручною працею, а в селі Горбів діяло примітивне устаткування з випалювання вапна. Мені доводилося там бувати, тож добре пам'ятаю цей процес. Велика кругла піч, що нагадує доменну, зверху завантажувалася грудками крейди, потім пласт вугілля – і так до самого дна; знизу постійно горів вогонь з піддувом, вугілля вигорало, і довгою металевою коцюбою працівники відгрібали обпалені шматки крейди, вантажили, і ще гарячу везли на виробництво. Заливали водою у дерев'яних ящиках, підмішували, вапно шкварчало, відбувалася хімічна реакція, і весь залишок зливали в яму. Утворювалася сметаноподібна речовина, яку після перемішували з піском та водою використовували в індивідуальному будівництві. Там завжди була черга. Багато людей приїжджали підводами, купували негашене вапно за готівку і використовували за призначенням. Цементу не вистачало, і ціна кусалася.

Загальна тенденція до укрупнення і централізації спричинила закриття маленьких виробництв (ще панських млинів та олійнь зі старовинною технологією, вітряків, сироварень, цегельних та шлакових цехів, миловарних будинків, колісних майстерень, шкіряних заводів), де використовувалися переважно місцеві ресурси. Ця чергова недолуга політика гостро торкнулася тучинського Надгориння. Швидко закрилися два шкіряні заводи, старовинна олійня на високому городищі біля теперішнього інтернату, вітрові млини на хуторі Ючин та в селі Сінному, чудом вціла та продовжувала працювати лише панська сироварня в селі Пустомити. У перші повоєнні роки виникла необхідність звернути увагу на ремонт житлофонду і відновлення найменш зруйнованого житла. Але дошкуляв дефіцит будівельних матеріалів, нестача коштів та кваліфікованої робочої сили.

Почалося відродження вщент зруйнованої за роки війни системи комунального господарства. У 1948 році завершилося будівництво найдовшого тоді в усьому СРСР і Європі магістрального газопроводу Дашава-Київ довжиною 650 км. Дашавський газ прийшов у квартири киян та інші міста і села. Однак у ці роки, як і в наступні десяти-

річчя, гостро відчувалася нестача житла. Ріст міського населення значно випереджав збільшення житлового фонду. Темпи відбудови на той час були дивовижними, але давалися вони дорогою ціною – надзвичайно складними соціально-побутовими умовами та скрутою наших батьків у повоєнний час. Причина одна: частка національного доходу на воєнні та зовнішньополітичні цілі сталінського керівництва залишалася дуже високою. Життєвому рівню людей приділялася другорядна увага – мовляв, почекають. Чекали довго і помирили. прості люди і тирані. 5 березня 1953 року не стало Сталіна, але не помер сталінізм. Він, немов ракова пухлина, пустив метастази в усі сфери життя радянського суспільства.

Радянські люди, затюкані в'їдливою соціальною демагогією, наглухо відмежовані від зовнішнього світу, у своїй масі майже фанатично вірили Сталіну. Зі смертю вождя розпочався новий період, суть якого полягала у лібералізації суспільного життя. Цей період, який продовжився до середини 1960-х років, з легкої руки російського письменника І.Единбурга назвали «відлигою». Вакуум влади, що утворився, був заповнений так званим «колективним керівництвом» – компромісним союзом найвищих керівників партії і держави на основі нетривкого балансу сил. Уже вночі з 5 на 6 березня 1953 року найближчі соратники Сталіна приступили до розподілу влади. Головою Ради Міністрів СРСР обрали Г.Маленкова, але вже 14 березня йому довелося поступитися першим місцем у секретаріаті ЦК КПРС М.Хрущову. Останній посів ключову посаду в партійному апараті, що згодом відіграло вирішальну роль у боротьбі за лідерство. МВС і МДБ об'єднали в одне Міністерство внутрішніх справ, яке очолив Л.Берія. Змінився лише зовнішній антураж. Хрущов твердо вирішив усунути Берію з політичної арени і почав шукати спільників. 26 червня 1953 року Берію арештували. За однією версією, автором якої є Хрущов, Берію негайно розстріляли в сусідній кімнаті, за іншою – його судили і розстріляли в кінці грудня 1953 року. Тільки 10 липня радянська преса сповістила про арешт Берії. В липні 1953 року змінилось і керівництво УРСР: пішов Л.Мельников і прийшов О.Кириченко – перший з 1918 року українець на посаді Пер-

шого секретаря ЦК Компартії України. В Києві арештували міністра внутрішніх справ України П.Мешика та його заступника С.Мільштейна, почалися поголовні чистки органів держбезпеки та їх скорочення.

УКРАЇНА В ПЕРІОД НЕОТЮТЮННИЧАННЯ РЕЖИМУ ТА ПЕРЕБУДОВИ

У вересні 1953 року Хрущова обрали першим секретарем ЦК КПРС. Уже початковий період десталінізації призвів до серйозних змін в Україні. Припинилась ідеологічна кампанія проти інтелігенції, уповільнився процес русифікації, на керівні посади різних рангів стали висуватись місцеві кадри (особливо це було помітно в західних областях), розширювалися права союзних республік. Однак ці тенденції не набули розвитку в національно-державному будівництві. СРСР продовжував залишатися фактично унітарною державою, і все важливе вирішувалося в Москві. Будь-яка ініціатива придушувалася, вимагалася лише безмежна відданість.

Саме під таким кутом зору, на мою думку, потрібно розглядати діяльність перших секретарів ЦК Компартії України, які були фактично першими особами в республіці: О.Кириченка (1953-1957 роки), М.Підгорного (1957-1963), П.Шелеста (1963-1972), В.Щербицького (1972-1989). Всі вони були ставлениками тоталітарної системи, креатурою Кремля і діяли у суворо визначених рамках. Відрізнялися лише своєю харизмою, гумором, хваткою та фразеологією. Ідеологічний тиск послабився, і у роки «відлиги» почало формуватися нове покоління, щоправда, свіжа кров влилася в старі міхи. Молодь поставила під сумнів офіційно проголошені цінності. Покоління інтелігенції, що надихалось вірою в оновлення суспільства, у торжество свободи і демократії, стали називати «шестидесятниками», оскільки вершина їхньої творчості припала на початок 1960-х років. Це покоління мало вищий, ніж у попередників, освітній рівень, добрий художній смак і непересічний талант. Це поети В.Симоненко, Л.Костенко, В.Стус, Д.Павличко, І.Драч; прозаїки Є.Гуцало, Гр.Тютюнник, В.Шевчук; з'явилися чудові критики І.Дзюба, І.Світличний, Є.Сверстюк; у

кінематографі – С.Параджанов, Ю.Ілленко, Г.Осика.

Спочатку позиція шестидесятників була цілком лояльною до генеральної лінії партії, потім з'явилася концепція поліпшення соціалістичної системи та критика національних стосунків. Це не сподобалося Компартії, і почалися переслідування та цькування. Не всі витримали такий тиск, багато зломалось, інші занурилися у власні проблеми, але найстійкіші не відмовилися від своїх поглядів і фактично поставили себе поза тоталітарною системою. У наддержаві з'явився самвидав – невідцензурна, офіційно не визнана, заборонена підпільна література. В Україні центральною проблемою самвидаву стало національне питання. Дисиденти діяли по всій республіці і жорстоко переслідувалися владою. Робітничий і дисидентський рухи діяли поруч, але не злилися в єдиний опозиційний, були розрізненими, не мали міцної організаційної будови. Але цей рух був свідченням нестабільності тоталітарної системи і провісником її краху.

М.Хрущов, відчувши потреби часу, усвідомив, що для подальшого розвитку держави вкрай необхідне посилення уваги до соціальних потреб людини. З 1954 року почалися заходи до поліпшення життя колгоспників, збільшилися державні заготівельні ціни на зерно і продукцію тваринництва, з колгоспів списали заборгованість. Було організовано освоєння цілинних земель. Дуже багато українців оселились у Казахстані і зробили вагомий внесок у підняття сільського господарства країни. Освоєння цілини неоднозначно оцінюється і тепер. Поряд із традиційною позитивною оцінкою цих процесів існує думка, що цілинна епопея забрала з України так необхідні їй самі ресурси (трудові, фінансові тощо).

Може, й так, але не слід забувати, що вже 1956 року цілина дала 50% вирощеного в СРСР хліба. А в цей час дефіцит зерна був особливо загрозливим. У 1953 році в СРСР заготовили 31 млн. тонн, а витратили 32 млн. Хоч як пручалася держава, а успіхи на селі були скромними. Продуктивність праці була низькою, колгоспна демократія – обмеженою, голови колгоспів діяли лише за інструкціями райкомів.

Сам Хрущов був схильний до утопічних проектів, які зумовили появу волонтаристських експериментів. Це і укруп-

нення колгоспів, і обмеження особистих підсобних господарств, і боротьба проти трипільної системи, і різке збільшення посівів кукурудзи, і утворення територіальних колгоспно-радгоспних управлінь, і захоплення ідеєю агроміст, і ліквідація системи районування та створення надзвичайно укрупнених районів у межах підвідомчих колгоспно-радгоспних управлінь. Вся ця чергова адміністративна перебудова не принесла користі.

Спад у сільському господарстві країни почався 1959 року, потім ще далися взнаки неврожаї 1960 і 1963 років, оплата праці колгоспників залишалася низькою, вони не мали паспортів, оплачуваних відпусток, пенсій. У цей час було утворене Головне управління організованого набору і переселення при Раді Міністрів УРСР. А вже в 1955 році на підземні роботи на шахти Донбасу в результаті адміністративного тиску було направлено 194 тис. робітників, а вибуло 138 тис. Високий відтік пояснювався відсутністю належних побутових умов праці та життя, високою професійною захворюваністю та досить стійкою злочинністю. Схожими були проблеми і в інших галузях промисловості. Мої земляки пригадують, що в цей час молодих людей майже примусово зганяли на пункти оргнабору і ешалонами гнали на Донбас, у Харків, Запоріжжя. Плинність кадрів зростала, і це негативно позначалось на виробництві, гальмуючи економіку країни.

У лютому 1956 року відбувся черговий, скликаний уперше після смерті Сталіна, з'їзд КПРС. Було намічено нове житлове будівництво, створення нової системи пенсійного забезпечення, нарощування випуску товарів народного вжитку. Новий закон про державні пенсії був введений в дію 1 жовтня 1956 року. Майже на 80 відсотків підвищувався рівень пенсій, ліквідовувалися певні обмеження в їх призначенні, розширилося коло осіб, які мали право на пенсію, зросла допомога малозабезпеченим, багатодітним, інвалідам війни. Вперше закон чітко встановив мінімальну (300 крб. у тих грошах) та максимальну (1200 крб.) пенсію щомісяця та передбачив одержання пенсій у певних частках при відсутності повного стажу за віком. Цей Закон діяв до початку 90-х років.

Соціальне забезпечення колгоспників мало свої особ-

ливості. Воно велося за рахунок колгоспів і залежало від їх економічного стану. Тільки у липні 1964 року було прийнято закон про пенсії і допомогу членам колгоспів, що означало встановлення державної системи соціального забезпечення колгоспників. Мінімальний розмір пенсій колгоспникам встановлювався в розмірі 12 крб. Це була мізерна сума, пряме знуцання над селянами, і вони му-сили до смерті працювати на присадибних ділянках.

На підприємствах почали вводити єдині норми виробітку, змінювати застарілі тарифні сітки, вдосконалювалась система преміювання, провадилося скорочення тривалості робочого дня. У 1956 році вийшла постанова про зменшення робочого дня на дві години для робітників та службовців у передвихідні та передсвяткові дні, був відновлений скорочений робочий день для підлітків віком до 18 років, розпочалося переведення на 7-годинний робочий день, а на шкідливому виробництві – на 6-годинний.

У січні 1957 року підвищено мінімум заробітної плати для робітників та службовців: у містах – до 35 крб., на селі – до 27 крб. Згодом цей мінімум підвищили, і в 1965 році він досяг 45 крб. (в масштабах цін 1961 року). Для прикладу: одна стандартна хлібина коштувала 15 коп., літр молока – 20 коп., пара чоловічого взуття – 25 крб., велосипед – 50-70 крб., бокал пива – 22 коп., чоловічий костюм – 90 крб. З 1958 року припиняється практика проведення примусових внутрішніх державних позик, які проводилися з 1947 року і на які населення відраховувало до 10% заробітної плати. Відмінялася плата за навчання в старших класах середніх шкіл та у технікумах. Але життєвий рівень колгоспників залишався значно нижчим, ніж життєвий рівень робітників та службовців.

У 1956 році в моєму Тучині відкривається вечірня школа – школа сільської молоді. Було визначено політехнізацію середніх шкіл, їх зв'язок із виробництвом і поступово введено виробниче навчання. Поширення набув досвід створення учнівських виробничих бригад різного профілю. Справжній бум житлового будівництва почався в 1957 році, і до 1963 року було побудовано житла більше, ніж за попередні 40 років. В ту пору в голови українців вперто влізла патерналістська віра в державу: “Вона має

нам дати все і збудувати всім". Панування патерналізму є згубним і тепер, треба завжди надіятись на себе.

Держава повинна створити належні умови, щоб здорові молоді люди могли добре заробляти і будувати самі. Держава має допомогти лише певним категоріям населення: пенсіонерам, інвалідам, студентам тощо. Ось тепер ці хрущовки стають проблемою, а тоді були благом небесним. Молодь масово рветься в місто, влада ставить перепони. Розбудовується Рівне, у 1960 році вводиться в дію київський метрополітен (п'ять перших станцій).

В лютому 1959 року було ліквідовано Тучинський район. Його розірвали на клаптики, а він і так був розшматований: від нього перед тим відірвали землі та стерли десятки населених пунктів під військовий полігон. Там лишилася жменя території, а її знову почали краяти: частина населених пунктів відійшла до Рівненського, друга частина – до Костопільського, третя, найбільша, – до Гощанського. Потім одумались і Костопільську частку сіл приєднали все-таки до Гощанського району. Військовий полігон «допоміг» Тучину стати звичайним волинським селом – правда, з цікавими добрими людьми та оригінальною історією.

Мої земляки сприйняли цей адміністративний перерозподіл з повною відразою, спльовували через плече і довгий час навіть визнавати Гощу райцентром не хотіли. Це був удар під груди, від якого моє село не стане на рівні ноги ще довгий час. Закривається ряд державних установ, частина державних службовців зривається з насиджених місць. Із того часу не змінюється тенденція до зменшення населення, погіршується фінансування всієї інфраструктури. У Тучині в той час проживає 3215 мешканців.

Доречно проаналізувати дані з офіційних джерел, хоча б за найближчі сто років. У 1850 році в Тучині діяла ткацька фабрика і було 1950 жителів. У 1892-у в Тучині було 246 будинків та 2345 жителів, а при містечку існували давні історичні урочища – Надлужжя, Рудка, Річище, Ширки, Жолоб та села Юзефівка, Шкіндерівка, Чеславін. Землі наприкінці XIX ст. належали поміщику І.Петрашу.

1911 рік – час розквіту містечка, що має 7046 мешканців. Працювала у цей час пошта, телеграф, міщанська управа, волосне правління, земська поштова станція, од-

нокласна школа, фельдшерський пункт, кірха, дві лікарні, жидівський притулок, синагога, аптека, три аптечні склади, акушерка, 83 крамниці, три грабарні, гуральня, що виробляла щорічно 15770 відер горілки, водяний млин на річці Горинь, на якому була встановлена французька турбіна і який виробляв 66 тисяч пудів борошна (перемолу). Рештки його простояли перед першим дерев'яним мостом по дорозі на Рівне десь до 1960 року, потім млин бездумно розтягли, навіть палі повитягували. Було три шинки, один фотограф, броварня, позичальня сільсько-господарських машин, п'ять фабрик сукна, дві церкви, костел, двадцять ярмарків щорічно. У 1941 році головою сільради був Журомський Пилип Трохимович, зареєстровано 7000 населення, з них селян, робітників, дрібних ремісників – 75 відсотків, а іншу частину склали середняки, кустарі, дрібні торговці, 5 сімей багатих землевласників, 3 сім'ї капіталістів, один поміщик, 8 служителів культу, 19 службовців. У 1959 році, в момент існування району, населення складало 3213 мешканців. 1973 року в Тучині – 982 двори та 2787 мешканців. На сьогодні ж ледь набереться трохи більше 2500 осіб.

Викликають цікавість такі дані. У грудні 1917 року після перепису населення Тучинська волость, що входила до Рівненського повіту, налічувала 21574 чол. І за цією кількістю посідала у повіті, що складався із 17 волостей, друге місце після Людвипольської волості, що налічувала 24000 осіб. У розпал громадянської війни населення Тучина складало близько 12000 тисяч чол. (мабуть, тут знайшли притулок гнані війною євреї). Це більше, ніж на той час у Степані (6392 чол.), Сарнах (5736 чол.), Березно (5100 чол.). При цьому Степань і Березно були волосними містами, а Сарни – ні. У 1918 році лише Тучин, Степань, Березно та Сарни мали понад п'ять тисяч осіб, саме Рівне – 59105 тис. мешканців. Думаю, що не стомив вас цифрами, бо вони багато про що промовляють допитливим. І справді наш Тучин був привабливим та у фаворі.

У 1954 році прийшов час йти мені у перший клас Тучинської середньої школи. Заняття проходили в приміщенні так званої Білої школи – це одне зі семи приміщень школи на той час. Розташовувалась ця велика хата на

місці теперішніх двоповерхових будинків у Новому Тучині, на невеличкому зеленому пагорбі і складалась із трьох кімнат-класів та невеличкої вчительської. Всі зручності – у досить великому дворі. Бачок з водою і кружкою (яка часто зникала) – у коридорі. Учнів було багато, два повних класи по 25 осіб. Першою вчителькою була Євгенія Саліванівна Красновська, яка добре знала свою справу і успішно вчила нас до п'ятого класу. Хто привів мене в школу, не пам'ятаю. Батьків у мене не було, дід та баба до школи не мали звички ходити, тож, мабуть, старші сестри.

Так склалося, що в 1954 році старший брат Валентин закінчував середню школу, а я починав своє навчання. Зима була лютою, сніги випали великі, всі готувалися до Різдва, а офіційна радянська влада помпезно готувалася відзначити 300-річчя воз'єднання України з Росією. Всі зошити та альбоми були позначені цією символікою. Ми, діти, особливо не розуміли цієї події, просто раділи святам – світським та вічним. Пік святкувань припав на січень та лютий 1954 року, коли Кримська область була переведена у підпорядкування України. Сталінський терор не зміг до кінця підірвати нестримний потенціал українського визвольного руху, репресії придушили, але не зрівняли українську націю з землею і не змогли загасити вогнище вічних проблем волелюбного українського села для більшовиків. Москва пішла на «Новий Переяслав» і використала ювілей для примирення української нації з російсько-радянською імперською системою.

У дореволюційній концепції воз'єднання України з Росією вважалось досягненням державної єдності одного російського народу, поділеного історичними випадковостями на великоросів та малоросів. Щось радикально змінилось, і Москва гучно заговорила не про єдність російського народу, а про довговікову дружбу двох братніх народів. Україну прямо визнано за націю та навіть державу, але державу в нерозривному зв'язку з Росією.

Простий народ сприйняв ці помпезні святкування спокійно, а позитивні відгуки роздували лише компартійні органи. Монополія на владу залишалася непорушною, в «рожевому» домі російсько-української дружби залишались рожеві мрії моєї нації про справжню свою державу,

яка буде у мирі та дружбі жити з усім світом. При всій забриханості червоного «Переяслава» відкрито щирить зуби намагання вирішувати українські справи не лише силою, як було до цього, а й з використанням політичних підходів.

Школярі в той час були звичайні. Тучин був районним центром, викладання велося лише українською мовою. У цій школі нас навчили писати, читати, клеїти, шити, малювати, робити ранкову гімнастику, збирати металолом, працювати на ділянках, дружити один з одним. Досі часто згадую своїх шкільних друзів – Миколу Красноступа, Святослава Лук'яника, Ростислава Жданюка, Василя Ярчука, Єлу Краєвську, Євгенію Німкович, Ганну Прокопець, Миколу Небольсінова, Марію Поліщук, Ольгу Романчук, Валерія Поліщука та багатьох інших однолітків, яких шаную і зустрічі з якими надають життю певний трепет і щем. Багатьох уже немає, царство їм небесне.

Ніяких гуртків не пам'ятаю, на залюднені майдани нас не збирали, але ми гуртом бігали споглядати за весняним буйством природи до двох дерев'яних мостів через річку Горинь. Перед кожним із них стояли гострі, вковані залізом, на дерев'яних палях льодорізи, що мали частково гасити льодову навалу. Річка щодня надувалася, вода прибувала, виходила з берегів, розливалася по величезній поймі, в окремі роки замерзала і, скільки бачить око, блищала міриадами іскор. Льодохід руслом річки не припинявся, і вся ця навала тиснула на опори мосту. Льодоріз повсякчас тріщав, міст рипів від напруги, хитався, а товста крига (в окремі роки до 50 см) перла і спиналась одна на одну так, що в районі мосту накопичувались гори льоду. Тоді кликали на допомогу військових. Добре, що вони були поруч. В Тучині дислокувалось дві частини, а неподалік функціонував величезний військовий полігон.

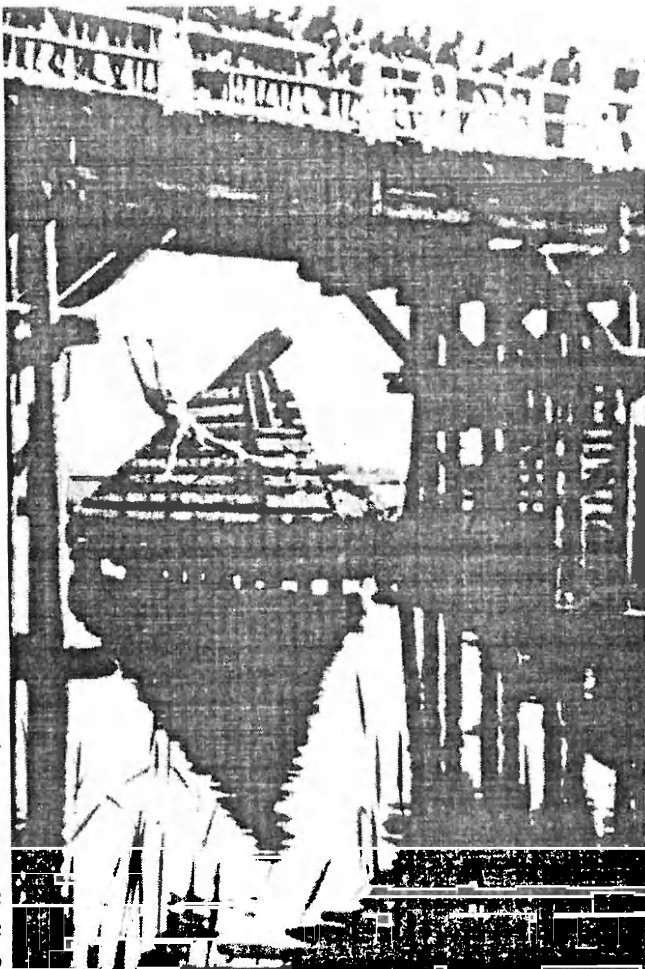
Тучинські мости мали для військових стратегічне значення. Військові під орудою офіцерів встановлювали на схилах бойові міномети і рвали кригу за 500-800 метрів від мосту. Для дітей це було свято. Стояв постійний приглушений шум, вода гула у виріях і біля затоплених наполовину дерев та кущів, крижини дзвеніли і стогнали, спіраючись одна на одну, і разом з брудом та вирваним верболозом насідала на льодорізи і мости. А тут ще різко

посвистували міні – перший раз, коли вилітали із жерла мінометів, а потім вдруге – завиваючи при ударі об лід.

Сотні дітей та дорослих бігли високими пагорбами річки, слухали весняну канонаду, і мліли від трепету повені. Потім понури йшли додому, бо це весняне буйство втомлювало і трохи

лякало нас своєю силою, велич природи була грізною, велика вода була сповнена блиску і лякливості. Лягаю спати, а думки прядуть водою.

Це диво тривало тижнями, напруга росла, вранці всі бігли до річки дивитися, чи встояли мости. Уже метушилися військові, боезаряди клали перед самим мостом, бо там утворювалась така загата, що досягала 3-4 м, вода шукала вільне місце, шипіла і дуріла від вибухів, шматки

**Старий дерев'яний міст через
р. Горинь у Тучині**

льоду летіли на десятки метрів, і крижана гребля перед мостами, наче зненацька, просідала. Весняна темна та каламутна вода з гулом тягла за собою дрібні рештки крижаного месива і на певний час загроза зникала, а мости функціонували. Так було з року в рік. Велика карпатська вода приходила і влітку. Горинь розливалася безмежно, несла копиці сіна, купиння з червоними мурахами, верболос і драговину. Вода швидко нагрівалася під пекучим сонцем, гарно ловилась всяка риба. Все починалося раптово і стихало також зненацька, в одну мить. Такий буйний характер мала річка в час мого дитинства.

Вода швидко спадала, на сонці блищав лише благодатний мул і у виямках та озерцях лишалося безліч риби. Ми часто приходили присмерком на ці дерев'яні мости, спиралися на поренчата та замріяно дивились у чисту й тиху воду. Панорама села та краєвиди просто брали за серце.

Потім, наче щось зламалось, літні повені зникли, весняна вода стихила хід, збудували один бетонний міст з великим насипом. річка змінила русло, заросла буйним непрохідним верболосом і тихо та невпинно дзюрчить до світу.

А ми знову бігли до школи. Довгий час там їдальні не було, уроки – і додому. Хто пішки, а хто і на велосипедах, возах, взимку – на санях, якщо пощастить. Вчились охоче. Час був ще важким, достатку не було. Мусили вміру товктися з роботою по двору, бо більшість родин тримали всяку живність, у теплу пору нас постійно гудили за корову, яка була годувальницею і яку треба було гнати на пасовище. Гнітило страшно, але слухались і доглядали свійських тварин та велику рогату худобу.

На пасовищі збирався весь дитячий бомонд. Свіже повітря, ігри, забавки, дискусії, постійний рух – росли переважно здоровими, гнітючих теперішніх хвороб було геть мало і до лікарні звертались, слава Богу, дуже рідко. Було звичним з ватагою ровесників потинятися вулицею або в парку. Обкидані були одежою простою, шанувалась охайність, а не кутюр. Правда, окремі дівчатка носили шкільну форму з білими бантами, що було тоді ще дивиною, і я згодом потаємно накидав оком на звабливих та скромних учениць. Добре пам'ятаю свої відчуття. Досить дискомфортно почував себе в школі, підростав і комплексував, бо

був вдягнутий до сьомого класу у хебешний костюм та кирзові чоботи і багато чого не міг собі дозволити.

Що міг мати круглий сирота із семимісячного віку? Я не великий любитель про ці речі розповідати, але прекрасно знаю, що значить відчувати себе обділеним і бідним, в той час як підліткове самолюбство просто навпіл розриває твою душу. Можливо, вперше наважився про це сказати публічно, і то з однією ціллю: це явище в повоєнні роки було поширеним. Напівсиріт було чимало, і тоді всяке вбрання (хоч і з латками чи перелицьоване) не викликало посміху. Була одежина і на виріст, з чужого плеча – головне, щоб чиста і зручна. Їжа була в хаті не делікатна, проста, селянська, але ситна. Вона всім відома і стає архіпопулярною знову, навіть серед теперішніх товстосумів та богеми. А от грошей було обмаль, це відчувалося гостро, навіть п'ять копійок у кіно ставали проблемою. Про цукерки у формі горошку та подушечок, мовчу – тільки облизувались. Що робити, як вибратися з халепи?

Допомога прийшла зненацька. В кінці нашого городу почали будувати засолку. Звели велике приміщення, всередині якого були споруджені здорові бетонні квадратні ями, на спеціальній площадці на вулиці мліли під сонцем тисячі дерев'яних бочок, наповнених водою, що періодично мінялася. Під кінець літа та восени з окружних сіл колгоспи звозили гори огірків, капусти, моркви, помідорів, кропу та іншої городини. Все трамбувалося за рецептом у бочки та глибочезні ями, процесом управляли молоді спеціалісти-овочівники, які прибули сюди після навчання в технікумі. Одна з них пішла заміж за Івана Пащинського, правда, шлюб виявився невдалим. Невдовозі засолочний цех очолив кмітливий та знаючий господарник М. П. Джум, який мав ще спеціальну польську освіту (закінчив рільничу школу у Шубкові). Поставки йшли в армію та в Ленінград.

Почали збивати дерев'яні ящики. Ось тут підписався і я, дозволили після уроків та під час канікул. 20 копійки за штуку – і клепаєш молотком до нестями. Потім почалася кооперація, спеціалізація – одні били боковини, інші верх та низ. Досягнув певної вправності і зручним молотком з одного удару забивав цях. Спробуйте, це дуже не просто.

І хоч руки були весь час чорні, а пальці – сині, але ця зароблена власними руками копійчина привела мене до тями, ходив мов окрилений, перестав комплексувати. Мене тішило не те, скільки я заробив, а розпирало від думки, що, виявляється, багато чого можна вже добитись самому, не треба вішати носа. З'явилась надія на майбутнє. зневіра, туга, сум, душевний біль сирітства неначе в одну мить спав. Це врятувало мене, ось воно що, я вхопив цей момент – і оптимізм навіки вселився в мою душу.

Потай став мріяти, будувати амбітні плани, зціпив зуби, мовчав – не було з ким радитися, можуть засміяти. Згодом пішов на літніх канікулах (підряд два місяці) працювати з однолітком Бойченком Миколою в колгоспну будівельну бригаду, яку очолював його батько. Копали траншеї під різні комунікації, а потім довгий час гасили вапно. Це каторжна праця для дорослих, а для дітей і поготів. Засобів захисту ніяких, ноги і руки роз'їдало, але за це відносно добре платили. Коли у вересні я прийшов у сьомий клас, то всі отетеріли. Покійний Павло Стадник, який торгував у криничанському магазині, підібрав мені картату вовняну маринарку (піджак), штани, білу сорочку, нейлонові шкарпетки та чорні черевики фірми «ЦЕБО». Вперше з'явилося бажання гарно вдягатись. Дер носа до неба, але зрозумів, що зможу вижити, вихід зі страшного сирітського становища мною був знайдений. Дід та бабуся занемагали, бо роки брали своє, брат та сестри вбрались у «пір'я» і розлетілись, мені потрібно було бути метким і працювати ліктями. Подальше життя підтвердило цю істину. Не всі, але частина мрій все-таки збулися.

З висоти своїх літ добре знаю, що дитяча праця – це символ укорінення убогості. Чим найбільше переймаються у наш час селяни? Нагодувати сім'ю і стягнутися на таку-сяку вдяганку. І коли не вистачає грошей, у робочу шлею впрягаються діти. Таких «волів» у незалежній Україні понад 350 тисяч, половина з яких трудиться в сільському господарстві.

А тут ще держава для юних «аграріїв» встановила «привілеї»: Закони про особисте селянське і фермерське господарство дозволяють приймати на роботу трударів віком до 14 років. Звісно, сільські діти змалку привчені допомагати батькам у господарстві, і це добре. Але відправляти дітей

в «борозну», щоб покрити нестачу гривні, – це має бути винятком, а не правилом.

З 1957 року запроваджується нова форма оплати праці колгоспників – щомісячне авансування, гарантована оплата трудовдя. Щомісяця колгоспник одержував на вироблений трудовдень в середньому по 2,5 кг зерна і 3 крб. Видача натурою стабілізувалась, а оплата грошима була з перебоями і мізерною. В середині 50-х років разом із прискоренням науково-технічного прогресу знайшли свої прояви і прискорені процеси електрифікації та газифікації побуту. На околиці села Тучин, де зараз розташовується господарство підприємця Лукашевича, збудували приміщення, і там страшенно торохтів дизельний двигун, що приводив у дію генератор, який виробляв електроенергію. Її подавали з перебоями і тільки до опівночі, місцева влада давала вказівки – і світло гасло передчасно під час релігійних свят. Перевагу мав лише головний лікар Тучинської лікарні чех К.Л.Віктора, який міг подовжити роботу «тучиненерго» під час проведення складних операцій в лікарні. Він був лікарем від Бога, напрочуд тактовною та ввічливою людиною, мав чисто європейську ментальність, утверджував у душах людей основи добропорядності. Він, інтелігент високого ґтибу, довгий час був краянм взірцем доброти та людяності. Виїхав з дружиною, і його подальша доля мені не відома.

Першу передачу телебачення в Тучині можна було подивитися в будинку заступника командира військової частини з технічного забезпечення майора Єфименка. Цей технар-ентузіаст змайстрував та поставив у себе в дворі біля приміщення теперішньої аптеки на металевих трубах високу антену, і буквально весь тучинський люд ходив до них дивитися чудернацьке диво – телевізор.

Ми товаришували з його сином і зрідка, з порога, одним оком, коли його батька не було вдома, зачаровано дивились на мерехтливий екран небувалого досі і не зрозумілого нам телебачення. Буквально згодом це стало звичайним явищем для селян. Про газифікацію тільки мріяли, для нас це була панська розкіш, так само як водопровід та каналізація. Досить довго, а в значній мірі і тепер, всі зручності побуту – у дворі. Правда, ширилося ко-

ристування балонним зрідженим газом, і це внесло великі зміни в побут населення, поліпшувало гігієну житла, підвищувало рівень його комфортності. Поступово ріс благоустрій села, прокладалися пішохідні брукувіжки та дороги з місцевого каменю (базальту), покращувалося транспортне сполучення з обласним містом та районним центром.

У центрі села розвернулося будівництво магазину з чадернацькою, як на той час назвою – “Універмаг”. Велоса це будівництво мляво, ми, дітвора гуляли там у жмурки та просто дурачилися. З часу відкриття цей магазин мав райський вигляд. Люди заходили туди, як на екскурсію, там завжди було гамірно, старенькі люди грілися попід стінами (наш універмаг уже тоді мав автономне опалення), гомоніли про наболіле та цмокали язиком, споглядаючи дорогі речі.

Реформаціям М.Хрущова не було меж. Із 1960 року вся вєлетєнська держава (одна шоста частина суші земної кулі) почала готуватися до чергової грошової реформи. Уже навесні 1960 року Верховна Рада СРСР ухвалила закон «Про зміну масштабу цін та всіх виплат і зарплат у співвідношенні 1:10». До 1 жовтня 1960 року були закінчені перерахунки оптових, розрахункових та роздрібних цін і тарифів, відбувся перерахунок пенсій, допомог, стипєндій та інших виплат населєнню. В областях УРСР створювались обмінні пункти в усіх відділеннях Держбанку, куди звозилися нові грошові знаки зразка 1961 року, які залишались в обігу до початку 90-х років. Обмінні пункти обладнувались певним устаткуванням, сейфами, телефонами, підбирались та інструктувались люди, що залучались до обміну грошей. При певній ризикованості й деяких незручностях, що неминучі при здійсненні грошової реформи, необхідно відзначити її прогресивність, великий позитивний ефект для народного господарства.

Життєвий рівєнь населєння не зріс, а навпаки – ускладнився. Адже ця реформа була прихованою формою девальвації. Ціни на товари повсякденного попиту, особливо на ринках, негайно зросли. Разом з тим М.Хрущєв робив спроби підвищити віддачу сільського господарства, використовуючи волонтаристські, сумнівні експерименти, наприклад, укрупнення колгоспів, перетворєння їх у радгоспи,

ліквідація так званих неперспективних сіл, створення агро-міст. Почалися всілякі обмеження присадибного господарства колгоспників, щоб воно не заважало їм працювати на суспільному виробництві.

Боже, яка дурість! Найбільш вразливим у соціальній політиці Хрущова було ціноутворення, найнепопулярнішим стало підвищення цін на м'ясо та молочні продукти (в середньому на 30%), проведене в 1962 році. А що творилося з хлібом для населення! Це просто жах... Тучинську пекарню закрили, хліб возили з Гоцці та Рівного, якість його була низькою, у хліб почали домішувати кукурудзу та горох. Хлібні магазини брали штурмом. У Тучині, в самому центрі, перед теперішньою садибою Колохових, стояв маленький дерев'яний хлібний магазин. Чергу займали звечора, машина привозила хліб як вийде, певного графіка не було. Людське море тиснуло на ту хлібну лавку, завзятий тучинський міліціонер Петро Тхорук синів від крику та люті, діти пищали, пристарілі сьорбали сльози та посилали прокльони, а той, хто вхопив буханець, радісно гриз пригорілу скоринку і гордо йшов до хати. І так місяцями по всій країні. Щоб уникнути карткової системи, закупили за кордоном 12 млн. тонн зерна. Ці закупівлі стали постійними, що переконливо свідчило про крах аграрної політики КПРС.

Трудящі були невдоволені зростанням роздрібних цін, почалися демонстрації та страйки. У Новочеркаську в червні 1962 року влада відкрито розстріляла натовп невдоволених. За Сталіна рівень особистого споживання зростав щороку на 1%, а за Хрущова – на 4%, та це не додавало оптимізму. Крізь притворну святкову полуду дедалі виразніше проступають запустіння та занепад. Таким чином, соціально-побутова сфера в цей час в республіці розвивалася дуже суперечливо, політична складова просто зашкалювала.

Ще з весни 1964 року почала визрівати змова проти Хрущова. Найбільш вірогідно, що рушійною силою майже легітимного державного перевороту стала спайка українського угруповання, афілійована з президією ЦК КПРС, та кадебістами. Головними сценаристами та режисерами змови були Брежнев та Підгорний, теж люди українського розливу. Ця подія відбулася 13-14 жовтня 1957 року на президії ЦК, де Хрущова звільнили з посади першого секретаря ЦК КПРС

і Голови Ради міністрів СРСР та вивели зі складу президії ЦК КПРС. Л.Брежнев став першим секретарем ЦК КПРС, а О.Косигін – головою Ради міністрів СРСР.

Звісно, настали нові часи, та тільки 16 жовтня у газеті «Правда» було опубліковано інформацію про пленум ЦК КПРС, який звільнив Хрущова від партійних і державних посад «у зв'язку з похилим віком та станом здоров'я». Ніхто в країні цьому не повірив, бо знали Хрущова як постійного мандрівника, енергійну та жваву людину. Мав певні вади, нещадно карав за опозиційність, не мав звички вислуховувати думку членів політичного керівництва, морально принижував своїх соратників, нецензурно лаявся, був вождем малоінтелігентним з певною підкладкою простого вихідця з народу. Його зайва активність, помножена на безплідні і нескінченні реорганізації, його згубила. Народ не хвилювався і мовчки прийняв цю метушню та гризню у верхах. Всі розуміли, що все відбулося з нальотом візантійщини, але влада змінилась тихо і спокійно.

Поза всяким сумнівом, матеріальний рівень життя українців за цей час помітно зріс. Це підтверджує наявність заощаджень, сума вкладів в ощадних банках зросла з 19 млрд. крб. у 1960 році до 35 млрд. у 1965-у. І все ж таки прогрес у матеріальному забезпеченні населення був менший від очікуваного, особливо якщо його порівняти із західними країнами, де в ці роки розпочалося різке зростання рівня життя. Можливості соціальних реформ та їх горизонти були скуті плановою, зарегламентованою економікою, слабо залучалися фінансові важелі. Більшість цього ресурсу поглинала величезна армія, що озброювалась і росла без упину. Прикарпатський військовий округ був найближче до військ НАТО. Тучин просто шаленів від кількості військових, що вдень і ночі проводили навчання, земля здригалась від вибухів снарядів, реву літаків та клекоту кулеметів.

Врешті-решт реформи Хрущова, в тому числі соціальні, захлинулися. Його самого шляхом змови усунули від влади, і це був перший вдалий, майже легітимний державний переворот за період існування СРСР.

Всім відомо, що посієш – те й пожнеш. Село вимагало якісного насіння та нових форм ведення господарства. В

кожній області почали створюватись елітно-насінницькі радгоспи. Хто був ініціатором створення його в Тучині, мені не відомо, але не помилились. Радгосп почав спинатись на ноги. Його перші директори А.Г.Суботницький та І.Я.Кир'ячук в міру своїх сил сприяли поліпшенню показників сільгоспвиробництва, глибоко не вникаючи в тонкощі економічного механізму тучинського господарства.

У 1971 році тучинське дослідне господарство очолив М.П.Зінчук. Про цю колоритну особистість, Героя Соціалістичної праці та кавалера багатьох орденів досить повно можна дізнатися з його ж книги ДГ "Тучинське". 1961-2007 роки". Я із шаною ставлюся до цієї уже далеко не молодій людини, скроні якої вже глибоко торкнуло благородне срібло літ. У книзі детально, повно, аргументовано, зі знанням справи аналізується весь пройдений шлях, вказується на той самобутній досвід, яким ділився значний аграрій з високих партійних трибун Москви та Києва, Львова та Рівного. Важко перечити, я не професійний аграрій. У самого вже літа на осінь повернули, і завжди з повагою ставлюся до критики конструктивної, ділової, відвертої, переконливої. Вона бере за душу, але вкрай необхідна.

Ділився враженнями з багатьма, хто тримав цей гарно виданий, багато ілюстрований, у твердій, недешевій палітурці фоліант. Скажу відверто, що ніхто язиком не цмокав, великого пальця догори не показував, всі відзначали за багато самомилування, погорди. Я заперечував, доводив, що насправді це така унікальна людина. Мені відповідали: так, ми теж згодні, але трохи перебір. Немає єдиного стрижня, є борсання в різні боки, не прослідковуються питання охорони довкілля та праці, соціальні аспекти переходу до ринкової економіки та прості ефективні методи праці в сучасний період. Як жити селу далі, що потрібно виправити негайно, що зачекає, а що неминуче треба міняти? Де уроки, узагальнення, наслідки, причини?

Один із відомих достойників сказав: "Немає нічого важчого, ніж початок будь-якої роботи, за виключенням хіба що її завершення". Такий унікальний феномен на тучинських землях, така купа досвіду замість слона народила мишу. Книжка репрезентує себе як документально-публіци-

стично-краєзнавче видання. Розумію задум, це не наукова праця, але мало бути хоча б ряд сторінок із роздумами про конкретне майбутнє. Ви ж така глиба, хто порадить просто і дохідливо на конкретних прикладах? А де послідовники, когорта учнів, які мали бути, попри всі обставини, і які мають перевершити вчителя? Не видно...

Це враження різночинців звідусіль, самі тучинці в більшості індиферентні до поважної книги, настільною для них вона не стала, відособленість і власний, оригінальний спосіб життя цього неординарного керівника, його складна політична трансформація (націонал чи патріот, комуніст чи народник, ліберал чи консерватор – далі не буду перераховувати, а можна) ускладнюють світосприймання шановного Миколи Пилиповича.

Це щира легенька критика, навіть не критика, а відгуки людей на опубліковану ним книгу, а вони завжди будуть різними, треба до цього звикнути і сприймати спокійно. Хай не тримає зла ця людина з непростю долею. Більшість селян Тучина сходяться на думці, що період керування господарством у Тучині М.П.Зінчука – це біла, світла сторінка в історії привітного волинського села та краю. Жорсткий авторитарний стиль керівництва не всі сприймали, але поєднаний з природною сільською мудрістю та цупкою господарською хваткою цієї людини, він приніс певний добробут та славу моему рідному селу. Звісно, що М.П. Зінчук ніколи не випадав із партійної обойми, окремі пустощі КПРС йому дозволяла, але становий хребет партії чіпати заборонялося. За такі штучки ломали до коліна усіх без розбору. Зрештою, не головне, з ким він був колись, його славлять його справи, які, маю надію, достойно репрезентують тучинське Надгориння у державі.

Суперечливий характер оновлення особливо чітко спостерігався в сфері культури, освіти та науки. Кількість загальноосвітніх шкіл зростає майже вдвічі. У розпал реформ, у 1960 році, бюджет УРСР виділив на загальноосвітню школу 6 млрд. крб. (у 1950 році – тільки 3,7 млрд.). Певна лібералізація тоталітарної системи дозволила громадськості знову відкрито поставити питання про місце та роль української мови в суспільстві, пролунали заклики письменників, викладачів вузів, учителів берегти та пле-

кати рідну мову, шанувати культуру кожного народу. Але закон про зміцнення зв'язку школи з життям (1959 рік) поставив українську мову в принизливе становище: він дозволив батькам, а фактично місцевому партійно-радянському керівництву, оскільки батьків ніхто не опитував, вибирати мову навчання в школі. Не можна було відмовитися від вивчення російської мови, однак можна було не вчити українську. Українська мова ставала в Україні непотрібною для освіти, і це знижувало її статус. Добре пам'ятаю цей час, бо саме навчався в старших класах. Дітей офіцерів із Тучина спеціальним автобусом возили на навчання в російськомовну школу до Рівного. Знайшли такий вишуканий спосіб не вчити українську мову.

Єдино правильним розв'язанням питання про вивчення мов у республіці мало бути обов'язкове і рівноправне вивчення як російської, так і української мов. Але партійне керівництво вибрало інший шлях – шлях відкритої русифікації. У містах кількість українських шкіл різко зменшилась, а у Харкові, Донецьку, Одесі вони практично зникли. Ця біда лежала на поверхні, водночас це був добре продуманий план русифікації на довгі роки, наслідки чого яскраво проявляються уже в незалежній Україні.

Після служби в Радянській армії мені довелося певний час працювати в м. Рівному, де теж відчувалось, що українська мова стає другорядною. Частина людей вважали її недостойною освіченої людини, відверто глузували із селян, що розмовляли українською з домішками місцевої говірки. Цю тенденцію відчув я сам, почав відкрито засуджувати такий принизливий стан рідної мови, виклав свої думки з цього питання у листі до друга, що мешкав у Харкові. Лист чомусь потрапив у КДБ, і наше листування почали перевіряти (поставили на ПК-перевірку кореспонденції). З того часу я став перебувати «під наглядом» на довгий час. Довідався про таку «турботу» органів безпеки набагато пізніше, коли відчув тиск і відкрити наруту при відрахуванні з навчання у Львівському університеті в 1972 році. Мусив їхати далі: вступив на підготовче відділення в Київський університет, що не став справедливішим для мене, і довгі руки каральної контори все повторили, потім – третій вступ, до Одеського універси-

тету. Це стало дуже сміливим і занадто настирливим фактом для гебешників, щось там, у надрах їхньої контори, змінилось чи не так крутнулось якесь коліщатко, і я успішно завершив на стаціонарній формі навчання юридичний факультет Одеського університету в 1980 році. Запрошували на бесіду, пропонували співпрацю, відмовився, натякали на переслідування, але минулося. У народі кажуть: за моє жито мене ж і бито.

Шкільництво, або по-сучасному освітанство, було споконвіку шанованим на Україні, а особливо в її західних областях. Так і на Волині батьки тишили себе надією та знали, що їхні діти за рахунок освіченості зможуть вирватися із лабет нужденності, тож досить прискіпливо приглядалися до всяких змін в освітянській галузі. А з ними ніхто не радився і їх не запитували. Всілякі заходи та переміни відбувалися повсякчас. З одинадцятирічного терміну навчання у 1966 році знову перейшли на десятирічний. Дивний експеримент проіснував всього чотири роки. А з 1967 року почався перехід на нові програми і підручники, процес тривав десять років і завершився у 1977 році.

За цей період потрібно було завершити перехід до загальної обов'язкової середньої освіти. Було прийнято ряд постанов та «Основи законодавства СРСР та союзних республік про народну освіту», які визначили особливості навчального процесу на майбутні роки. В Конституції УРСР було закріплено положення про загальну і обов'язкову середню освіту молоді. Середня освіта запроваджувалася додатково і через середню спеціальну освіту та систему професійно-технічного навчання. Уже до кінця 1970-х років 99% випускників восьмих класів продовжували навчатися або в 9-11 класах загальноосвітньої школи, або в середніх спеціальних та професійно-технічних закладах. Тобто система середньої освіти охопила практично все підростаюче покоління.

Змінилася структура школи, початкове навчання завершувалося за три роки замість чотирьох, у старших класах були введені факультативні заняття з різних галузей знань. Була розширена мережа шкіл із поглибленим вивченням окремих предметів, все ширше запроваджувалася кабінетна система навчання. Різко змінився харак-

тер виробничого навчання, зокрема, набули широкого поширення міжшкільні навчально-виробничі комбінати, в яких учні здобували початкову професійну підготовку. Посилилася політизація навчально-виховного процесу: із середини 1960-х років було введено спеціальний курс суспільствознавства, із 1972 року в усіх середніх школах була запроваджена початкова військова підготовка, а з 1975 року у восьмих класах почали вивчати предмет "Основи радянської держави та права".

Але бажаних успіхів не було досягнуто. Цьому заважали догматизм та консерватизм, що процвітали в педагогічній науці та освітянському відомстві. Система шкільного навчання відзначалася формалізмом та заорганізованістю. Питома вага видатків на освіту в бюджеті держави знижувалась. У 1950-х роках в УРСР на освіту витрачали 10% національного прибутку. Це був найбільший показник у світі. Вже у 1960-1980-х роках він почав невинно падати, чого не було в жодній країні, і досяг 7%. Значно нижче світових стандартів була в УРСР і матеріальна база освіти.

У середніх школах у 1980-х роках на кожного учня припадало обладнання на 60 крб., а в Швеції, наприклад, на 1000 доларів. Злиднений матеріальний стан не міг не позначитися на рівні освіти. Заробітна плата вчителів залишалася низькою, і в середній школі стало помітним переважання серед шкільних педагогів жінок. Чоловіки просто були не в змозі утримувати сім'ю на таку низьку зарплату. Стало помітно, що розвиток освіти у нашій країні відстає від світового рівня. Щось потрібно було міняти.

В 1984 році Верховна Рада СРСР схвалила «Основні напрямки реформ загальноосвітньої і професійної школи». Відповідно до цього документа вносилися значні зміни у зміст навчально-виховного процесу, увага концентрувалася на оволодінні учнями конкретними знаннями з технічних, економічних, та суспільних наук. Одночасно запроваджувалося навчання дітей із шести років, восьмирічки були реорганізовані в дев'ятирічки, а десятирічки в одинадцятирічки. Але, як завжди, грошей виділялося мало, ідеологічний тиск з боку комуністичної партії в освітянській справі зростає, посилювалася централізація управління системою освіти, відкрито і тупо ігнорувались

національні особливості школи, що і призвело до зриву реформ. За 1965-1985 роки різко звузилася сфера вжитку у школі української мови, зменшувалась мережа українських шкіл у республіці, у великих містах на сході та півдні вони зовсім зникли. Лише половина дітей вчилися в українських школах, переважно в сільській місцевості.

У моєму селі зусиллями трудового колективу дослідного господарства «Тучинське», я маю на увазі зароблені ним кошти, було споруджено нову школу на 720 учнів. Завершився період мандрів школярів та вчителів по різних, як правило, не пристосованих до навчання, приміщеннях. Звичайно, це було певним досягненням. При зустрічах випускників попередніх років ніхто не висловив захвату від самого проекту школи, вона не стала окрасою села, не захоплює, навпаки – гірко розчаровує. Розмазана на місцевості, незручна та незграбна, – такими та подібними словами наділяють знамениту тучинську школу з віковими традиціями.

Знаю, що тоді не було громадських слухань, важко було знайти генерального підрядника, включити будову у план робіт будівельних організацій. Це було навіть складніше, ніж віднайти кошти, але хто підсунув для села такий недолугий проект, де були очі замовників, чим думали?

Гордимся, звичайно, рідною школою, тут завжди були, є і будуть чудові фахівці, вчителі високого ґатибу. Але оскомина від просторового розміщення школи, що має столітню історію, не зникає. Можна проїхати вулицею поруч і не помітити шкільного ансамблю. Та, зрештою, його й немає. Лише триповерхова, компактна, прибудована або вбудована в історичну Червону школу, з продуманою пришкільною територією, могла відповідати традиціям села. Скажете, що критикувати легко. кожен вважає себе знавцем і героєм після битви. Згоден, але для такої історичної школи, як не крути, проект недолугий. Це невдала архітектура та просторове розміщення і такий проект типовим для держави не став. А як проект індивідуальний, не витримує ніякої критики. Немає питань до новозбудованої лікарні, Будинку культури, приміщення сільради, житлових будинків, ряду магазинів та окремих радгоспних приміщень. Хоча і помпезно побудовано, у стилі того часу, але не сіро і з певним смаком. Ось такою помпезною мала

бути саме школа, якимись дрібними архітектурними елементами поєднана зі школою-матір'ю – Червоною. Але це вже лише емоції. Коли б це були лише мої, то змовчав би, а то сотень односельців та випускників цієї елітарної школи, які просили викласти їхню думку.

В Україні за тоталітарної системи не існувало національної школи в тому розумінні, де учням дають не лише знання, а й виховують їх в пошані до рідної мови, культури, традицій, звичаїв та звичок, побуту та прищеплюють національну свідомість. Не дарма ми так уважно прослідкували розвиток шкільництва за царських часів та в період польського панування в селах Волині, а щоб зрозуміти, що кожна влада дуже дбає про розвиток національної свідомості молодого покоління і витрачає на це гроші та зусилля освітян.

Поширенню російської мови у національних республіках сприяли спеціальні постанови уряду СРСР. Не хочу їх перераховувати, але ці «додаткові заходи» з удосконалення вивчення російської мови остаточно порвали українізм. Вчителям російської мови було встановлено 15% надбавки до окладів, класи, де було понад 25 учнів, на уроках російської мови поділялися на групи, у російських школах стало поширеним явищем звільняти учнів від вивчення української мови та літератури.

Сам собі думаю, чому тепер, в незалежній Україні, така безхребетна політика в галузі національної освіти? Прожили 18 років у власній державі, а й досі боїмося тестування при вступі до вишів проводити виключно українською мовою. Ото нас підсадили на голку бездуховності і зробили бездумними «хохлами», неможливо іржкою вивести. Прикриваються міфічною двомовністю, а фактично хочуть узаконити право навічно не вчити мову титульної нації, а окремі достойники (Литвин, Колісниченко тощо) знову педалюють можливість зробити російську мову мовою міжнаціонального спілкування. Хто забороняє спілкуватися? Повна нісенітниця, не прагнуть же англійці зробити англійську мову мовою квазіважливою. Вчи і знай десятки мов, чим більше, тим краще.

Знати державну мову зобов'язаний будь-який громадянин, який, бузумовно, має громадянство, і без

будь-яких виключень. В іншому разі шукай собі комфортнішу ситуацію – в'їзд та виїзд у нас вирізняються демократичними засадами. Та де там, придумують різні приморочки, на кшталт: а яка різниця, якою мовою розмовляти тощо. Усереднений українець починається в школі. Прохання не висовуватися – щоденна трагедія тисяч школярів. Мовчи, сиди тихо, будь середнім – фактично ніяким. Чи не родом з дитинства наше доросле скраюхатство? Ми наче живемо в Україні й наче маємо повне право говорити рідною мовою. Але спробуйте в Криму запитати продавця, скільки коштує його кавун. Реакція бідлаха буде рівнозначна запитанню, чи є життя на Марсі. А очі – ну, може, трішечки менші, ніж його кавун. Ще один приклад. Мій племінник цьогоріч пішов до першого класу однієї з київських шкіл, каже співачка Росава. Дитина не може зрозуміти, чому, як тільки лунає дзвінок на перерву, вчителька, яка щойно розмовляла українською, миттєво переходить на російську: «І не забудьте передать родітелям..» Бо виходить, вчителі граються в українську школу, а політики – в українську державу. Тільки хтось цвенькне незграбною російською два слова, абсолютна більшість запопадливо пригинаючись, переходить на російський суржик чи відповідний сленг. Ця низи́сть – зі школи, середньої та вищої, де русифікація була насильницькою, і народ почав плазувати, прилаштуватися.

У 2009 році уряд видав постанову, що зобов'язує вчителів розмовляти українською не тільки на уроках, а й у робочий час. Так легенько, наче стидуючись, сіячам розумного і доброго подали дороговказ вивчати українську не для галочки, а бути прикладом свідомого вчительства. Одначе відразу знайшлися й ті, хто заговорив про насильницьку українізацію шкіл. Хочуть, щоб і рота на цю тему не відкривали, мовляв, мовчіть, це не на часі. Мене самого вразила ситуація, коли я в Києві на вулиці Жмеринській зайшов з онукою на подвір'я прекрасно збудованої (два спортивні зали, басейн) спеціалізованої школи з поглибленим вивченням української мови та літератури імені О. Гончара і запитав вчительку, де тут вхід до вчительської кімнати, то мені відповіли: «А зачем вам, здесь везде охрана». Що треба, щоб хоч тут вчителі були

прикладом? Часу пройшло обмаль, урядову постанову відмінили, інший Президент з новими коаліціантами вже думають, як на законодавчому рівні зробити щось таке, щоб обійти вимоги Конституції щодо однієї державної мови і дозволити не вчити українську мову. Щось комусь свербить, всупереч копіткому, розумному державному підходу до складних мовних питань – знову махають шаблями.

Окремі острівці національної школи теж страждають меншовартістю. У Києві ситуація, на мою думку, зараз така, що, як це не дивно звучить, просто дедалі рідше людей дивує українська, окремі чемно вибачаються, що не можуть відповісти українською. А переважає російський суржик.

Наважуся та викладу свої роздуми над тим, як у наш час розрізняються українці за своїм етнічним походженням. До першої групи належать національно-свідомі українці, що вважають себе українцями без вагань та роздумів. Це люди з українським духом, українською ідеєю та українською самоідентифікацією. Всупереч розхожій думці, таких не дуже багато. Особливо мало їх на Сході (Донецьк, Харків тощо), на Півдні (Одеса, Миколаїв тощо) і в Криму. Іноді я думаю, що їх там буквально сотні. Тримаю в руках працю В.О. Романцова «Українці на одвічних землях (17-21 століття)», де автор толково подає статистичні дані про рух українського етносу в різні часи і з різних причин, як в Україні, так і за її межами. Співставляю свої відверті роздуми і знаходжу певну подібність, звичайно, умовну.

До другого великого загону належать так звані «хохли». Це несвідомі українці, здебільшого жителі пригородів, маленьких містечок, сіл та селищ, які все життя зі шкури лізуть, щоб утвердитись у великій місті, розчинитися там і стати «городськими». Дуже швидко гублять українську ментальність і готові називати себе хоч і бусурманами. Але за належного впливу, мудрого національного виховання, розумних соціальних пільг та належної національної терпимості у них прокидаються зародки національної свідомості, вони починають задумуватися над своїм корінням. Це підгнилий, але великий резерв майбутньої, світлої, доброї України. І вона такою буде.

До третього чималого ешалону належать малороси. Це українці за походженням, їхні діди та прадіди були репа-

ними українцями, а теперішні малороси мову материнську вже втратили і не помічають цього. Скрізь користуються російською, іншої не знають і знати не хочуть. У своїй масі орієнтуються на Росію, російську культуру. Це вчорашні вихідці з села, все українське їм нічого не варте, своєї мови цураються, вона їх дратує. Серед них зустрічаються войовничі, непримиренні українофоби, що люто ненавидять всіх західняків і називають їх не інакше як бандерами. Ця малоросійська маса щільно гуртується під знаменами окремих відомих партій, вичікує, мов круки. Серед них багато тих, хто відверто настальгує за радянською владою, в незалежній Україні вони ходять своїми дверима і користують державність лише в своїх шкурних питаннях. Малороси йдуть не до кінця, зрідка оглядаються, бо держава зіпнеться на рівні ноги, і вони тоді, здебільшого з кон'юктурних міркувань, хитнуться в бік України. Їхня ненависть до побуту, звичок, мови, культури та всього українського, є надія, зникне. На це потрібен довгий, добре примусово провітрений час, а він неодмінно прийде.

Ще є велика кількість етнічних за походженням українців, але вони в другому чи третьому поколіннях відцуралися від України і тільки по їхніх типових українських прізвищах добре видно, що це вчорашні українці. На мою думку, вони і не мріють бути українцями, зросійшилися, зарубали собі на носі і навічно прикипили до Росії. Для резерву національного українського загону, на жаль, вони майже втрачені. Висновок один: все потрібно мудро плекати, пестити, але не гнутись. У молоді має з'явитися економічна мотивація, щоб вивчати рідну мову. Молодь має відчутти, що достойне знання української їй обов'язково знадобиться. Від цього в майбутньому залежатимуть їхня кар'єра і зарплата. Дуже повільно, але цей процес іде, і так має бути, і буде. Мої гострі й гіркі слова, може, десь несправедливі, але щирі, із дна серця, це крик розпуки. "Ну що б, здавалося, слова..."

При узагальненні видно, що запропоновані реформи часто породжували нові проблеми, природа системи не мінялася. Але це не применшує значення важливих змін. Припинилися масові репресії, "золотий" час стукацтва

минув і свіжий вітер почав заходити в кожную щпаринку, матеріальний стан людей значно зріс. Але ще жорстко діяла цензура, каралось інакомислення та дисиденство.

Тому будь-які половинчасті реформи були приречені на невдачу. І лише зміна політичного курсу від лібералізації до консерватизму припинила реформаторство. Брежневське керівництво пішло шляхом, що забезпечував розвиток країни і в той же час нічого кардинально не змінював в існуючій системі. Цей період життя країни до середини 80-х років назвуть «застоем». Країна не стояла, розвиток був, але темпи цього росту уповільнювались.

Україна у складі СРСР сповзала до кризи. Критика хрущовського волюнтаризму та суб'єктивізму на практиці звелася до заперечення спроб оновлення суспільства, саме Центр розробляв тепер плани, нормативи, директиви і розсилав їх на місця. Формування структури виробництва, розміщення суб'єктів індустрії, розподіл виробленої продукції – все це було компетенцією Москви.

УРСР стає заручницею економічної стратегії Центру. Не враховуються ані місцева специфіка, ані природні особливості України. Зокрема, в 1967 році було вибрано майданчик під будівництво ЧАЕС, усього за кілька десятків кілометрів від Києва. Ідеологом певних змін в промисловості (госпрозрахунок, об'єднання партійних організацій та радянських органів тощо) став О.Косигін. Адміністративно-командна система управління розросталася.

У ситуації, коли на місцях перший секретар комітету партії був фактичним господарем на підлеглий території, стали масово з'являтися підлабузники, кар'єристи, хабарники. Почали крутити кадрами. П.Шелест – висуванець Хрущова, Перший секретар ЦК Компартії України, який потім брав активну участь у відстороненні Хрущова від влади, був не цілком типовим представником вищої партійної номенклатури. Існує думка про причетність Шелеста до ідей українського автономізму, він прихильно ставився до розширення рамок вживання української мови. На нараді ректорів вузів УРСР у 1965 році було прийнято рішення про переведення вищої школи на українську мову викладання. Сам Шелест навіть на партійних з'їздах користувався українською мовою. Він ухилявся від

цькування письменника О.Гончара за його роман «Собор» у 1969 році, що його розпочав О.Ватченко, який очолював Дніпропетровський обком партії.

Разом з тим арешти дисидентів не могли відбуватися без його відома, він підтримав вторгнення військ Варшавського Договору в Чехословаччину в 1968 році. Керував Шелест республіканською партійною організацією авторитарно, не вагаючись усував будь-кого, хто йому перечив. Незалежний стиль у керівництві, несхильність до дрібниць виконувати вказівки з Центру, небажання улещуватися перед Генсеком та М.Сусловим, вольовий напористий характер Шелеста набридли Брежнєву, і він вирішив замінити його вихідцем із Дніпропетровщини В.Щербицьким, відданою йому людиною. Треба мільярд пудів хліба – буде, треба 5 млн. тонн цукру – буде. Якою ціною, для чого, що з того простим трударям, як це вплине на стан довкілля – це не бентежило партійну владу. Надійшла команда, значить, треба виконувати, за нас уже там подумали. Прибалти були хитріші і не такі запопадливі, посилалися на шкідників, вводили рослинний карантин, тягнули час. Як приклад мною подано цей факт досить детально, бо треба зрозуміти, що те, що творилось у верхах, відбувалось і на нижчому рівні.

Необмеженими господарями на своїх територіях були секретарі райкомів, міськкомів, обкомів партії. Саме ці люди винні у стагнації суспільства і саме вони безжально розправлялися з неугодними, з тими, хто мав власну точку зору, чесними і принциповими людьми. Щербицький, на відміну від Шелеста, ні на крок не відступав від курсу, призначеного Москвою. У республіці посилилася русифікація, сам Щербицький підкреслено спілкувався російською мовою.

Керував державою партапарат, посилювалися безгосподарність і безвідповідальність, панувала атмосфера вседозволеності для своїх, а всім іншим – закон. Стала звичною практика приписок, показуха та парадна метушня, розбіжність між словом та ділом. У такій гнітючій обстановці деякі керівники з оточення Брежнєва зрозуміли: потрібні зміни, інакше існуюча система загине і придушить чисто всіх. А що в цей час робив простий народ, як

жив? Пристосувався до демагогії, приписок, брехні, без упину тягнув все необхідне із заводів та фабрик до хати, з'явився навіть термін «несун». Люди бігали з одного підприємства на інше, шукали тепле місце, робочих місць було безмежно. Усе це тягарем лягало на виробництво і повільно руйнувало економічні структури. Поети мудро підмітили: "...одним мы принципам верны: страна ворует у народа, народ ворует у страны".

Мабуть, головною причиною падіння авторитету Хрущова була його невдала аграрна політика. Нове керівництво країни це зрозуміло і свою діяльність почало з реформ на селі. Навіть не знаю, як коротко подати цей епатажний період. Заходів було багато, схвалено новий порядок закупок сільськогосподарської продукції, підвищувалися заготівельні ціни та встановлювалися грошові надбавки, складалися плани щодо розширення електрифікації виробництва на селі, його хімізації, меліорації тощо. Росла сума капіталовкладень в розвиток села. В аграрний сектор було вкладено у 80-роки до 27% усіх капіталовкладень у народне господарство УРСР, що дало певну віддачу. Зросла врожайність: зернових у 1985 році – до 25 центнерів з гектара, цукрових буряків – до 266 центнерів. Набагато більше вироблялося м'яса й молока. Але цього було недостатньо, і держава продовжувала закуповувати продовольство за кордоном.

Стало необхідним і неминучим залучення до сільгоспробіт під виглядом шефства студентів, школярів, службовців, робітників. Ця праця була дуже неефективною і дією допомогти не могла. Продовольча програма залишилася не виконаною. Адміністративно-командні методи керування економікою себе повністю вичерпали. В черговий раз народне господарство УРСР опинилося в кризовій ситуації.

Парадокс, але стало помітним зростання грошових прибутків, хоча обсяги виробництва та реалізації товарів народного споживання значно відстали від потреб населення. Тому черги біля прилавків магазинів та різного роду дефіцити залишалися постійною прикметою радянського способу життя. Куди дівати нереалізовані кошти? Їх почали активно нести до державних ощадкас. Радянська влада гордилася цим, а на початку 1990-х років абсолютна більшість вкла-

дів знецінилася, вкладені кошти в більшості так і не були реалізовані. Вже у незалежній Україні повернули частині людей по одній тисячі гривень, що теж не дало великої користі і породило підвищення цін та зростання інфляції. Ото зачароване коло, як не крути, а все і завжди у нас лягає на плечі простого люду. І як він терпить цю наругу над собою до наших днів, просто незрозуміло. Чим ближче до нашої доби, тим важче подати основні питання української історії.

УКРАЇНЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Цей феномен відзначають всі без винятку дослідники цього періоду. Чому так важко зрозуміти рушійні сили вітчизняної історії радянського періоду? УРСР була цілком розмита і підпорядкована інтересам центральних відомств, у республіці небувалих розмірів набувала русифікація, природні ресурси нещадно грабувалися, наростала загроза екологічної катастрофи. Всі монографії були сіренькими, підхвалювали керівну роль партії, наукові дискусії швидко виродились у просте базікання, а пухлини росли, про них вважали за краще не говорити. Велику ціну платив український народ за дехристиянізацію, за відлучення від національних джерел духовності.

Партійно-радянське керівництво знало про кризові явища в країні, але ретельно приховувало цю інформацію від громадськості. У верхніх ешелонах не було єдності стосовно подальших шляхів розвитку. Одні кликали просто посилити адміністративно-командні методи та дисципліну – і все буде швидко виправлено, інші вважали, що не потрібно поспішати до істотних змін, все розсмокчеться, треба триматися старого курсу, треті волали про здійснення реформ. Перемогли прибічники М.С.Горбачова та натхненники радикальних реформ.

Від задуму до чину дорога тільки в думці коротка, а в дійсному житті довга, черенкувата та важка. Почалася доба перебудови, і першим її гаслом стало прискорення, яке розпочалося в народному господарстві. Але відразу з'ясувалося, що кількість виробленої продукції не збігається з якістю. Висувалися грандіозні плани, та нічого принци-

пово нового в цьому не було. Ще був свіжим у пам'яті багатьох людей грандіозний план побудови комунізму за двадцять років (до 1980 року) і його скандальний провал. Згодом взяли курс на радикальну економічну реформу і мали перейти до економічних методів управління.

Державні підприємства переходили на принцип господарського та самофінансування, з'явився метод орендного підряду. В республіці на кінець 1989 року на орендний підряд перейшло 180 великих промислових підприємств, з'явилися спільні підприємства із залученням іноземного капіталу. Проте диктат залишався, господарська діяльність була жорстко регламентована, в тому числі державним замовленням. Але окремі меткі керівники відчували певне ослаблення контролю і скористалися цією продухою. Почали безпідставно занижувати виробничі плани, збільшувати прибуток за рахунок підвищення цін. Підприємствам було надано право підвищувати заробітну плату своїм працівникам за рахунок власних ресурсів, і негайно заробітна плата почала випереджати темпи зростання продуктивності праці.

Знову дефіцит, нове, але зрозуміле поняття «інфляція». Соціальна напруга у суспільстві почала наростати. 19 листопада 1986 року прийнято закон «Про індивідуальну трудову діяльність», а 26 травня 1988 року – Закон «Про кооперацію в СРСР». Курок спустили, і почався бурхливий розвиток цих форм трудової діяльності. Туди занурились найбільш активні та ділові особи, колишні «цеховики» та люди, в душах яких ще тліла самостійна господарська жилка. І на світ божий вигулькнули перші офіційні та підпільні мільйонери. Розпочався дикий процес першочергового накопичення капіталу. Вели свою діяльність заповзято, посилали на всі боки гвалти та лементи, бо не почували особливої можливості оборонятися від податкового тягаря. Торгівля, сфера послуг дала їм можливість дуже швидко отримати високі прибутки, і вже в 1990 році до мільйона осіб було зайнято в кооперативній та індивідуальній трудовій діяльності. У виробництві матеріальних благ ця діяльність розвивалася дуже повільно. Тому діяльність кооперативів та приватників викликала у значної частини населення стійку неприязнь, їх ототожнювали зі

спекулянтами. Не набули широкого поширення сімейний підряд, земельна оренда та фермерство в сільському господарстві. Селяни, не маючи чим обробляти землю, позбавлені можливості придбати техніку, добрива, паливно-мастильні матеріали, не рвалися до фермерства та до оренди, належних правових та економічних важелів для них ніхто не хотів надати. Туди на перших порах пішли лише відчайдухи або повні нікчеми.

А тут ще новим формам господарювання на селі чинили серйозний опір захисники колгоспно-радгоспного ладу. Серед них були не тільки представники місцевої влади, яким ці явища загрожували втратою монополії на владу, а й чимало простих селян. Останні звикли до радянської зрівнялівки, пригрілися біля сільського керівництва, втратили навик самостійного господарювання і боялися нових куркулів. А місцева партноменклатура вміло підігрівла подібні настрої. З висоти сьогодення дуже добре видно помилки та прорахунки. Цю справді велику державну справу мали детально продумати, донести до серця кожного селянина, створити державний селянський банк, надати пільги, налагодити ринки збуту тощо. І де б ми уже були зі своїми ґрунтами! Але історія не любить умовного способу мислення...

На Волині, куди радянська влада прийшла фактично в повоєнний час і де ще жила в пам'яті людей приватна форма господарювання, радянська влада за короткий час зуміла витравити рештки самостійності, ініціативи, відбила споконвічну любов селянина до землі і зробила його фактично найманцем. У 1991 році в Україні налічувалося тільки 2 тисячі фермерських господарств, де працювало на благодатних землях лише 5 тис. осіб. Ось як нас вели до світлої мети...

Апробований світом цивілізований шлях фермерства замулили, підмінили різними підкладками, підставними тозами, артілями, товариствами орендарів тощо. Все тасували під себе та своїх прибічників, прикриваючись гарними гаслами. А справді по-державному, ніхто не діяв і не хотів цього в той час робити. Тепер маємо наслідки. Багатої країни з бідним та розумно не реформованим сільським господарством ніхто ще не побудував, хоч як не пнишь. Але щоб дійти, то треба йти, а не гратись у державу.

Навіть у складних умовах теперішньої кризи, коли вона «злизала» бюджет села, нам є чим пишатися. Хлібороби 2008 року зібрали рекордний врожай зернових за всі часи існування України, включаючи радянську добу, трохи менший був урожай 2009 року (на 7 млн. тонн). Аграрії вивели країну на третє місце в світі за обсягами експорту зерна, здивувавши всіх. Радіючи трьому місцю на світовому п'єдесталі, слід уточнити, що відбулось це завдяки експорту фуражного зерна (24,4 млн. тонн). А за вивезенням пшениці та пшеничного борошна ми на шостому місці. Тому секретаріат СОТ – світової купецької гільдії – чітко класифікував Україну як постачальника сировини. Нас має цікавити не стільки вал, а в першу чергу якість.

Наразі третину всього зерна намолочують особисті селянські господарства. Це збіжжя на класи не поділяється, в бік портів на експорт не рухається, це «мертве» зерно, але воно зараховується до продовольчого активу.

Сам собі думаю: ми можемо дивувати світ, але якою ціною. За кордоном опинився весь ріпак. Із зібраних в 2009 році 3,2 млн. тонн в Україні лишилась дециця – лише на розплід. Наші заводи можуть хоч сьогодні виробляти 600 тисяч тонн біопалива. Бракує волі та розумних підходів в уряді. Олії в жовтні 2009 року олійно-жирові комбінати виробили 290 тис. тонн. Абсолютний місячний рекорд.

Нормальне фінансування галузі може дуже швидко привести до розбудови села та його інфраструктури навіть тепер. А зараз ті, хто прикипів до сільської глибинки, просто животіють, майже 14 тисяч сільських населених пунктів не мають жодного підприємства, організації чи іншого суб'єкта господарювання, де б можна чимось зайняти руки. Тих, хто працює на умовах самозайнятості, а фактично треба сказати – на власному городі, уже біля 3 млн осіб. Хто має роботу – на коні. Хоча які там статки, бо є регіональні інкубатори (Волинь, Одещина), де зарплата не перевищує прожитковий мінімум. Це як приклад, що шляхів вирішення проблем села існує чимало. Але хто поведе, яким шляхом?

У теперішніх українських аграрних бонз нестерпна сверблячка за минулим. Так, там, у минулому, було чимало мудрого і повчального, набутий досвід потрібно успішно трансформувати у сучасний стан села,

показувати шляхи вирішення аграрних проблем, готувати молоді кадри не формально і витягувати їх із рукава, як джокер, а вчити терпеливо, повсякдено, довіряти їм важливі нові справи – і вони гори звернуть. Мені цікаво, яким буде дослідне господарство «Тучинське», коли, в порядку експерименту, його керівник піде у довгострокову відпустку: місяць, два, шість. Ось тоді буде зрозуміло, чи є достойні учні у вчителя. І це є типовим для всієї країни: досягають певних успіхів, замикають все на собі, егоїзм бере гору, окремі почивають на лаврах і зрідка повчають з високих трибун.

Більше 200 осіб дослідне господарство «Тучинське» за власні кошти вивчило у вишах та коледжах. Де віддача? Розійшлися по світах, розумію їх, це природний пошук більш комфортного життя. Але мають бути послідовники, їм потрібна довіра і підтримка, певна самостійність і право на пошук та мудрість вчителя. І коли учні своєю звитягою перевершать вчителя, тоді вчитель стає богом (звичайно, у переносному значенні цього слова).

2 серпня 1990 року Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про економічну самостійність Української РСР». За цим законом було визнано власність народу на національне багатство та національний дохід, рівноправність різних форм власності та їх державний захист, введення національної грошової одиниці, митниці, повна господарська самостійність і свобода підприємців та всіх юридичних і фізичних осіб у рамках законів. Але союзний центр не поспішав ділитися владою з республіками. Уряд України на початку 1991 року контролював лише 5% потенціалу республіки, вся інша промислова продукція вироблялася на підприємствах союзного підпорядкування. Хід реформ наштовхнувся на шалений опір бюрократичного апарату, і виявилось, що створений більшовиками економічний механізм не підлягає реформуванню, планова система не сприймала ринкової економіки. Все нагадувало Охрїмову свитку: куди не тягни, кругом дірка. Поліці магазинів геть спорожніли, становий хребет економіки тріщав і ось-ось мав лопнути.

Свідомо не буду торкатися кризового стану економіки в цей час та падіння рівня життя. Уже в кінці 1988 року

значно підвищилася суспільно-політична активність народних мас, пожвавився робітничий рух та почала зароджуватись багатопартійність, ширилося виникнення самодіяльних громадських організацій.

Долаючи опір русифікаторів, під тиском національно-демократичної громадськості 8 грудня 1989 року Верховна Рада УРСР прийняла «Закон про мови в Українській РСР», що вже суттєво устарів, але діє досі. Українська мова набула статусу державної. Сфера її використання істотно розширилася. Це вимагає окремого дослідження і не є темою нашого нарису. Перебудова, задумана М.С.Горбачовим, виявилася марною потугою. Створений за роки радянської влади економічний механізм, скільки туди не лий мастила, прокручувався важко і не піддавався ремонту. Система казнокрадства, як дружина Цезаря, залишалася поза підозрою. Життя вимагало нового механізму, і він почав набирати обертів. Крах комуністичної ідеології у свідомості мільйонів радянських людей неминуче вів до краху радянської політичної системи.

Перебудова стрімко переростала в антикомуністичну, демократичну революцію, поєднану з національно-визвольним рухом. Рушійною силою цієї революції були народні маси, що пробудились і вийшли на вулиці міст і сіл, влаштовували ланцюги злуки, протестували, страйкували – підштовхували стару тоталітарну систему до безодні. В авангарді цієї боротьби була демократична, національно свідомою частина суспільства, переважно з інтелігенції, учасники дисидентського руху, справжні патріоти України з різних прошарків суспільства. Знову, як у 1917 році, настав історичний момент для українців на зламі тисячоліть, який потрібно було використати і здобути власну державу. Дав Бог, на цей раз все збулося. Коли подивитися наскоком і зоддаля, то за останні 200 років Україна не менше як п'ять-шість разів або тримала в руках свободу і незалежність, або була поруч, геть щільно-щільно біля заповітної мрії і на злеті з ряду причин марнувала свій шанс.

Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року та Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 року безкровно підвели підсумок багатолітніх прагнень українського люду. Усе світове товариство переконалося, що

український народ хоче жити у своїй власній державі, прагне бути господарем на своїй землі. Мій народ все зробив для ліквідації комуністичної системи, але з певного ряду причин не відчував ці події як революцію. В країні не знайшлося і не могло в цей час бути консолідованої політичної сили, що організувала б злам тоталітарної влади. Все зробили мудрі прості українці вкупі з іншими народами та народностями, що населяють нашу чудову землю. Тривалі і дуже складні трансформаційні процеси, що відбуваються в країні ось уже майже два десятиліття, сіють смуток та біль, неперевершену радість і торжество, зневагу та огиду, добро та надію. Сумно, але це вже українська традиція – ми утверджуємо нашу гідність ніби хвилями: за підйомом – спад, а замість громадського контролю за власними правами – розмиті обрії національної меншовартості. А чи може бути інакше? Уже інший приклад, що екстраполює інший час, але є показовим. За 53 роки радянської влади (з 1926 по 1979) коефіцієнт відтворення росіян в СРСР був у 9,2 раза вищим, ніж українців (76,6 і 8,3%) відповідно. Мінімальні втрати українського етносу в Радянському союзі за ці роки становили 21,3 млн. осіб. (“Дзеркало тижня” від 12 грудня 2009 року).

Запуцений радянською владою в часи голодомору маховик геноциду українського народу спотворив основні демографічні процеси. Геноцид українського народу в СРСР мав класовий характер, знищувалися заможні селяни, яких в той час серед українців була більшість. Проте переважна більшість російських істориків, навіть ліберально-демократичних напрямків, вперто не хочуть помічати цієї специфіки і заперечують елементи геноциду українського народу з боку радянської влади.

Думаю, що російська історична та суспільно-політична думка ще не готова визнати, що радянська влада – російська влада. Це важко сприйняти, бо тиражується хибна думка про чужорідність комунізму менталітетові російського народу. Безумовно, радянська влада завдала страшного удару по російському етносу, знищила чи не найкращу його частину. Але більшість російського народу визнала цю більшовицьку владу своєю і підтримала її.

Для українців, як і для майже всіх інших народів СРСР,

радянська влада була чужою. Переважна більшість українських селян 20-30 років, а в Західній Україні в 40-х роках ХХ ст., сприймали радянську владу негативно і боролися з нею різними способами. І зовсім не дивно, що головне вістря своєї національної та класової боротьби більшовики, розібравшись із колишнім панівним класом, спрямували проти українського селянства. Цьому є тисячі доказів.

Біда та й годі... Внуки та правнуки розстріляних, засланих, замордованих, репресованих українців живуть у містах, які називаються іменами катів їхніх дідів. Ходять вулицями і проспектами з типово радянськими назвами, із задоволенням дивляться «героїчні» фільми про радянських чекістів, смершівців та російських ментів.

Масова байдужість і невігластво оселились у наших душах. Ми маємо швидко трансформувати економіку, провести реформи, бо інакше розчинимось, і все зведеться до шаровар та оселедця, українцям залишать місце національного екзоту, віддаленого від реального життя. Так уже було не раз. Тепер потрібно стати кмітливими та мудрими. Цьому вчить нас історія.

На нашій землі зародилася світова цивілізація і виникла перша держава «Аратта» – 7 тисяч 500 років тому. Кам'яна могила з першим у світі дошумерським клинописом, датованим 12-тисячним роком до нашої ери, який титанічною працею розшифрував Анатолій Кафішин, знаходиться також в Україні. Наші пісні звучать мовою землі, звідки пішли всі індоєвропейські мови. І досі найвідоміші пекарі світу випікають хліб на українській заквасці. Ми завезли до Америки кораблями карпатські жолуді разом із дикими кабанамі. У Північній Каліфорнії шумлять вітами велетенські дуби – ці найперші гості зі слов'янських земель – і вражають всіх своєю величиною. Та й Конституції Пилипа Орлика вже 300 років. Хай не пнуться повчати нас Америка, Росія та Європа – одні гордо та пихато, інші – улесливо та натхненно.

Ми живемо на своїй землі вже багато тисячоліть, ми вросли в свою землю глибоким корінням. Як стверджує поет Борис Олійник:

Ми тут жили ще за часів потопу,
Наш корінь у земну вростає вісь.

І перше, ніж учити нас, Європо,
На себе ліпше збоку подивись.
Ти нас назвала хутором пихато,
Облиш: твій усміх нам не допече,
Бо ми тоді вже побілили хату,
Як ти іще не вийшла із печер.

Наразі наша північна сусідка за допомогою мови та церкви хоче на наших православних європейських землях щось небачене створити, якусь азієвропу. Все це мине. Треба лише, щоб самі були на висоті, бо світ поважає тих, хто сам себе поважає.

Коли побачив нівроку світу, дедалі частіше ловлю себе на думці: закордон дивує і захоплює, коли стрічаєшся з ним уперше. Ближче знайомство висвітлює те, що маємо й ми: блиск і злиденність, високе й низьке. Просто не треба дивитися на світ в рожевих окулярах. Він глобалізований, а люди однакові в усьому світі.

МІКРОТОПОНІМИ ТУЧИНЬСЬКОГО НАДГОРИННЯ

У різноетапному житті досліджуваної території Волині, а саме тучинського Надгориння, завжди значну роль відігравали політико-адміністративні та культурно-економічні осередки, комунікація, суспільний лад, вірування людей, збройні сутички, право та його основні риси, землекористування тощо. І все жило та живе у назвах. Прислів'я, приказки, пісні підносять окремі забуті назви до рівня символів, можна говорити про цілу енциклопедію назв, створену зусиллями багатьох наших попередників. Назва будь-якої місцевості не випадкова, а прийшла до нас здавна і дає нам певну інформацію про її особливості. В назвах, залишених нам пращурами, існують розмовно-побутові скорочення чи усічені здрібніло-пестливі та згрубіло-зневажливі варіації. Назви місцевості за довгий час зазнавали змін, рухались у бік до легкості у вимові, фіксують багатство мови в певні історичні періоди. Мікротопоніми Тучина розімкнуть вузьке коло назв місцевості нашого сьогодення і поведуть нас в сиву давнину.

Об'єкти невеликих розмірів і незначної суспільної ваги

можна звести до кількох основних груп: а) малі водні реалії – болота, озера, острівки, броди, струмки, мокрі балки, ставки, рови, трясовини, джерела, криниці; б) житлові одиниці та їх частини – хутори, присілки, вулиці, провулки тощо; в) земельні угіддя – урочища, сінокоси, випаси, вигони, поляни, сухі балки, кручі, урвища, низовини, бори, ліси, діброви, чагарники, гаї; г) об'єкти специфіки рельєфу – горби, насиши, долини, низовини, висоти, вали, городища, фортеці, кошари, токи, кар'єри, замки, торфорозробки; д) комунікаційні та меморіальні споруди – пороги, траси, стежки, перевали, мости, кладки, просіки, кургани, могили, кладовища, пам'ятники, надгробні плити, культові статуї, знаки тощо. Не претендую на виключний перелік, але потрібно усвідомити, що мікротопоніми можуть жити недовго або повністю втрачатись. Однак окремі «мікро» переживають століття, вони можуть бути відомі небагатьом, переважно тим, хто живе поблизу певної іменованої мікрореалії. Тучинське Надгориння помітно виділяється у давніх назвах своєрідної та багатой навколишньої місцевості, і через розкриття походження (етимології) ми прийдемо до їх легалізації.

Найдавніші, що прийшли до нас із давніх історичних джерел: Надлужжя – територія понад лугом, Рудка – глиниста руда земля, що слугувала селянам для різних потреб і ці копальні належним чином утримувались; Ріпище – заліснений яроч, порослий тереном і колочими реп'яхами; Щирки – колись у великій кількості росла трава щиреця; Жолоб – місцевість між двома горбами; Шкіндерівка – часті набіги татар під орудою султанських намісників, що отаборялись на високих крейдяних горах. Їх народ усіх підряд звав іскандерами. В процесі еволюції витворилось – ішкандер, шкандер, шкандерівка, шкендірівка; Біла глина – місце, де близько до поверхні залягає крейда; Гук – голосно гукали, щоб не заблукати у великому старому лісі. Старожили пам'ятають величезні старі пеньки, що осиротіло стирчали на цій місцевості і були остаточно прибрані при облаштуванні сучасного ставка; Панська лука – доглянута сіножать, утримувана паном; Писарчукова лука – сіножать, що належала роду Писарчуків; Видумка – в цій окрузі постійно була непрохідна грязюка та величезні калюжі-баюри, пробиратися доводилось із певною видумкою; Біля млина – чітко

окреслена місцевість навколо млина; Топольки – росли здавна італійські тополі; Городище – місцевість, що мала правильну підвищену форму; Котлянищина – місцевість у напрямку Полівців, Коростятина. Стояли дрімучі ліси – там у старий спосіб добували дьоготь та інші компоненти, щепу варили в котлах; Біля бойні, Біля ставу, Біля могилок, Біля тартака, Біля помпи, Біля фігури, Біля Джумів, Біля контори, Біля модрини – місцевості, що промовляють самі за себе; Бубонець – місцевість на прізвисько людини, що там відокремлено жила; Млини – місцевість біля водяних млинів на річці Горинь; Гаювка – місце, де жив гайовий; Шкільне – місцевість навколо шкільного майданчика; Ксьондзи – землі, що належали тучинському косяолу, необачний випадок при пересуванні до Гориньграда на санях двох ксьондзів, що провалилися під лід і загинули, увіковічнивши цю місцевість. Треба відзначити, що офіційно цей неординарний випадок ніде не згадується; Торховисько – місцевість, де люди примітивно добували торф; Грузьке – занадто загрозливо грузли коні; Тузова лінія – місцевість, витягнута в довжину, де стояла хата Туза; Базар – торгове місце на вершині села (торговиця); Скверик – місце, де бавилися діти у невеличкому оточенні дерев; Струківська вулиця – місце, де першим поселився старожил Струк; Полівці – швидко знищили ліс і люди стали цю місцевість звати полем, зв'язок з половцями не витримує критики, занадто зухвало; Лужок – місцевість на околиці, де постійно зберігалася волога і було багато лепехи та різнотрав'я. Тепер там ціла вулиця житлових будинків; Чернишне – річечка Чорна, а люди, що оселились тут, стали звати цю округу Чернишним (між Тучином та Микулином); Лютеранська лавка – магазин в районі лютеранської кірхи (біля лікарні); Оверчукова долина – яружне пониження, де проживав старий Оверчук; Микитенкове поле – знатний агроном Микитенко; Фільварок – територія, де розміщувалися панські господарські будівлі; Підварки – давня місцевість перед в'їзними воротами до містечка; Огенок – місцевість на лузі, яку огинає та омиває Горинь; Бараниця – у тій місцевості довгий час вичиняли шкури; Біла школа – місцевість, де діяла школа, що постійно була побілена в білий колір; Замість – все, що лежало за Старим містом; Шлях – відносно широка

дорога у напрямі Рівного; Казьонщина – державний ліс у напрямі Річиці; На грудку – підвищена місцевість; На верасах – засаджена молодим лісом пересічна місцевість; Кошари – місце, де знаходилися літні табори для худоби; Хутори – далека місцина за селом; Горбакувська хата – місцевість у напрямі села Горбів, де осадник збудував хату; Сінненське – місцевість за селом у напрямі Сінного (Садового); Кож. Завод – місцина, де стояв шкіряний завод (за лікарнею). Бродок – місце біля річечки, яку переходили через кладку; Засолка – куток на місцевості, де солили овочі; Коло бомбосховища – місце в полі, де військові зберігали снаряди та міни і огорожене колючим дротом (біля бойні); Глиняк – схил, з якого вибирали глину; Корчунок – певний простір, хаотично порослий густими кущами; На вижорах – місцевість, де пасли худобу, з характерним зволоженням та купинням; Заріччя – все, що за річкою Горинь з іншого боку.

ГОВІРКА, ГОВІР, НАРІЧЧЯ

Найменшою одиницею територіальної диференціації діалекту мови є говірка. Говірка виступає реальним засобом спілкування мешканців одного або кількох населених пунктів, принципово рівнозначна мові. Говірки відрізняються єдністю структури та протиставляються іншим говіркам набором ознак на фонетичному, акцентуаційному, граматичному рівнях. А ось уже близькі за визначальними рисами говірки утворюють групи говірок і говори. Розрізняють східнополіський, середньополіський та західнополіський говір, що складає поліське наріччя; слобожанський та степовий говір утворює південно-східне наріччя; закарпатський говір, гуцульський та бойківський говір, волинський говір та подільський складають південно-західне наріччя. Зовнішні межі говірок окреслюються пасмами і є історично рухомими. Нам відоме поширення гуцульського говору на Буковину, а поліського – на волинський. Прикладів є чимало, дослідників теж. Вабить мовознавців говір галицьких лемків та інші цікаві аспекти його змісту. Для позначення говору використовується також термін “діалект”.

Цікаво опрацював рисв'якську говірку у своєму краєзнавчому нарисі «Рисвянка та рисв'янци» Сергій Остапчук. Лишається доповнити окремими краплинами чудову інкрустацію говірок рисв'янських тучинськими перлами, бо, на мою думку, вони становлять споріднену групу говірок і не повинні загубитись, бо живуть серед нас. А народ скаже- як зав'яже.

Бедрик – сонечко;	Гнуй – гній;
Без – бузок;	Гузьок – гудзик;
Больниця – лікарня;	Гомзелити – бити;
Берок – квач,	Гицель – відловлював собак;
Бантина – кроква;	Гурманець – німець;
Бодня – діжка;	Гурок – огірок;
Бусьок – лелека;	Гучитель – вчитель;
Боїсько – стадіон;	Дишель – дишло;
Бигом – швидко;	Деветь – дев'ять;
Бурак – буряк;	Дияк – дяк;
Брустаки – цегляні блоки;	Дохтур – лікар;
Басервага – столярний уривень;	Дома – своя хата;
Ванделити – бити;	Драгли – холодець;
Вусьмеро – восьмеро;	Дихта – фанера;
Вечурки – вечірки;	Жилавий – цупкий;
Вишки – горище на хліві, клуні;	Жлуктити – багато і жадібно пити;
Ходить груба – вагітна;	Зиркае – поглядає;
Газа – гас;	Задзьобаний – рябий;
Гоцалки – танці;	Здракачі – великі очі;
Галоші – калоші;	Заюшений – налитий кров'ю, дуже сердитий;
Гукол – укол;	Запиначка – велика тепла хустка;
Гандзьоха – недогон, слабенький самогон;	Замазура – брудна людина;
Гиндик – індик;	Звар – узвар;
Генсьюр – бутель;	Заступ – лопата;
Годияло – ковдра;	Зиле – зілля;
Гора – горище на хаті;	Єдваб – шовк;
Гоко – око;	Їда – їжа;
Гордінія – жоржина;	

Їден – один;
Какава – какао;
Кугут – півень;
Кавалок – шматок;
Камізелька – теплий одяг на плечі без рукавів;
Канешно – звичайно;
Капа – покривало;
Канапа – широка лавка зі спинкою та поручнями;
Кардупель – низенька людина;
Карок – шия, що є продовженням спини;
Кемпель – головний літній убір;
Кецяти – заляпувати;
Кендох – набитий їжею великий живіт;
Кихлики – досить плоскі піроги з корицею;
Кільо – кілограм;
Кіла – грижа;
Кляса – клас;
Козляки – всякі інші гриби, крім білих;
Комнір – комір;
Коса – свиняча селезінка;
Краяти – різати хліб;
Кубинець – великий мішок;
Кулошва – холоща штанив;
Коператива – магазин;
Круль – кріль;
Крумплі – картопля;
Кусень – невеликий шматок хліба;
Куромисло – коромисло;
Куфайка – фуфайка;
Ладно – добре;
Лахи – одяг;

Лямпа – лампа;
Лісапета – велосипед;
Маримончик – невеличкий мішок;
Маринарка – чоловічий піджак;
Метер – 100 кг. ваги;
Мняло – м'яло;
Мона – можна;
Моцний – міцний;
Мугорич – могорич;
Надобрануч – доброї ночі;
Настулник – скатертина;
Нате – візьміть;
Нужник – зовнішній туалет;
Нюхті – нігті;
Облапошити – обібрати;
Одежа – одяг;
Оземок – частина дерева, що ближче до землі;
Осьдечки – тут;
Папіроси – загальна назва всіх сигарет (окрім самокруток);
Паральос – гаманець;
Партика – шматок хліба, відрізаний по всій ширині хлібини;
Патинки – старе легке взуття;
Пацьорки – намисто;
Пашня – зібране зерно;
Паша – гарна солома з травою на корм худобі;
Пирийма – примусове грайливе зупинення весільної процесії;
Плате – плаття;
Плот – огорожа;
Плющить – закриває очі і

шукає, дитяча гра;
Плустий – гладкий;
Покрадьки – крадькома;
Помаліна – вакса;
Помалу – повільно;
Позюмки – суніці;
Пустеля – постіль;
Писок – обличчя;
Пасок – шкіряна папруга;
Пістоль – пістолет;
Поліно – кусок розрубаної розрізаної деревини;
Пуржално – дерев'яний держак на батіг;
Пуделко – невеличка коробочка з тонкої бляхи;
Риштант – арештант;
Ровер – велосипед;
Рабрина – драбина;
Рандеву – побачення;
Рухлядь – старі меблі, речі;
Сачок – тепла верхня жіноча одяга, вкрита чорним оксамитом;
Свужак – свояк;
Синожетъ – сіножать;
Скопецъ – скопаний, насипаний штучно курган;
Сльота – дощова та вітряна погода;
Слоїк – скляна банка;
Слічна – вродлива з лиця;
Сніданє – сніданок;
Стринешний – двоюрідний брат;
Струмент – інструмент;
Слабость – недуга;
Сунешник – соняшник;

Соша – шосе;
Теліпатися – вештатись;
Тицяти – поспішно щось давати;
Товар – худоба на випасі;
Тухлі – туфлі;
Туво – тут;
Тумачі – картопляне пюре;
Тико – тільки;
Трепи – велике просторе просте взуття;
Трускавки – полуниці;
Фурдель – їздовий;
Флешка – пляшка;
Форенги – хоругви;
Хундамент – фундамент;
Хутко – швидко;
Ціво – це;
Ціхо – тихо;
Зебер – здорова дерев'яна миска;
Цирата – клейонка;
Шелепати – розуміти;
Шкло – скло;
Шнобель – великий ніс;
Шнуркує – швидко ходить туди-сюди;
Шопа – прибудована до хати дерев'яна повітка;
Шпарина – щілина;
Шуруй – швидко йди;
Шпетить – відчитує;
Шухля – совкова лопата;
Щавей – щавель;
Яблико – яблуко;
Явур – явір;
Якур – якір.

У міру того як ширшали горизонти людського мислення, збільшувався і змістовний діапазон говірок. У цих згустках розуму і розмаїття життя з безодні віків дійшли до нас радість і страждання, сміх і сльози, любов і гнів, віра і безвір'я, правда і кривда, чесність і обман, працьовитість і лінощі, краса істини і потворність забобонів. Деякі говірки, що вживаються нині, є оригінальним свідченням стародавніх уявлень та звичаїв. Люди спрощували вимову і творили свій неповторний мовний світ. Класичний приклад прямо на поверхні. В античні часи спирт не був питвом, а приписувався у певних дозах і приносив одужання, бадьорість, відновлював сили. Давні латиняни охрестили спиртову рідину "аква віта" (аква– вода, віта – життя). В Україні ця назва, не без допомоги «знавців» латинської мови й перваку – бурсаків, отримала синонім – "оковита". Простіше і дотепно. Не існує в світі вічних і сталих мовних значень. Українська мова – це живий складний організм і, як будь-який організм, вимагає до себе ретельного та уважного ставлення.

ПІСЛЯМОВА

Теперішні влада та церква мають ряд недоліків та проблем, і доки українські політики сперечаються про плату за транзит та газ, наступний транш МВФ, шукають винного у пандемії грипу та б'ються за двомовність, Москва вустами предстоятеля Російської Православної Церкви намагається зартикулювати новий геополітичний проект, покликаний надихнути росіян та весь «руський світ», до якого московський патріарх уже однозначно зараховує Україну.

Його Святість, виступаючи з одіозною промовою на III Асамблеї «Руського мира», за 25 хвилин своєї промови ні разу не згадав Христа і 38 раз повторив словосполучку «Руський мир». Патріарх не подає раціональних аргументів, чому українці, білоруси та частково молдовани мають віддано будувати руський світ. Його Святість на емоційному рівні ностальгує за імперською величчю, за великою Росією, стверджує, що українці є чадами РПЦ. Думаю, що не навмисно Патріарх Кирило перекручує статистичні дані, а лише має поганих радників. Соціологія подає, що Україна – набожна держава, від 75 до 90 процентів її мешканців релігійні. Кількість прихильників церкви УПЦ МП в Україні складає 19% населення і, фактично, тотожна кількість прихильників УПЦ КП. Які там єдині чада, явний розкол, глибока рана, і її треба гоїти довго й терпляче. На жаль, московський першоієрарх не хоче цього помічати і кличе разом зводити руський світ.

Можна довго аналізувати промову предстоятеля РПЦ але суть одна: для України участь у такому наднаціональному проекті означає лише одне – завершення назавжди проекту «незалежна Україна» як такого.

Лідер РПЦ, напевно, вірить, що існування української нації – це якесь історичне непорозуміння, Україна для нього – не закордон, і він швиденько звітує перед російським Президентом про вояж іншою державою. Прямо як безпосередньо підлеглий, анітрохи не криючись. Насамкінець 16-й Патріарх Московський ставить своїх вірних перед вибором: або ставати «руськими», або

шукати іншу конфесію. Ото втяв! За ним, орієнтація на «руські цінності» має безпосереднім наслідком створення «великої Росії». А мені що з того?

Таку відвертість Патріарха спонукав страх. Після розвалу СРСР населення Росії тане найшвидшими темпами в Європі. А коли відокремити мусульман Росії, які мають багатодітні сім'ї, то падіння кількості православних просто вражає.

Зокрема, це справжній вирок ефективності місіонерській діяльності РПЦ, яка хоче неподільно панувати і робить це на неосяжних просторах. Звісно, що самотужки Росії важко відстояти свої духовні цінності в глобалізованому світі. А чи захоче вся Україна експортувати православну біомасу для відтворення великої Росії? Отож шукайте у Царстві Небесному не руського світу, а роздумів та благодатних молитов на користь власної сутності.

Знаю і вірю, що Україна вибереться з біди і стане в один ряд з іншими європейськими державами. Теперішні наші вожді та урядники не здатні навести лад і всі без упину зводять один з одним свої рахунки. Просто бридко. Від перевиборів ніхто не чекає змін і не надіється на радикальні реформи. Кожен вибиратиме зло, більш йому зрозуміле або симпатичніше, мотлох, але свій мотлох, з якого прямо пруть метастази минулого. Дай владу, і владу абсолютну, тоді я вам покажу клас.

Цивілізований розподіл влади ніхто не сприймає. Та що там розподіл влади – владу захоплюють, грубо порушуючи Основний Закон України (Конституцію), і при цьому все виправдовують доцільністю та необхідністю. Але так робили всі диктатори світу. Уже навіть процедура інавгурації, прописана в офіційному протоколі і затверджена Президентом Леонідом Кучмою, стає особистою справою для новообраного Президента України Віктора Януковича. Заклик не політизувати приїзд на благословіння Патріарха Московського і проведений ним молебень ще до початку інавгурації (дійство має бути після інавгурації в Софіївському соборі за участі всіх українських Церков) виглядає майже смішно. Візит Патріарха Кирила є по-

вністю політичним, бо пов'язаний з подією політичною, а не "особистою справою" українського Президента. Патріарх Кирило був і залишається главою для УПЦ і заодно, раз уже приїхав до Києва, то і вирішив зібрати і очолити позачерговий Синод "самоуправляємої" УПЦ. Для Патріарха Кирила Україна – не суцільна незалежна держава, а "каноническая родина". РПЦ має наддержавний характер і до цього часу тримає в обіймах, що весь час слабшають і розповзаються по політичній карті, "братські народи". Україна для Патріарха Кирила є політичним капіталом, він дуже дорожить впливом на нашого Президента, завжди буде мати можливість впливати на справи, прикриваючись "личным делом" Віктора Януковича. Як і коли представники влади моляться, це дійсно їх особиста справа, до тих пір, поки це дійство не політизується. А політизують це своїми недолугими діями самі політики з мовчазної згоди церковних ієрархів. Чи скоро той державницький розум прийде і народ утихомириться? А так хочеться дочекатися...

За останні 10 років все можна зрозуміти, але коли повністю втратилася повага до влади, то це вже небезпечно. Довіра вмерла, а коли її немає, то проблеми не вирішуються і реформи не йдуть. Український народ має перед очима збірний образ українських політиків. Ненаситний хапуга, хамовитий пройдисвіт, гвалтівник та кримінальний латифундист, що може вбити заради забави, наїхати на людину і втекти, образити журналіста чи науковця. Ми з ходу можемо повірити в будь-який злочин, приписаний будь-якому політику. Бо ми їм всім не віримо, незалежно від їхньої барвистої фразеології, стану душі, походження та віросповідання, партійного кольору та брехливих прибутків.

Всі ведуть боротьбу до самознищення, обмежень просто не існує. Люди стомилися від цього державного самоїдства, надія на краще життя майже згасла. Одне добре – не буде великих розчарувань. Потрібно навчитися жити окремо від держави, трохи осторонь, не занурюючись з головою і трошки всупереч владі. Ні до

чого не кличу, але благаю не дати захопити себе пусто-
порожніми балачками, не дати себе ошукати востанне.
Свободу, яку ми маємо, не шкода втратити, вона ілю-
зорна, нікчемна, і на її згарище прийде нова –
справжня, духовна та економічна. Має прийти нова
еліта, немов зоддаля, очищена і розумна.

Позаяк владу в її нинішньому стані (кінець першого
десятиліття ХХІ ст.) не переробиш, дарма надіятись.
Маємо потворну гідру, що розпускає свої огидні кін-
цівки. Подвійна мораль можновладців небезпечніша за
жадібність, дурість, непрофесіоналізм і навіть цинізм.
Буцімто українець, а насправді – ні, буцімто за народ, а
насправді навпаки. І таких прикладів цілий масив. Така
державка буде завжди вразлива, і таку державу втратити
не вельми шкода. Якщо ми дуже хочемо, а це так, збер-
регти дану нам Богом Україну.

Зміст

ПЕРЕДМОВА	3
ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ	18
СЛОВ'ЯНИ В УКРАЇНІ У VIII-X СТ.	22
ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ТА ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ «УКРАЇНА»	27
НАЙВАГОМІШІ ВИСНОВКИ	29
ПЕРШІ ВИТОКИ ДОКИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	30
СЛОВ'ЯНИ І ХОЗАРИ	35
ПЕРШІ ВІДОМОСТІ ПРО «РУСЬ»	36
ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД ПОДІЙ ТА ОСОБИСТОСТЕЙ	37
ЛІТОПИСНІ ПЛЕМЕНА ЗАХІДНОЇ РУСІ	44
ВИНИКНЕННЯ МІСТА ВОЛОДИМИР	45
ВОЛИНСЬКИЙ КНЯЗЬ-ПОЛКОВОДЕЦЬ РОМАН МСТИСЛАВОВИЧ .	47
СКЛАДАННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XII СТ.	49
МОНГОЛО-ТАТАРСЬКА НАВАЛА	53
ДАНИЛОВІ ЗЕМЛІ ПІСЛЯ МОНГОЛО-ТАТАРСЬКОЇ НАВАЛИ	55
ЛИТОВСЬКА ДОБА	60
МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО	63
СУД ТА ПРОЦЕС У ВКЛ	65
З ІСТОРІЇ РОДОВОДУ СЕМАШКІВ	72
ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ	82
БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЯ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ	84
ПОСИЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-РЕЛІГІЙНОГО ГНОВЛЕННЯ	89
ПОЯВА КОЗАЦЬКОГО СТАНУ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ	91
ПРИЧИНИ РЕВОЛЮЦІЇ 1648 РОКУ	92
ОСОБЛИВОСТІ ТА ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ	93
ПІД ІНОЗЕМНОЮ ВЛАДОЮ	95
МАГНАТИ І СЕЛЯНИ. ПОЯВА СЛОБОД	99
СИСТЕМА АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ	102
РУСИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ	104
ВОЄВОДА МІХАЛ ВАЛЕВСЬКИЙ НА ТУЧИНЬКОМУ ПОГОРИННІ.....	109
ДАВНІЙ ТУЧИНСЬКИЙ ПАРК	112
ПАЛАЦ ВОЄВОДИ МІХАЛА НА ТУЧИНСЬКОМУ НАДГОРИННІ	114
УКРАЇНА В ХІХ-НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	128
ВПЛИВ РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА ПОШИРЕННЯ ПРАВОСЛАВ'Я НА ВОЛИНІ	133

Т.Г.ШЕВЧЕНКО НА ВОЛИНІ	145
РЕФОРМАЦІЯ ЦЕРКОВ	147
ОБЛАШТУВАННЯ ТУЧИНЬСЬКОГО ПОЛІГОНУ	148
ВОЛИНЬ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	154
УРОКИ ДІДА ІВАНА ТА БАБИ ТЕТЯНИ	158
НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ	164
ЦЕНТРАЛЬНА РАДА НА ВОЛИНІ	167
РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА І ВОЛИНЬ	171
МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921-1939 РОКИ)	178
СТАНОВЛЕННЯ ОУН	198
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОУН	201
ВОЛИНЬ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	213
ТРАГЕДІЯ ЄВРЕЇВ У ТУЧИНІ 1942 РОКУ	222
ЗБРОЙНА БОРОТЬБА УПА НА ВОЛИНСЬКІЙ ЗЕМЛІ	225
ПАМ'ЯТЬ ЗМУШУЄ ПОВЕРНУТИСЯ ДО СПОГАДІВ	238
ПЕРЕСЕЛЕНСЬКА ОПЕРАЦІЯ «ВІСЛА»	254
ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ ТА ПЕРІОД ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ	258
УКРАЇНА В ПЕРІОД НЕОТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ТА ПЕРЕБУДОВИ	273
УКРАЇНА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	302
МІКРОТОПОНІМИ ТУЧИНЬСЬКОГО НАДГОРИННЯ	310
ГОВІРКА, ГОВІР, НАРІЧЧЯ	313
ПІСЛЯМОВА	318

В'ячеслав Захарович Вінічук

*Тучинське Погориння:
минушина та сьогодення*

Історико-краєзнавчий нарис

*Фастів
«Поліфаст»
2010*

*Автор висловлює щиру подяку за сприяння у випуску цієї книги,
бажає міцного здоров'я та вагомих ділових успіхів
Жданюку Олександрю Андрійовичу,
Жданюку Юрію Олександровичу
та Жданюк Валентині Петрівні,
які мають родинне тучинське коріння*

Комп'ютерний набір — Анастасія Вінічук
Верстка, оформлення — Альона Очеретько
Коректор — Людмила Урлапова
Фото та ілюстрації з архіву автора.

Підписано до друку 1.03.2010 р.
Формат 60x84/16
Папір офс. Друк офс.
Ум. друк. арк. 18,83.
Зам. 220. Наклад 250 прим.

Надруковано з готового оригінал-макету у КП КОР «Поліфаст»
08500, м. Фастів, вул. Соборна, 40
тел.: (04565) 6 40 77

В'ячеслав Захарович Вінчук народився 1 березня 1947 року в селі Тучин на Рівненщині. Трудовий шлях розпочав помічником машиніста електровоза в Локомотивному депо Здолбунів, служив в Армії, закінчив юридичний факультет Одеського державного університету, довгий час очолював юридичну службу ряду підприємств Міністерства газової промисловості СРСР, потім незалежної України. Підприємець, адвокат, приватний нотаріус. Живе та працює в м. Києві.

